Narodna in univerzitetna knjižnica
v Ljubljani

50-54 41713

KVEDER:

HANKA

RATNE USPOMENE.

MODERNA KNJIŽNICA
SVEZAK 50.—52.

Urbancic Justina

MODERNA KNJIŽNICA

ZOFKA KVEDER

HANKA

RATNE USPOMENE

TISKOM HRVATSKOG ŠTAMPARSKOG ZAVODA D. D. U ZAGREBU.

SVEZAK 50.—51.

41713

Ovaj je roman u rukopisu nagradila MATICA HRVATSKA nagradom iz Bubanovićeve zaklade za godinu 1916.

41713

FZC 1489/1953

Sva prava pridržana

PREDGOVOR.

Ovaj sam roman pisala godine 1915. Pokušala sam, da ocrtam tadašnje raspoloženje iza fronte, osjećaje, bojazni, jade, strah i nemoćno ogorčenje, što je tada mučilo naše duše. Rekla sam toliko, koliko sam mislila, da se u iznimnim prilikama uopće može reći. Nisam pisala to za sebe, nego za javnost, i to u drugoj ratnoj godini — to treba da se uvaži. Nadala sam se, da će knjiga ipak prije izaći, negoli tek sada.

Rat još uvijek bijesni. Ipak se mnogo toga promijenilo od onda. Istina, bijeda je naša još veća, oskudica iza fronte strašnija. Predstoji nam teška četvrta, gladna ratna zima. Porasle su naše patnje — ali su nam zato porasle nade. Doći će bolji dani! Spas! Iza iskušenja sloboda svima nama! Vjerujem, čvrsto vjerujem, da je taj rat, u kojem još uvijek ginu ljudi, posljednji rat ljudske povjesnice. Vjerujem, da nijedan narod nije uzalud prolijevao svoju krv. Ni Poljaci, a ni mi Jugoslaveni.

U Zagrebu, dne 1. decembra 1917.

Zofka Kveder.

Oktobar 1914.

Prijatelju, prijatelju!

Gdje ste? Gdje neka Vas traže moje misli? Ah, ja sam tužna i potištena. Došao je velik potop i sve je zalio svojim mutnim vodama. Neko čudo me spase, baci me natrag kući, na moje mirno zeleno malo ostrvo. I ja sada stojim tu i čekam, da padnu vode i da se otvore putovi, slobodni putovi na sve strane svijeta, po kopnu i po morima. Do braće moje, do sestara mojih i do Vas, prijatelju!

Ali uzalud čekam. Duboka je šutnja medju nama, zagonetna i puna tajna.

Tu je kod mene takova neopisivo bogata jesenska ljepota. Loza po brdima žuti, a tamo gore na udaljenijim bregovima poput čarobne slike tamne se podižu šume pod svijetlim visokim nebom. Nikakvoga nema vjetra, nema glasa, nema jeke. Mirna je sva bašča, a vazduh mekan i krotak, kao nježno milovanje. Mravi šeću po drvenom stolu; kasno neko jesenje cvijeće, ili možda trava, slatko miriše.

Sve je kaošto bijaše uvijek, lane i preklane i prije pet, prije deset godina. Samo je srce moje nemirno i plaho, i ne vjeruje, ne vjeruje više blagoj, sanljivoj idili oko mene. Oči zure nekamo daleko, daleko; sve moje biće sluša, ne bi li začulo nešto, — grozovitu neku jeku.

Digle se granice, što ih zacrtaše na zemljovid modrim, žutim i crvenim bojama učeni ljudi, da se djeca nauče u školama razlikovati zemlje i države; digle se granice do neba visoko. Ništa ne propuštaju, niti ptice preko ne lijetaju, nikakovi pozdravi preko ne sižu, čak i misli stanu pred njima umorne i smetene.

Rat je! Na onim granicama, koje nije prije oko ni opazilo, skupili se ljudi s jedne i s druge strane i biju

užasne i krvave bitke. I kao nemilosrdan nož zasjeklo se nešto duboko u naš narod i razdijelilo nas u prijatelje i neprijatelje. Tamo Varšava, ovdje Krakov. Na našem se srcu biju dva carstva za pobjedu.

Bože, prijatelju, zar još nisu dosta suza prolile naše majke u dugim stoljećima naše prošlosti? Zar još nije proteklo dosta naše krvi u ratovima, što su prohujali nad našim domovima od sjevera do juga, od istoka do zapada?! Bože, koliko smo žrtvovali u svakom stoljeću za naše nade, kojima nema ispunjenja! Jadni moj rode, jadna moja Poljska!

Prijatelju! Otac moj bijaše iz Varšave, a moja majka iz Tatre ... Kako da moje srce sudi sada izmedju prijatelja i neprijatelja?! Kao ptice izletjeli smo iz našega gnijezda na sve strane. Dva brata i dvije sestre ostadoše prijeko kod očeve porodice, a mene i dva mladja brata povela je majka poslije očeve smrti sobom u svoju domaju i mi zavoljesmo ovu zemlju iz sve duše. Jao, a sada su moja braća na jednoj strani, drugi na drugoj! A i Vi, prijatelju, i Vi ostadoste prijeko. I Vaša je majka prijeko, Vaš otac, Vaša braća.

Komu da zaželi moje jadno srce pobjedu, recite?!

Ah, ne ću da mislim na rat. Ništa, ništa se ne nadam od rata. Moji poznati, moji ovdašnji rodjaci, svi se nadaju nečemu, svi očekuju od pobjede naše države probiti i koristi za naš jadni narod. Sanjaju o novoj Poljskoj, sanjaju o našem potpunom ujedinjenju i oslobodjenju. Ali ja ne vjerujem ni u što. Svatko se bori samo za sebe. Mi smo na jednoj i drugoj strani samo podanici, koji imaju da slušaju, a ne odlučuju o sebi i svojoj sudbini.

Moj muž je Nijemac, ta znadete to. Da sam ga ljubila i štovala, znadete takodjer. Istina, nije sve onako medju nama, kako bi trebalo da bude. Nikada Vam nisam to kazala, ali možda ste to slutili. Znate, prijatelju, nisu to samo duge godine braka, koje čine da izblijedi medjusobni čar. Mnogo sam puta o tome razmišljala, zašto je toliko tudjega medju nama; toliko šutnje. Ja često, prečesto ne razumijem njega, a on mene. Ono, što je najljepše, najdublje, najsvetije u meni, ne mogu da mu dadem, jer

su to njemu trice, djetinjske sanjarije, koje ne dolikuju ozbiljnoj ženi. On nije vidio cvijet moga srca, nije mirisao miris moje duše, nije čuo tajne i čiste pjesme moga bića. Slijep je on zato i gluh. A isto tako ne razumijem ni ja ono, što on sam u sebi najviše cijeni. Ja znam, da je on pravedan, muževan, radin, pošten; da ima čeličan karakter, gvozdenu volju i ustrajnost. Nikada ne koleba, uvijek je siguran, nikada ne promijeni svoje riječi. Ah, ali sve je tako suviše hladno, ravno, sigurno i tvrdo. Meni to imponira, ali to nije ono, što ja na njemu ljubim. Njegova mi se pravednost, koja odmjeruje svakome po zasluzi i nikada ništa ne oprašta, čini nemilosrdnom i bez osjećaja. On veli istinu, ali njegova je istinitost bezobzirna i oštra kao nož. A meni se čini, da može i istina biti dobra, blaga, puna sućuti i smilovanja. Čini mi se, da je ono srce bolje, koje pomaže ljudima, bili oni dobri ili zli, od onoga, koje ih osudjuje i dijeli na dobre i zle. Moj muž pozna i uvažava samo poštene i pravedne ljude i prezire sve, koji su ikad u čemu pogriješili. Čovjek, koji ima jednu mrlju na sebi, za njega je posve crn. On voli samo ono, što je korisno, što ima kakvu svrhu. On ima smisao samo za zbilju, dok sve drugo za njega i ne postoji. I kod mene voli samo ono, što jest, što se vidi i čuje. Njemu je drago, da sam, kako vele, lijepa žena, čestita i radina. Ali ono, što je u meni, u mojoj duši, njega ne zanima. On ne pita, što ja mislim, što ja osjećam. A ja sam, ta Vi znadete, biće fantazije. Kod mene misaoni život prevladava zbilju, ja volim sanje, lijepo bajanje, pričanje o lijepim nepotrebnim stvarima. Težim nekamo izvan sebe, iznad sebe. On to ne razumije i ne voli. Dosadjuju mu razgovori, koji baš nisu p o t r e b n i. Ono, što nije nužno, za njega je suvišno i on to ignorira. Zato, znate prijatelju, postadoše riječi medju nama suhe i siromašne. Već davno su bez topline, bez ljepote, bez sjaja. Uvijek se naš saobraćaj kreće samo oko istih banalnih potreba svakidašnjeg života, uvijek istim načinom govora i izraza.

Ah, kako me je to sve prije umaralo, kako sam težila, da stvorim još nešto drugo medju nama, nešto ljepše, neko svetište, gdje može duša katkada da svetkuje i da

se osvježi. Davno već prestadoh s ovakvim pokušajima. Davno sam već razumjela, shvatila, pronašla, što nas dijeli. To je razlika rase, nešto tako veliko, tako jako, da se ne da premostiti ili maknuti. Davno više u to ne diram; jače je to od mene. Neizmjerno, neshvatljivo jako. I u mojoj se djeci opet to pojavilo isto tako nepobjedivo i tvrdo. Zato i moja djeca nisu onako m o j a djeca, kako to majke sanjaju, i kako sam i ja sanjala prije nego su se rodila i poslije još, dok su mi malena i nejaka ležala na grudima. Sada znadem, da nisu samo moja, nego i očeva djeca, da je i mnogo onoga u njima, što mi bijaše kod njihova oca tudje i hladno, da mnogo toga nema ni u njihovim dušama, što sam uzalud i bolno tražila u duši svojega muža.

Da, to je razlika rase.

Ja sam Poljakinja, čistokrvna Poljakinja, po rodu, uzgoju i osjećaju. Moj muž je Nijemac, tvrdi, tipični Nijemac. A moja su djeca djeca Poljakinje i Nijemca. Niti su tako njegova, kako bi to on htio, niti tako moja, kako bih ja željela. Danas su mi blizu, blizu, svaku im misao čitam u očima; sutradan su drugačija, ne poznam ih, ne shvaćam; hoću da prihvatim njihovu dušu, ali ona je sakrita, daleko.

Velika je ova moja tiha tragedija, prijatelju moj.

Mnogo sam već radi nje patila. Mnogo sam o njoj mislila. Ali nikad je nisam osjetila dublje, nego u ovo vrijeme, što je rat.

Nikada nisam dosada znala, kako je to nešto golemo: narod, jezik, rodjena krv, čista i nepomiješana krv.

Kažu, da sam moderna žena, kulturna žena. Mnogo sam čitala, mnogo putovala. Bijah u Rusiji, u Beču, u Berlinu, u Parizu, u Londonu, u Italiji. Mogu reći da poznam donekle svu svjetsku literaturu. Od petnaeste godine putovala sam gotovo svaku godinu, vidjela sam evropske muzeje, galerije, izložbe. U koncertnim sam dvoranama slušala glazbu sviju naroda, u kazalištima sam se divila bezbrojnim umjetnicama i glumcima. Svaki narod, što ga upoznah, nečim me zadivio, jer svaki je narod vrijedan poštovanja, svaki je narod velik. Kod svakog sam

naroda našla nešto, što me privlačilo i što sam zavoljela. Mnogo sam vidjela, mnogo sam naučila. Tko je upoznao vrline drugih, ne će biti šoven, ne će uzvisivati svoje na štetu drugih. Tako, moram reći, nisam pala u manu tolikih naših poljskih žena i muževa, koji kude sve tudje, te koji učiniše Poljaštvo idolom, što ga slijepo obožavaju i na kome zaboga ne smiješ da zapaziš koju sjenku, koju mrlju. Ne, nisam bila slijepa za naše pogrješke, za našu neodlučnost, svadljivost, za neplodno, beskorisno sentimentalno obožavanje praznoga pojma Poljaštva kod naše inteligencije i za duševnu zaostalost našega puka.

Ah, ali sada, prijatelju, sada osjećam kao nikad, da sam Poljakinja. Svaka to kaplja krvi u meni osjeća, svaka to stanica mojih nerva ćuti. I ja volim ovaj naš siromašni poljski narod, kako ga još nisam nikada voljela. Osjećam njegove ptanje u tome strašnom ratu bolnom intenzivnošću.

Koji je još narod tako nesretan, kao što je moj narod! Sudba ga baci medju istok i zapad i najjače se države hrvaju za njegovo tlo. Ah, već dugo nije to više n a š e tlo i nikad to više ne će biti. Jedan nam obećaje nešto, drugi više, a sve nitko! U dva, u tri tabora nas baci sudba i mi lijemo krv u potocima. Pa kad bi to bilo bar za sebe! Ali ne, ne za sebe! Bili smo već dugo sluge drugih, jačih naroda i ostat ćemo to. Na našim se grudima bije boj, tko će da bude gospodar nad nama. Kad bismo bar smjeli samo da gledamo iz prikrajka! Ali sudba nas je razdijelila na desno i na lijevo, tisnula nam u ruke ubojito oružje i tako biva, da se brat protiv brata bori, svak za svoga gospodara.

»Ako budete valjani, svakako ćemo se trsiti, da vam se zahvalimo,« rekao mi u razgovoru ovaj koji dan moj muž, Nijemac.

»Njemačka i Austrija učiniti će nas samostalnom državom, zar ne?« upitah u nadi, da će mi bar on, moj muž, reći ono, što želim da čujem.

»Ne, to ne,« odgovorio mi on. »To ne može biti. I ti moraš da znaš, da se mi, Nijemci, borimo za sebe, a ne za vas.«

»Ta i mi se Poljaci borimo! Za koga se borimo mi?!«

»S našim se oružjem borite, ne zaboravljaj!« rekao je moj muž odlučno. »Pod našim zastavama!«

»I pod ruskim!« rekao je sa zlobnim smiješkom gospodin Berg, direktor njemačke tvornice u jednom gradu Galicije, koja je radi ratne opasnosti obustavila posao. Bio je na proputovanju u Berlin nekoliko dana gost moga muža, nekadašnjega druga sa sveučilišta.

»Da, i pod ruskim zastavama!« ponovio je moj muž. »To manje razloga za nas Nijemce, da se za njih uzrujavamo!«

On je rekao »za njih«, a ne »za vas«, jer on mene zapravo ne smatra pravom Poljakinjom. Ja sam njegova žena i ja vidim, da se on veoma čudi, što su moji narodnosni osjećaji drukčiji od njegovih . . .

Ah, prijatelju, kako sam sama!

Gdje su vremena, kad su me bodrila Vaša pisma, davala mi snage i volje za rad?! Kad sam često u interesu studija boravila u Krakovu, da pravim u staroj knjižnici ekscerpte za vaše historijske radnje? Moja se sobarica čudi, da ne dobivam više nikakovih debelih starih knjiga iz Beča i Berlina, iz Pariza i Petrograda, da je moj pisaći stol zatvoren i netaknut. Što radi drugi dio naših »Novih prinosa k historiji poljskoga naroda«? Sada bi morao biti zapravo već u štampi i ja bih očekivala prve arke korekture. Nakon uspjeha, što ga je polučio prvi dio, bila bi druga knjiga od mnogih primljena s velikim interesom. Ta već radi autora. Kazimir Staszinsky i madame X. — Još k tome nakon tajinstvenog uvoda k prvome dijelu, što ste ga Vi napisali bez moga znanja, a usto se čita kao kakva priča. »Moja je suradnica dama, koja ne pozna strasti današnjih literata i naučnjaka — slavičnosti; zato hoće da ostane bezimenom. Ako je knjiga uspjela, ide hvala u prvom redu nju, jer mi je ona dala najbolje poticaje u mome radu i potpomogla me važnim datima.« I onda citat poglavlja, koja su tobože sasma od mene.

Ah, prijatelju, moram da priznam, kako sam i ja prava žena, jer svaki put pocrvenim od ponosa i taštine, kadgod se sjetim na ovaj Vaš slavospjev, čiju ja pretjeranost poznajem najbolje sama. Vi, Vi se, prijatelju, zahva-

ljujete meni za poticaje u svome radu, a ipak ste Vi meni otvorili vrata u ovaj moj ozbiljni duševni život, koji je dao novi smisao mome bivstvovanju.

Znadete li još, sjećate li se još, kako smo se upoznali? Ja bijah kod svoje majke u malome zanimljivome seocu u Tatrama. Tamo je stari samostan s bogatom knjižnicom. Rado sam prekapala stare listine. Bez svrhe, onako, kako se čitaju romani. Jednoć ste došli Vi, — Bože, tek je tome pet godina! — da pregledate jedan stari rijetki, skupocjeni rukopis. Bili ste na putu »u Evropu«, kako se kod Vas kaže: u Beč, Berlin, Švicarsku i Pariz. Mislili ste, da ću Vam moći dati razna razjašnjenja. Ali ja tada ne imadijah ni pojma o kakvome sistematskom znanstvenom radu. Srdačno se nasmijah Vašem domišljanju i priznadoh Vam, da sam potpuni laik, tek skromni amateur-početnik zbog vlastite zabave. Kako ste znali da me uputite u kratkom razgovoru u bitnost same stvari! Kako ste znali da me zainteresujete, oduševite za svoj posao, da načinite iz mene vatrenu učenicu svoju. Već odmah, u početku stvoriste iz mene svoju skromnu suradnicu i pomagačicu, da mi bude stvar milija i studij sladji. Par sati ste samo tada sa mnom razgovarali. Ali Vaši listovi s puta, pa onda kasnije iz Varšave, bodrili me, upućivali i ja za volih stare listine, stare rukopise i knjige svom d[illegible] svojom.

Pričala sam tada mome mužu o svemu, o mojim studijama, o mome novom radu, koji je tako d[illegible] načinom stao naglo puniti prazninu moga beskorisnoga, besposlenog i praznog do tada života. Ali on me je slušao veoma nemarno, kao što slušamo ugodno, ali neozbiljno dječje naklapanje.

»Ah, meni je svejedno, kako sebi kratiš vrijeme. Neki novi šport za dame ... Svejedno. Moje sestre prave »Stillebne«. Moja majka je u svoje vrijeme voljela da radi vezove s perlima. Tada bijaše ›Biedermeier‹, sada smo nešto moderniji.

Molila sam ga, da mi dopusti, da si naručujem knjige.

»Historijska djela ... Hm, nešto su skuplja nego romani. Ali ipak jeftinija, negoli da sebi zaželiš automobil.

To Ti još ne bih mogao dopustiti. Moji dohoci to još ne dopuštaju . . .«

Takav, vidite, bijaše tada moj razgovor s mojim mužem i on još danas ne zna, da je njegova žena ona anonimna dama-suradnica, o kojoj su poljske novine pisale tako lijepo i pohvalno, kad je izašla knjiga »jednoga najboljeg mladog poljskog historičara . . .« N a š a knjiga, prijatelju!

Ah, kako je sve to daleko! Kako stara, silno stara je već »naša« knjiga! Nema ni smisla da izadje drugi dio, jer sada život piše nove krvave stranice u povjesnicu našega naroda. Strašne stranice, pune jada, užasne nesreće, propasti najljepšeg dijela naše jadne domovine . . . Naše domovine, naše zemlje, koja nije naša!

A gdje ste Vi, prijatelju moj, gdje?!

Ne znam, kuda da Vam šaljem svoje misli.

Gdje su braća moja? Gdje su rodjaci, prijatelji, poznati moji?! Što je s njima? Možda su već klonuli od silnih marševa, ili su žedni i gladni, ranjeni, poubijani? . . . Sva Evropa ratuje, krv se puši na sjeveru i jugu, na istoku i zapadu . . .

Zašto sve to, prijatelju, zašto?!

Ah, ja to sve ne razumijem i ne ću da razumijem. Ja sam žena, jadna i nemoćna. Srce je moje stvoreno za ljubav i samilost, i steže se bolno, kao od strašnoga nekog sna. Ta to nije i ne može biti istina! Probudit ću se i ništa od toga ne će biti istina. Bit će mir. Lane bijah s mužem u Parizu i Francuzi mu se svidješe, premda je Nijemac. Čitala sam još nedavno Goethea, pa djela Tolstoga, Dostojevskoga, moderne Francuze pa čak i pripovijesti od nekoga Srbina u njemačkom prijevodu. I svi bijahu blizu mojoj duši i od svakog mi ostade nešto duboko, toplo, lijepo. Naše su novine hvalile njemačke kemičare i francusku modernu umjetnost, sve pravedno i bez mržnje. A sada se biju vojske na istoku i zapadu, i na hiljade topova riga užas, uništenje i smrt.

Ah, prijatelju, teško nama!

Tu sada stanujem daleko od grada i moj mi muž jedini priča, što se zbiva u svijetu, pokazujući mi naveče

novine i preporučujući mi, što da u njima čitam. Njemačke pobjede u Belgiji, potop Lloydovog putnog parobroda »Gautscha« u Jadranskom moru — i ja sam se jednoć vozila na njemu pod divnim južnjačkim nebom... Pa tu kod nas, navale Rusa, Danklova i Auffenbergova ofenziva... Ah, jadni moj poljski rode, tvoja sela gore, gore svaku noć! Tu kod nas i tamo prijeko, a moje se srce kida...

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Ah, prijatelju, prijatelju moj! Ne ću da toliko mislim na rat, ne ću! Hoću da vedra srca čitate ove moje zapiske poslije jedamput, kad se opet otvore granice, kad će opet moći moji listovi k Vama... Ali od kuda meni vedrine?

Lijepo je tu, istina, kod mene. Lijepo i mirno. Ali u zraku je kao neka zla kob, zla slutnja, teška neka prijetnja. Toliko se bojim za Vas, prijatelju moj. I na braću mislim i za njih drhćem. Ali za Vas još više, intenzivnije... Onaj naš posljednji razgovor ne mogu da zaboravim... I bojim se, silno se bojim...

Ah, ne! Sunce sja danas tako divno, sve naokolo je tako vedro. Ništa u prirodi ne sjeća danas na smrt. Ne ću da na nju mislim. Nije moguće, da se i danas ljudi biju! Nije moguće, da i danas grme topovi, kad je tu kod mene sve tako neopisivo mirno i tiho, tiho. Nije moguće, da i danas ljudi pate, da jauču od teških rana, da krvare i umiru... Nebo je tako čisto i visoko, a zrak tako mekan kao dječja ruka. Ne, danas niste u pogibelji, prijatelju moj! Ne, danas ne!

Znate li, što sam danas dopodne čitala? — Sveto pismo!

Da, sveto pismo!

Htjela sam pobjeći od rata, dušu svoju spasiti od crnih misli, crnih slutnja. Nijesam pobožna, ali znadem, da pobožni ljudi čitaju ovu staru knjigu, kad im je srce nemirno i da nalaze u njoj okrjepe i utjehe. Možda će pomoći i meni, pomislih. Otvorit ću knjigu — možda će se rastvoriti tamo, gdje je pripovijest o Ruti ili Pjesma nad pjesmama. Ah treba mi lijepih riječi, da ušutkaju moje brige; da me uljuljaju u drugi ljepši i bolji svijet.

I otvorih knjigu.

A ja čitah: Knjiga o Esteri.

Pa i to, vidite, i to bijaše rat, pripovijest o ratu. I pripovijest prema narodu svome.

Možda još nijeste čitali pripovijest o Esteri ili ste je zaboravili? Toliko mi se svidjela, da Vam moram citirati bar neke ulomke.

Počinje ovako:

»U vrijeme Asvirovo, a taj Asvir carevaše od Indije do Etiopije u sto i dvadeset i sedam zemalja . . .«

Taj je silni car u trećoj godini carevanja svoga priredio veliku gozbu svim svojim knezovima i dvorjanima. Sedam je dana trajala gozba u Susanu, carskom gradu, i veliko je bilo raskošje svuda. A piće davahu u zlatnim sudovima i bijaše ga u izobilju. Sedmi dan razveseli se car Asvir od vina i pozove caricu Astinu, da pokaže narodima i knezovima njezinu ljepotu. Ali carica Astina ne htjede doći; za to se car vrlo razgnjevi. Zapita on mudrace svoje, što treba po zakonu činiti s caricom Astinom, budući da nije učinila, što je zapovjedio car. A oni rekoše, da nije skrivila samo caru, nego i svima knezovima i svima narodima po svima zemljama cara Asvira.

»Jer će se djelo caričino razići medju sve žene, pa će prezirati muževe svoje govoreći: car Asvir zapovjedi, da dovedu preda nj caricu Astinu, a ona ne dodje.

»I od danas će kneginje persijske i midske, koje čuju, šta je učinila carica, tako govoriti svojim knezovima carevijem; te će biti mnogo prkosa i svadje.«

I odlučiše, »da Astina ne izlazi više pred cara Asvira i da će car dati njezino carstvo drugoj, boljoj od nje. I kad se zapovijest careva, koju učini, čuje po carstvu njegovu, svemu velikome, sve će žene poštovati svoje muževe od velikoga do maloga.«

»I razaslaše knjige po svima zemljama carskim, u svaku zemlju u njenom pismu i svakome narodu njegovim jezikom, da bi svaki muž bio gospodar u svojoj kući; i bi proglašeno jezikom svakoga naroda.«

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Zar to nije divan uvod, prijatelju?

Nešto veselo zasmijalo mi se u srcu, kad čitah: »da bi svaki muž bio gospodar u svojoj kući«, jer žena mora da sluša i dodje, kada je zove muž, uvijek, uvijek i kada se »razveseli od vina . . .«

Ah, prijatelju moj, ja ne volim da slušam. Nikad nisam voljela da slušam. Nikoga. Današnje žene prkosne smo i volimo »dolaziti« ne po zapovijedi, nego po volji srca svoga.

Strogi car Asvir i strogi njegovi mudraci razveseliše me, jer nije dosta, da se šalje zapovijed po zemljama, pa da »sve žene poštuju svoje muževe od velikoga do maloga.« I silna mi se simpatija probudi za caricu Astinu, ženu modernu, koja ne će da sluša muža, što se vinom razveselio . . .

Nasmiješih se dakle.

Ali znate, prijatelju, ovaj smiješak bijaše skroman i kratak i brzo ga izmijeni ozbiljno poštovanje za kralja Asvira i njegove savjetnike.

Čujte još jedamput: »I razasla knjige po svima zemljama, u svaku zemlju njezinim pismom i svakomu narodu njegovim jezikom.«

Kako mudri bijahu carevi Staroga Zavjeta! »Svakome narodu njegovim jezikom!«

Tri cara caruju nad našim poljskim narodom, a koji, kažite, zapovijeda nam i piše u našem jeziku? Istina, prijatelju, već dugo sam znala, da su bili i prije ljudi mudri, prije sto i dvjesta i petsto godina. Ali da bijaše prije dvije hiljade godina careva i ministara mudrijih od današnjih, teško mi je da shvatim!

Prijatelju moj, toliko mi se hoće, da razgovaram s Vama. Dugo, puno . . . štogod, štogod. Da čujem Vaš glas, a Vi da mene slušate. Da se nasmijete, kad se ja nasmijem, a ja da se uozbiljim, kada Vi važno pogledate u me svojim tihim i dubokim očima.

Zašto, prijatelju, ne sjedite tu naprotiv mene, pa da Vam mogu na glas pročitati ovu pripovijest o Esteri? Da ponovim koju riječ, krasnu i tešku, kao od zlata. Da

spustim knjigu na stô, pa da umetnem koju misao, što mi je ove zvučne, šarolike, predivne rečenice bude u glavi.

Kako ste daleko! Kako ste nedostiživi!

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Čujte dalje!

»I rekoše momci carevi, sluge njegove: da potraže caru mladjih djevojaka i lijepih.

»I neka odredi car pristave po svima zemljama carstva svojega, da skupe sve djevojke, mlade i lijepe u Susan, grad carski, u ženski dvor pod ruku Igaja, dvoranina careva, čuvara ženskoga, i neka im se daju potrebe za ljepotu.«

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Čujte, kako to zvuči: »i neka im se daju potrebe za ljepotu . . .«

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

»Pa koja djevojka bude po volji caru, neka bude carica na Astinino mjesto. I to bi po volji caru, i učini tako.

»Bijaše u Susanu, carskom gradu, Judejac, po imenu Mardohej, sin Jaira, sina Simeja, sina Kisova, od plemena Benjaminova.

»On odgajaše Adasu, a to je Estera, kći strica njegova, jer ne imaše ni oca, ni matere, a djevojka bijaše lijepa stasa i krasna lica i po smrti oca joj i matere uze je Mardohej za kćer.

». . . i bi i Estera dovedena u dvor carev pod ruku Igaja, čuvara ženskoga.

»I djevojka mu omilje i nadje milost u njega, te joj odmah dade potrebe za ljepotu i dio njezin.

»A kad bi došao red na koju djevojku, da udje k caru Asviru, pošto bi joj se činilo po ženskom zakonu dvanaest mjeseca, jer toliko vremena trebaše, da se uljepšavaju, šest mjeseca uljem od smirne, a šest mjeseca mirisima i drugim stvarima za ljepotu žensku.

»Tada bi djevojka išla caru.

»I tako kad dodje red na Esteru, da udje k caru; i Estera nalažaše milost u svakoga, ko je vidjaše.

»I caru omilje Estera mimo sve druge žene i pridobi milost i ljubav njegovu mimo sve djevojke, te joj metnu

carski vijenac na glavu i učini je caricom na mjesto Astinino.

»A kad se drugom skupljahu djevojke, Mardohej sjedjaše na vratima carevima.

»A Estera ne kaza svojega roda ni naroda, kao što joj bješe zapovjedio Mardohej i Estera činjaše, što joj Mardohej govoraše, kao kad se odgajaše kod njega.«

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Kako je Mardohej sjedio na vratima, čuo je, što se dvorjanici razgovaraju i saznao, kako se neki od njih dogovaraju, da dignu ruku na cara. Mardohej to javi Esteri, a Estera caru. I oni, koji se buniše, budu obješeni o drvo.

Car uzvisi onda Amana nad sve druge knezove, što bijahu kod njega. I sve sluge careve, što bijahu na vratima, klanjahu se i padahu pred Amanom, jer tako bješe car zapovjedio za nj. Ali Mardohej se ne klanjaše, niti ne padaše. Sluge govorahu Mardoheju: zašto prestupaš zapovijed carevu? A on im je rekao, da je Judejac.

»A kad vidje Aman, da se Mardohej ne klanja, niti ne pada pred njim, napuni se gnjeva Aman.

»Ali mišljaše, da nije vrijedno, da digne ruku na Mardoheja samoga, jer mu kazaše, kojega naroda bješe Mardohej, nego gledaše da istrijebi sve Judejce, što bijahu po svemu carstvu Asvirovu, narod Mardohejev.

»I Aman reče caru Asviru: ima narod rasijan i rasut po narodima po svim zemljama carstva tvojega, kojega su zakoni drukčiji od zakona sviju naroda i ne izvršuje zakona carevih, pa nije probitačno caru, da ih ostavi.

»Ako je caru ugodno, da se piše, da se istrijebe; i ja ću izmjeriti deset tisuća talenata srebra u ruke pristavima, da donesu u carevu riznicu.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

»I razaslaše se knjige po glasnicima u sve zemlje careve, da potru, pobiju i istrijebe sve Judejce, staro i mlado, djecu i žene u jedan dan, trinaestoga dana dvanaestoga mjeseca, koji je mjesec Adar i da razgrabe imanje njihovo.

»Glasnici otidoše brzo po zapovijedi carevoj i zapo-

vijed bi oglašena Susanu, carskom gradu. A car i Aman sjedjahu i pijahu, a grad se Susan smete.

»A Mardohej doznav sve, šta bi, razdrije haljine svoje i obuče se u kostrijet i posu se pepelom i podje po gradu vičući iza glasa gorko.

»I dodje do pred vrata careva, jer ne bješe slobodno ući na vrata careva u kostrijeti.

»I u svima zemljama, u koje god mjesto dodje riječ careva i zapovijed njegova, bi velika žalost medju Jevrejima i post i plač i jauk, i mnogi u kostrijeti i pepelu ležahu.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

»I Mardohej poruči Esteri, da otide k caru i da ga umilostivi i da ga moli za svoj narod.

»I Estera reče, da odgovore Mardoheju:

»Idi, skupi sve Judejce, što se nalaze u Susanu i postite za me i ne jedite, ni pijte za tri dana, ni danju, ni noću; i ja ću sa svojim djevojkama postiti takodjer, pa ću onda otići k caru, ako i nije po zakonu, i ako poginem, pa neka poginem, — jer ne bijaše zvana k caru, a ko bi god, čovjek ili žena, ušao k caru unutra u dvor, ne budući pozvan, jedan je zakon za nj, da se pogubi.

»A treći dan obuče se Estera u carsko odijelo i stade u trijemu unutrašnjega dvora carskoga prema stanu carevu.

»I kad car ugleda caricu Esteru, gdje stoji u trijemu, ona nadje milost pred njim.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

»I reče car Esteri: šta želiš, carice Estero, dat će ti se; i šta moliš, ako je i do polovine carstva, bit će.

»Tada odgovori carica Estera i reče: ako sam našla milost pred tobom, care, i ako je caru ugodno, neka mi se pokloni život moj i narod moj na moju molbu.

»Jer smo prodani ja i moj narod, da nas potru, pobiju i istrijebe.

»A car Asvir progovori i reče carici Esteri: tko je taj i gdje je taj, koji bi se usudio tako činiti?

»A Estera reče: protivnik i neprijatelj ovaj je zlikovac Aman.

»I car reče: objesite ga.

»Po tom Estera opet govori caru i padnuvši pred noge njegove i plačući, moljaše ga, da ukloni zloću Amana Agageja i misao njegovu, koju bješe smislio na Judejce.

»I reče: ako je ugodno caru i ako sam našla milost pred njim, i ako je pravo pred carem i ako sam mu mila, neka se piše, da se poreku knjige, u kojima je misao Amana Agageja, koje je raspisao, da se istrijebe Judejci, što su po svima zemljama carevima.

»Jer, kako bih mogla gledati zlo, koje bi zadesilo moj narod i kako bih mogla gledati, da se potre rod moj?«

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Ah, prijatelju moj, slušajte, slušajte:

»Jer, kako bih mogla gledati zlo, koje bi zadesilo moj narod i kako bih mogla gledati, da se potre rod moj?«

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Car Asvir je dozvolio Esteri i Mardoheju, da rade u ime carevo, kako im se čini, i dade im svoj prsten, da njime zapečate knjige i zapovijedi narodima carskima. A Estera i Mardohej javiše namjesnicima i knezovima i upraviteljima po zemljama:

»Da je car dopustio Judejcima, što su u kome god gradu, da se skupe i brane život svoj, da potru i pobiju i istrijebe svaku vojsku kojega mu drago naroda i zemlje, koji bi udarili na njih i djecu njihovu i žene njihove, a imanje njihovo da razgrabe. U isti dan po svima zemljama cara Asvira, trinaestoga dana mjeseca dvanaestoga, koji je mjesec Adar.

»Skupiše se Judejci u svojim gradovima po svima zemljama cara Asvira, da dignu ruke na one, koji im tražahu zlo; i niko ne mogaše stajati pred njima; jer strah od njih popade sve narode.

»I pobiše Judejci sve neprijatelje svoje mačem i potrše i istrijebiše i učiniše, što htješe, od nenavidnika svojih.

»I u Susanu carskom gradu ubiše Judejci i istrijebiše pet stotina ljudi. Deset sina Amana sina Amedatina pobiše, ali na plijen ne digoše ruke svoje.

»A ostali Judejci, koji bijahu po zemljama carevima

skupiše se, da brane život svoj i da se smire od neprijatelja svojih; i pobiše sedamdeset i pet tisuća nenavidnika svojih; ali na plijen ne digoše ruke svoje.«

* * *

Prijatelju, jeste li čuli:

»Jer, kako bih mogla gledati zlo, koje bi zadesilo moj narod, i kako bih mogla gledati, da se potre rod moj?«

Što će biti od n a š e g a naroda, recite mi? Već se treći mjesec pale naša sela, već se treći mjesec ruše naše kuće, da se preko njihovih ognjišta grade streljački jarci, a siročad poljska luta zemljama carskima i po tudjim pragovima čeka milostinju.

A u našim vremenima nema u našem narodu lijepe Estere, da se ulaska caru Asviru mjesto neposlušne Astine i da spasi rod naš. Poljski narod nema mudroga Mardoheja, da ga ujedini i vodi. Tri se cara trgaju za naše ruho, tri države ratuju na našoj zemlji za naše gradove i naša sela, naše rijeke i naša polja. I gaze je, pustoše. U trim taborima služe Poljaci, jedan brat vidi spas na desno, drugi na lijevo i velika je smutnja u našem narodu. I nesamo od tudjih ruku, nego i od vlastitih pogibaju sinovi poljski. Jer sin ide na oca i brat na brata, takova je naša sudba i takova je zapovijed onih, koji nad nama vladaju.

Što će biti od nas, prijatelju moj?!

Što će biti od Poljske?

Poljska — prazna je to riječ, bez sadržaja i bez temelja! Poetični pojam bez zbilje. Jer dugo već nema Poljske. I možda je nikada više ne će biti...

I bit ćemo kao Judejci bez zemlje i bez kućišta, bez domovine. Bit ćemo bez prava i prezreni kao i oni. I rasut ćemo se po Evropi i po svijetu, kako su se Judejci rasuli medju tudje narode, svima na teret i smetnju. I još više će gospodara gospodariti nad nama i još manje će vriediditi poljska krv i poljska riječ.

Jao nama, prijatelju, jao nama!

Došli smo pod noge velikim narodima i ne možemo, da ustanemo. Bili smo kao lakouman gospodar, koji je po-

tratio svoj imutak i svoje pravo i ostao kod novoga gazde kao sluga na svome domu. Mora da sluša, kako mu se zapovijedi. Mora da radi, ali ne više sebi u korist. Dugo već bolujemo, dugo veš zahirujemo. Nestaje nas, drobimo se, polagano, ali postojano. A sad je došao vihor, koji vitla Evropom i Bog zna, što će ostati od nas, kad se sve utiša. Što će nam dati, što odnijeti?

Prijatelju moj, bez smisla je ovo moje razmišljanje, ali ne mogu da ga se okanim.

Novembar 1914.

Gusta, bijela magla nalegla se na moje prozore. Tajinstveno me gleda svojim slijepim, neugodnim očima.

Sve u kući šuti. Moje kćeri odvezao je muž rano u grad. Nikoga nema u sobama u gornjem spratu.

Dugo sam sjedjela kod prozora i zurila u maglu. Morala sam da gledam u nju. Pogled se utopi u nju, traži nešta, a ne nadje ništa. Podmukla je i zla. Bez glasa. Mrtva je i neprijateljska. Zlobno čeka i šuti. Što se krije u njoj?

Naslonila sam čelo o staklo prozora i gledala u nju. I bilo me strah.

Kamo siže, što sakriva?

I zašto toliko šuti? Tako zlo šuti.

Kad ona legne na prirodu, sve zaguši, umrtvi. Gluha je, prazna. Sve ugasi pred očima. Izbriše svu ljepotu, otme svu slobodu. Moj pogled može da dopre daleko, kad je nema, preko brda visoko i daleko do gora, ili preko rijeke i ravni do grada, što se gubi u daljini. A magla sve prekrije, sve zastre, izbriše. Nametljiva je. Hladno i drsko me gleda kroz staklo. Da otvorim prozor, čini mi se, nagrnula bi i u sobu. I tu bi kod mene utrnula sve boje, zagušila svu ljepotu, pobijelila stijene, umrtvila i oslijepila sve oko mene.

Gledala sam je dugo, dugo. I nešto me hladno stislo za srce. Bilo me strah. Steglo mi srce i krv mi udarila u lice.

Pošla sam ovamo k pisaćem stolu, da i tu opet sjedim bez posla. Jer ništa ne radim, od kada traje rat. Samo čekam, čekam. Od zore do mraka čekam. U noći se probudim, zurim u tminu, slušam tišinu i čekam. Čekam, da se nešto zbude i dogodi.

Čekam, da prestane rat.

Čekam, da bude mir.

Moj muž veli, da sam nervozna. Savjetovao se s mojim liječnikom i obojica zaključiše, da moram i preko zime ostati tu vani. Da ne smijem u grad. Da ne smijem da gledam, kako se gura svijet po ulicama, kako prolaze bjegunci. Ne smijem da vidim, kako koraca vojska u rat, kako koraca uvijek, uvijek jednom te istom ulicom, širokom i ravnom, koja ide od juga prema sjeveru. Ne smijem da vidim ranjenike, što leže po školama, muzejima, u velikom Narodnom domu, gdje bijaše prije čitaonica, pa velika dvorana za koncerte i zabave. Ne smijem da idem na kolodvor, da se pridružim gospodjama Crvenog križa, koje tamo noć i dan kuhaju čaj za ranjenike, što se voze u dugim vlakovima s ratišta u unutrašnjost zemlje. Ne smijem da idem k poznatima, jer su sve žene tužne i zabrinute, jer se boje za muževe, što su odaslani u daljinu, da se bore i biju. Ne smijem da vidim strah žena, kad ne primiše dulje vremena listova s ratišta, listova, koji se ne zatvaraju i za koje se ne plaća poštarina. I majke ne smijem da vidim, kako plaču i kako se mole za svoje sinove, što su otišli tako naglo, bez pravog oprosta. Ne smijem da vidim mlade djevojke, jer i one se više ne šale kao prije. Otišla su im braća i zaručnici i ne zna se, koliko ih i tko će se sve vratiti od njih natrag.

Htjela sam silom, da preuzmem kakav posao, koji bi bio na korist ovome jadnom puku, što grne preko našega grada ovamo i onamo. Ali moj to muž ne želi.

Znate, ozbiljno me voli, pa hoće da se čuvam...

Dao je znatne svote u dobrotvorne svrhe, i svoju je sestru pozvao ovamo, te je ona sada bolničarka kod ranjenika i veoma je vrijedna i savjesna. Ona spava u bolnici i samo rijetko, svakih četrnaest dana doveze se s mužem k meni na jedan ili dva sata, toliko radi zraka, koliko zaradi mene. Da se ne kaže, da naša porodica ništa ne čini.

Moj muž me ozbiljno i iskreno voli i želi, da mi bude dobro...

Ali moj me muž ne razumije.

On ne zna, da bi mi bilo laglje, kad bih imala čitav

dan posla, od zore do mraka. Teškoga i odgovornoga posla, kod kojega se ne može ništa drugo da misli. Da bi mi bilo laglje, kad bi me uhvatio vir ovoga silnog uzbudjenog života, što sada težak i bolan vrije u gradu. Da bi mi bilo laglje, kad bih stajala uz krevete muževa, koji bijahu ranjeni u ratu, pa sada pate, a ja bih se trsila, da im pomognem i da ih podvorim, kako treba. Ili kada bih dijelila jelo siromasima. Ili kad bih u kojem odboru morala da pišem molbe žena za potporu. Svaki bi čas iskrsnulo preda mnom drugo lice, druga sudba. I ja bih samo na to mislila, kako treba da se pomogne ovome, pa onoj. Obukla bih poderano dijete, zalutaloj bih starici našla konačište, ranjeniku bih oprala noge. Bila bih k o r i s n a.

Ali moj muž voli da budem samo njegova žena, predstojnica njegova doma, majka njegove djece.

Ali, znate, naša je služinčad veoma savjesna i vodjenje kućanstva ne daje mi skoro nikakvog posla. A djeca...

Dosta sam Vam malo pričala o svojoj djeci. Eto, Jadviga bijaše uvijek tako mudra i korektna, te nemam da kod nje išta uzgajam. Ona ima petnaest godina i vjerujte, već dugo, dugo, još prije nego što je počela hodati u školu, naučila je, da istim onim tonom razgovara sa mnom, kao i njezin otac, moj muž. S nekim dobrohotnim smiješkom, što ga imamo za ljude, koji su nam simpatični, ali koje ne uzimamo ozbiljno.

Ona je veoma darovita. Vi znadete, da sam se rado dičila s njezinom talentovanošću. Ona mnogo uči; temeljito i sistematično. Baštinila je od svoga oca radinost, energiju i ustrajnost. Ona je u svemu konsekventna i što počne, to i dovrši. Vjerujte, meni imponira njezina čvrsta volja i njezina samosvijest. Gotovo shvaćam, kako ne može da osobito respektira svoju majku, kod koje je sve slučajnost i koja počme stotinu stvari, a svrši tek dvadeset, koja radi tjedan dana kao u vatri, slijepo i strastveno, a onda tjedne i mjesece ne napravi ništa. Ona ne razumije takav rad, pa nije ni čudo, da ga omalovažava.

Htjela sam, da u njoj probudim zanimanje za našu povijest i za moje studije.

»Historija poljskoga naroda,« rekla mi je, a bilo joj

je tek dvanaest godina tada, »to je historija slabića i neodlučnih ljudi. Možda i genijalnih ljudi, ali bez discipline. Nikada nisu znali, što zapravo hoće!«

Ah, prijatelju moj, vjerujte, veoma me je to boljelo i ja sam tada pošla u spavaću sobu da se isplačem.

Da, moja je Jadviga veoma mudra, dobro vidi i oštro sudi.

»Znaš, mama,« rekla mi je nije tome pô godine, »ti si umjetnička narav. Ovakvi ljudi su kao cvijeće u vazama kod svečanosti života, — jedna lijepa dekoracija.«

»Ali zapravo suvišna,« osmjehnula sam se.

»Da, donekle. Da su svi ljudi umjetnici, bio bi svijet jedna ludnica. Jedino trijezni i savjesni ljudi stvaraju napredak i drže čovječanstvo na pravome putu. — Ali nemoj biti uvrijedjena, maman, ja te svejedno volim!«

»Svejedno te volim,« rekla mi je. Oca voli više od mene, ja to znam. Njemu ne će nikada kazati, da ga »svejedno« voli.

A Stazika?

Stazika ima sada dvanaest godina, slijepo obožava svoju sestru i u svemu se trsi, da joj bude slična.

Bože, da znate, koliko mi puta bijaše do plača, kad smo pošli sve četvero u šetnju, još tada, dok bijahu malene. Ne znam ni sama, kako se desilo, ali najedamput su obadvije bile kod oca, svaka ga držala za jednu ruku i oni su išli preda mnom kao jedna grupa za sebe, a u kojoj ja bijah zapravo suvišna. Sve je troje čavrljalo njemački, a tek onako, kao iz milosrdja, obratilo bi se svakih deset minuta koje od njih te mi rastreseno dobacilo koju poljsku riječ. Kao da ne spadam k njima, kao da sam im tudja.

Da znate, kako me neki silni i vrući ljubomor izjedao! Gorčina mi stiskala dušu, a suze toliko da mi se ne proliše iz teških očiju. Bila sam ljubomorna, da, ljubomorna, na djecu, na muža!

Nitko ne zna, koliko sam patila. Muka mi bijahu ovakve zajedničke šetnje, muka, kad smo sve četvero u nedjelju poslije podne zajedno sjedjeli u sobi ili u vrtu. Kad je bio otac prisutan, Jadviga i Stazika potpuno za-

boraviše na mene. A i moj muž je zaboravio na me, kad su kćerke skakutale oko njega.

Ja ne znam, zašto bijaše to tako mučno, tako gorko. Zašto sam kao prosjak stajala kraj njih i čekala, drhćućim srcem čekla, da se sjete mene. Katkada sam kušala, da se borim za njihovu ljubav. Pošla sam k mužu i pogladila mu kosu. On to nije ni osjetio i nije me ni pogledao. Zvala sam djevojčice k sebi, da im tobože popravim odijelo. Zagrlila sam ih i poljubila, ali one se nestrpljivo oslobodiše iz mojih ruku. I ja bijah tako posred njih sama, sama.

Zašto mi se i danas još ovlaže oči, kad se sjetim onih mojih muka?! Kako bješe moje srce gladno ljubavi, ljubavi! Kako čeznuh za toplinom, za zajednicom nekom.

Toliko sam patila od boli! Izgarala sam od silne neutažene čežnje za ljubavlju, moje su usne bile otvorene i vruće, žedne, tako silno žedne. Pričinjalo mi se, da mi krv, crvena i topla kaplje iz ranjena srca. Kao da je osjećam na ruci, koju tiskah na grudi svoje.

»Stazika!« zvala sam. »Stazika, dodji k meni!... Jadviga, zar si zaboravila na mene, ne ćeš ni da pogledaš majku!... I Ti, mužu, zar ne vidiš, da sam i ja tu?!«

Dugo sam se borila sa sobom, sa svojim ponosom, dok mi se nisu riječi same od sebe istisle iz grla.

Ali od silnog čuvstva zvečale su moje riječi tvrdo i neprirodno. Moje se lice otegnulo, jer sam silom suzdržavala plač. Sva bijah ukočena od boli, od svladavanja sebe i stida.

Nisu me razumjeli.

»Ah, Bože, kako si dosadna,« rekao je muž. »Pusti djecu, da se igraju. Uvijek ispravljaš, kritiziraš i komandiraš!«

Katkada odoh od njih, da se isplačem, a da me ne vide. Ali često se probudi u meni prkos zapostavljenoga bića. Srce mi se naglo oteščalo, te odjednom postade kao kamen. Tiskalo me u grudima kao da više nije živo. I bijah zla. Od očaja i osvete digoše se u meni neke tudje, oštre riječi, i ja ih bacih mužu, djeci u lice.

Mnogo puta svršilo se sve neugodnom disharmonijom.

Muž je otišao u kavanu, k prijateljima, a djeca se odšuljala u svoju sobu k svojim igračkama.

Ostala sam sama i plakala sam. Bože moj, kako sam plakala!

Nisu bile sretne one moje godine, prijatelju!

Bila sam divlja i vruća, neobuzdana.

Tražila sam ljubav silom!

Veliku ljubav!

Kao luda kucala sam na neka vrata, tražila ulaz u dušu, u srce svoga muža. On me je volio, zaista volio... Uvijek mi je to govorio... Ali meni to ne bje dosta! Htjela sam biti duša njegove duše, srce njegova srca. Htjela sam disati njegovim dahom, živjeti njegovim životom. Htjela sam da udjem u njega, u najdublji dio njegova srca, u najskriveniji dio njegove duše.

Koliko sam se namučila pred onim vratima, koliko načekala, naplakala. Godine i godine sam zvala, kucala na vrata, što se ne htjedoše otvoriti, a možda ih nije ni bilo...

A i djeca! Koliko sam ih otimala za sebe, za sebe! Koliko sam ih stiskala, da osjete, da su moja, moja! Od mene rodjena, iz moga bića stvorena, mojim mlijekom nadojena!

Oh Jadviga, oh Stazika, koliko sam puta plakala nad vama! Koliko sam večeri čekala, da li ćete se sjetiti i poljubiti me, same od sebe... oca da, oca ste uvijek grlile, mene gotovo nikada. Koliko noći nisam spavala!

Sasvim su mi slične. Moje oči, kosa, stas, — ali duša, duša ne bijaše u njima moja!

Oh, prijatelju, dugo, dugo ne htjedoh, ne mogoh da shvatim, kako je sve uzalud, kako se treba zadovoljiti, kako se ne smije tražiti više, nego što se daje i može dati. Lupala sam glavom o zid, što me dijelio od njih, od muža, od djece, nevidljiv, ali silan.

Kako sam bila vruća. Sve sam više plamtjela od čežnje, sve sam strastvenije tražila, da im budem bliže. Ali što bijah nestrpljivija, to gore po mene.

Ta oni su bili dobri sa mnom. I muž i djeca.

Muž mi je znao često dokazivati, kako me voli. Čudio

se i pitao, što ja zapravo hoću. Imala sam sve, što sam htjela. Mogla sam ići šetati, ako mi se prohtjelo, mogla sam ići u posjete, mogla sam čitati sve po volji, pisati rodjacima i poznatima. Mogla sam živjeti po svojoj volji, bez kontrole.

Isto tako i djeca. Zar me nisu tako slatko zvala: Mamuška, maminka, da ih odjenem; zar se nisu rado igrala kraj mene preko dana?

Moj je muž tvrdio, da sam pretjerana, da svojom žestinom odbijam. Nije shvaćao, zašto se zapravo bunim i što želim. Govorio je, neka se smirim, neka budem pametna, kao i druge žene. Neka se vječito ne bunim, neka ne tražim nešto, što postoji samo u ludim romanima i u mojoj abnormalnoj, usijanoj mašti. Tvrdio je, da je život nešto drugo, ozbiljno, trijezno, dok moje ideale o ljubavi i braku da ni jedan ozbiljan čovjek ne shvaća ozbiljno. To je luda, umišljena romantika, kakove u zbiljskom životu nije nikada bilo, niti će je biti.

Sama sam osjećala, da moja žestina ništa ne postizava. Što sam bila nemirnija, toliko gore za mene. Ako sam se osjećala zapostavljenom, ako sam bila očajna, ako sam plakala, muž i djeca izbjegavali su me to više. Bila sam im tudja, neshvatljiva. Kao da su se bojali mene. Puštali su me samu. Što sam se više borila za ljubav, što sam više moljakala toplinu, to su oni bili hladniji. Nijesu voljeli žestoke osjećaje, plašili ih i odbijali.

Znala sam stati pred muža, ogorčena i uzbudjena, pitajući: »Zašto me ne voliš?! Zašto?!«

»Ne volim egzaltirane žene,« odgovorio bi mi i otišao.

Stala sam usred sobe s plamtećim očima, uvredjena i gnjevna. Kao da me netko udario bičem.

Zašto nije bio dobar sa mnom?!

Da mi je pogladio kosu, da mi je rekao jednu mekanu riječ, pala bih mu k nogama, sva ponizna i dobra.

Htjela sam biti ponosna. Htjela sam da šutim, da čekam. Ah, ali ne mogoh da izdržim! Za par sati već sam opet došla da molim oproštenje.

Zašto?

Nisam bila svijesna, da sam što skrivila. A ipak sam

molila, da mi oprosti moju žestinu. Obećala sam, da više ne ću praviti »komedije«. Po hiljadi puta nadala sam se, da ću steći onu ljubav, za kojom sam čeznula.

Bože moj, bila sam lijepa i mlada. Moj se muž smilovao, poljubio me, zagrlio. Ali kad sam htjela još više, kad sam mu htjela zaviriti u dušu, proniknuti u najtanje njegove misli, opet je tu bio zid, opet je tu bio ponor.

S onim, što mi je davao, nisam se mogla zadovoljiti. Malo sam se stišala, ugušila sam u sebi žudnju za potpunom harmonijom duša. Trsila sam se, da budem skromna, da budem mila, mekana žena, koja je kao pas spremna da služi, kad je pozovu, a koja se opet zavuče u kut i ne smeta, kad nije gazdi po volji, da se zabavlja s njome.

Ali ne mogoh da ubijem svoju narav. Opet i opet probilo je iz mene nešto buntovno, žestoko i uništilo je još i ono, što sam imala. Bila sam kao i silno žedan čovjek, kojemu pružaju nekoliko kapi vode u čaši. Zna on, da to ne će utišati njegovu žedj, te gurne čašu, da se razbije i razlije još i onih nekoliko kapi, koje je mogao da dobije.

Moj je muž počeo s novom metodom. Rekao je, da su mi živci razdraženi, pa da je sve to moje nezadovoljstvo i moj nemir samo izliv bolesnog živčanog stanja. Treba dakle moje »zahvate« ignorirati samo i proći će sve.

Tvrdim i nemilosrdnim načinom provadjao je svoju metodu. Konzekventnošću, koja nije nikada oslabila. Samosviješću, u kojoj se krilo mnogo prijezira za mene.

Osjetila sam to i sve se u meni bunilo protiv novog postupanja sa mnom. Htjela sam da ostanem hladna, mirna.

Ali je on bio jači od mene. Ništa nije koristio moj ponos. On je samo trebao da pričeka. O, znao je, da će me moje srce, gladno ljubavi, brzo dotjerati k njemu. Da ću doći k njemu i da ću ga zamoliti: «Budi dobar!«

Iz početka sam još ogorčena i uvrijedjena otišla, kad bi mi rekao :»Budi pametna i ja ću biti dobar.« Kasnije sam ostala i obećala mu, što je htio.

Ah, dugo je trajalo, dok se nekako naučih da budem »pametna«. Godine je trajalo.

On je bio hladan, a ja vruća. Njime je vladao mozak, a kod mene srce. Kod njega bijahu dvije osobine razvite do ekstrema: volja i ustrajnost. Ja sam opet, otkad se sjećam, patila, što ih nemam.

On je pobijedio. On me je slomio.

Tako je došlo do toga, te sam sada za njega »pametna«. Prilično je zadovoljan s rezultatom, što ga je postigao. Kako sam prije bila iskrena s njime i sa svima, tako sam postala sada zatvorena i nepristupačna za sav svijet.

Onih godina, prije negoli upoznah Vas, bila sam na vrhuncu savršenstva. Bila sam tako dobro dresirana, da sam se često čudila sama sebi.

Da li sam to ja ili nisam? Nikoga nisam smetala, nikoga napastovala. Prošlo je nekoliko mjeseci, a ja nisam došla k svome mužu, nisam kušala, da mu pogledam u oči, duboko, duboko, i nisam ga pitala, da li me voli i kako me voli. Nisam ga molila požudno i vruće, da mi kaže, što misli, da se smiluje i kaže, što misli. Jer nekada mi se pričinjalo, da snuje o nečemu, što bi bilo dobro, ne, što je nužno, da i ja znadem. Svaki dan, svaki sat bih ga tada ispitkivala. Uvijek me nešto zvalo k njemu, da ga upoznam, da saznam o njemu, što nisam shvaćala. »Što misliš, kaži, što misliš? Pa ako je i glupost, kaži mi!« Kad mu je lice poprimilo izraz rastresenosti, morala sam, morala, da ga zbog toga pitam! U strahu sam često došla i drhćući: »Nemoj da se srdiš, molim te! Oprosti mi, molim te, lijepo te molim! Ali ne mogu drukčije: reci, što si mislio sada, prije negoli sam došla k tebi? Reci mi, i bit ću mirna! Slaži mi štogod, samo mi nešto reci! Takova je silna želja u meni, da znam, što misliš! Glupo je to, zar ne, ali što ćeš, kad sam tako smiješna . . .« Sjela sam do njega i zagrlila ga. Moje su oči bile vlažne i pokorne, a moje ruke ponizne. Htjela sam da na sto načina izmamim iz njega, kakav je, čiji je, gdje je sa svojim mislima, što se sakriva u njemu i što je iza onih vrata, koje bih toliko rado da otvorim, što je za onim zidom, koji sam uvijek osjećala tako bolno. — Ali on mi se obično ravnodušno nasmijao i rekao nekim posebnim premoćnim tonom: »Kako smo

djetinjasti, lijepa moja gospo!« Ili, ako je bio zlovoljan, strogo bi me prikorio: »Opet počinješ! Kada ćeš prestati s ovim glupim pitanjima? Budi pametna!« I nikada mi nije odgovorio, nikad! Otišla sam postidjena, odbijena i često tužna, ogorčena. Uvijek me nešto grizlo, uvijek je nešto kopkalo u srcu mome: »Zašto, zašto mi ne odgovara? Što krije preda mnom?«

I gledajte, došlo je vrijeme, da ja nisam više zapitkivala. Silno sam bila začudjena sama nad sobom, kad sam prviput došla k spoznaji, da ne pitam više, da me ne uznemiruje strah, ili me voli ili ne, i kako me voli, i da li me dosta voli? Nije me više naprosto zanimalo, što on misli!

Zar je moguće, da sam se tako promijenila, da sam se tako smirila?!

Obiteljski je život postao jednostavan i tih. Nije bilo više nikakvih molba i nikakvog plača. Kao mirna rijeka prolazilo je vrijeme, prolazili su dani. Postala sam »ugodna žena«, tako mi je barem rekao moj muž izrazom ozbiljnoga priznanja.

Ali kad bijah sama, dugo sama, hvatala je neka čudna sjeta moje srce i ja se pitah: Zar sam to zbilja ja, ja?! Nisam mogla da prepoznam samu sebe. Katkada mišljah, da je bolje tako, da je to napredak, i bila sam zadovoljna sa sobom i zahvalna mužu za njegovu strpljivost, s kojom me je »odgojio«. — Ali drugiput, kad razmišljah o sebi, pričinjalo mi se, da je to zlo, što nisam više onakova, kakova sam bila. Osjećala sam, da sam sada bezbojna, umorna i apatična, da je u meni mnogošta umrlo, ugaslo, povenulo. I bilo mi je da plačem sama nad sobom i nad onim ludim, žestokim, nemirnim stvorenjem, nad nekadašnjim mojim ja, nad onom lutajućom dušom, što se uvijek trzala, što je uvijek čeznula nekud dalje, iznad zbiljskog života, što je uvijek drmala lancima. Ah, kako bih plakala nad onim vrućim, vječito uzrujanim srcem, što je znalo da tako neobuzdano traži ljubav, ljubav, što se toliko bunilo, savijalo, patilo, jer je bilo suviše sputano, premalo ljubljeno. Bijedno moje srce!

Nisam voljela da budem sama, nisam voljela da razmišljam o sebi samoj i o promjenama svoga bića.

Nisam bila sretna, ali ni nesretna. Nisam bila kadra da osjetim veliku studen ili veliku toplinu. Nisam više plakala, ali niti se smijati nisam više znala, onako bezglavo i iskreno smijati kao nekada.

Jednom nas je posjetio stariji moj brat. Pošao je u Karlove Vari, pa se svratio k nama.

»Reci, nisi li ti bolesna, Hanka?« pitao me.

»Nisam,« odgovorih.

»A jesi li zadovoljna, jesi li sretna?«

»Jesam,« odvratih mu.

»Ne mogu nikako da protumačim sebi, što se to s tobom zbilo, Hanka. Kao da si druga. Tada, kad si prije svoje udaje bila mjesec dana kod nas u Varšavi, bila si tako živahna, temperamentna, nasmijana. Kad sam kasnije mislio na tebe, uvijek sam se sjetio vatre, silnog mirisa, tamnocrvenih ruža, zvonkoga nekog kliktanja. Uvijek me osvojila misao na tebe. A sada si sva drukčija, sva si se promijenila. Biće tvoje je drukčije. Tako si čudnovato mirna, gotovo apatična.«

Imao je pravo. Bila sam apatična.

Kad sada gledam natrag, vidim, kako su one godine bile prazne.

Onda sam se sastala s Vama i Vi ste me uveli u jedan novi, osebujni svijet.

Opet se probudih!

Duša se moja probudila, mašta se moja povratila. Zbilja, u kojoj živjeh, u kojoj živim još i sada, ostala je ista. Ja sam svima ista, kako sam i prije bila. Jer ono novo, što je došlo u moj život, što ga je diglo iz mrtvila, to se njih ne tiče, to je samo moje. Nitko ni ne sluti, kako je to veliko i jako, kako je ono promijenilo moj duh, moj karakter, i kako me je obogatilo. Ne opaziše, da sam postala druga, vrjednija. Nije im bilo toliko stalo do mene, da bi promijenili sud o meni. Ta, ne poznaju me! Nisu me ni prije poznavali, pa me ne poznaju ni sada. Vele, da sam onakova, kakova uistinu nisam nikada ni bila, onakova, kakovu su me stvorili, onakova, kakova bijah u ono vrijeme, kad sam zatajila i izgubila samu sebe, da im se svidim.

Sada mi je svejedno, da li im se svidjam ili ne. Ali

zašto da ne pridržim masku, mrtvi kalup, što im je ugodan, a štiti i mene? Zašto da vodim nove borbe s njima? Zašto da im se narivavam, kad me ne će? Spasila sam se u svoj svijet. Moj mi je rad davao toliko snage, mira i sigurnosti. Volju, koja je kod mene tako slaba, znali ste Vi da potičete svojim poticajima i savjetima. Katkada, kad bi me zahvatilo staro mrtvilo, kad bih se prepustila staroj svojoj melankoliji, beskorisnom sanjarenju, neradu i apatiji, bilo je dosta jedno Vaše pismo, pitanje, što je sa mnom, što radim, jesam li već pročitala ono djelo, proučila izvore za koji članak, raspravu — i ja sam se trgnula, oživjela sam i za četrnaest dana učinih i nadoknadih sve, što sam izgubila u mjesec dana lutajući bez cilja po šetnjama i trateći vrijeme u nekom jetkom pesimizmu, koji je mome biću toliko opasan, ali u koji me baci uzgojni sistem moga muža.

— — — — — — — — — —

Prijatelju moj, zašto Vam sve to napisah!

Što Vas to sve zanima!

Što se Vas to sve tiče!

Trice i jadi jednog ženskog života!

Svemu je tome kriva ova magla. — Sama sam. A toliko bi mi danas trebalo jedno biće, jedna bliska, topla duša!

Kako je različit naš život, moj i Vaš! Kako silno različit!

Ja sam živjela uvijek za sebe. U uskom krugu, što me je zaštićivao, ali i gušio. Najveći konflikti moga života odigravahu se izvan svakidašnje zbilje, bjehu produkt osjećaja. Nikakovi veliki vanjski događaji nisu utjecali na moj razvitak. Nikakovih burnih dana ne bje u mojoj sudbini. Sve su se borbe odigravale u meni samoj, ispod površine, u dubini. Malo je toga izašlo na javu. Možda bi bio moj život još bezbojniji, da nije bilo mojih »utvara«, kako je moj muž nazivao moje nemirne duševne težnje, nemir mojih osjećaja, nezadovoljstvo moga srca.

Vi mi jedamput, u početku našeg poznanstva, rekoste, da nemate svoga vlastitog života u pravom i najužem smislu riječi; da živite za svoje studije, za javni rad, da

mislite na dobrobit svoga naroda, da razmišljate o njegovoj sudbini i njegovoj budućnosti. Na se da ne mislite, o sebi da ne razmišljate. Pa da putujete i izobražavate se. Potreba Vam je da tražite po starim knjižnicama historijske dokumente, osobito one, koji mogu da i danas nešto kažu, nešto da pouče. A ljubite i puk. Onaj najzapušteniji naš puk, koji ne zna ništa, koga svi ganjaju i iskorišćuju. Dira Vas njegova bijeda. U sebi pak i zaradi sebe samoga ne bijaste još nikada nesretan, ne vodite o sebi računa.

Meni je to sve bilo neshvatljivo, prosto neshvatljivo!

Znala sam, da ste kao mladić bili u japanskom ratu, da ste mnogo patili i da ste bili ranjeni. Znala sam, da su Vas kasnije često progonile ruske vlasti radi Vašega revolucijonarnog rada i da su Vas zatvarali. Pisalo se o tome. Mnogo Vas se štovalo radi Vaše neustrašivosti, Vašega poštenja, Vašega nepokolebljivog karaktera.

I Vi, koji ste toliko doživjeli, koji ste tolikim ljudima značili nešto silno i novo, koji ste tolike vodili svojim duhom, tolike bodrili svojim primjerom i toliko patili, Vi da nemate svoga vlastitog, bujnog, bogatog, unutrašnjeg života?!

Kako ste mi se nasmijali, da se tome toliko čudim!

I počeli ste mi pričati, kako čovjek kao Vi, čovjek s Vašim idejama, s Vašim ciljevima, s Vašom misijom, nema ni vremena da misli na samoga sebe. Pričali ste mi, kako ste u svojoj prvoj mladosti došli u dodir s varšavskim tvorničkim radnicima, pa kako je njihov težak i sumoran život silno na Vas djelovao. Kako su njihove tegobe zaokupile Vaše misli, otrgle Vas od samoga sebe. Kako ste se uozbiljili, možda i prije reda. Kako Vam se činilo, da nije pošteno, — jest, upravo ste rekli »pošteno« — da se zavučete u sebe samog i da se prepustite svojim osjećajima.

»Odgurnuo sam svoju mladost, jer me je smetala,« rekoste mi. »Gušio sam njene težnje i njene potrebe, jer nisam htio, da mi uzmu snagu za ono, što sam naumio. Duboko sam zakopao u sebe svoje osobne osjećaje, svoje osobne želje. Ništa nisam dao da mi se odveć približi, što

bi moglo biti opasno po moju zadaću. Ljubav — to mi se pričinjalo tada egoizmom. Oslijepio sam oči i oglušio uha za lijepe strane života, za njegovu sreću i vedrinu, jer sam tek vidio bijedu i čuo tek uzdisaje i stenjanje gladnih i bespravnih. U svojoj sam prvoj mladosti bio revolucionar i anarhista, pa da mi se desila prilika, ja bih bio i život svoj žrtvovao za ma štogod, što bi moglo da posluži mome tadašnjem uvjerenju.«

»A historija?«

»Historija bijaše tada moja razbibriga. Pa i kasnije još. Možda i sada.«

I opet ste se smijali Vašim vedrim smijehom.

»Što Vam je onda glavno?«

»Glavno su ljudi, čovječanstvo, seljaci, moj bližnji, a sada, ovaj čas: Vi!« i zasmijali ste se naglo i bezazleno. »Treba da Vas naučim ozbiljnome radu. A početak je već veoma dobar. Ja, znate, volim da imam učenike, da olakšam sebi posao, da i druge privučem, da im pokažem put. Tako ide brže. Samo s Vama ne će ići tako brzo, tako jednostavno.«

»Znam, ja nemam nikakvog temelja,« rekoh skrušeno.

A Vi se opet smijaste.

»Ah, ne to, ne to! Vi ste iz drugoga svijeta!«

»Ta i Vi ste sin buržoazije, uglednih roditelja . . .«

»Ne msilim tako,« prekinuste me. »Iz drugoga duševnog svijeta, mislim. Vi ste u sebi živjeli svoj život, veoma intenzivan život, pa mi se čini, da će Vam biti teško, da ga se okanite. Bit će Vam na smetnju . . .«

»Vi dakle mrzite individualiste i držite ih nesposobnima za koje druge interese, nego za svoje vlastite?« pitala sam.

»To nisam rekao. Ali nešto je istina: rad je disciplina. Individualiste ne vole disciplinu.«

»Onu, koju im drugi nametnu,« branila sam se.

Onda smo opet zapali u »zvanične« razgovore.

»Vjerujete li, da se može u obliku priča štošta reći?« upitaste me.

»Dakako. Najnovija pedagogija služi se pričama, jer se s pomoću njihovom može djecu mnogome naučiti.«

»Eto, vidite, s toga stajališta posmatram ja i historiju. Ona mi je sredstvo. Kad ćete gdje prekapati stare knjige, stare rukopise, onda pazite osobito na ono, čime se i danas može ljudima štogod reći.« Tako ste me učili veselim i lukavim pogledom.

Bili ste zadovoljni sa mnom.

Uvijek.

Imala sam sreću i mnogo sam toga našla u našim malim crkvama i općinama, što je bilo sredstvo, da se ljudima, našim ljudima, Poljacima, »štogod rekne«. I »naša« je knjiga mnogo toga govorila. Toliko, da su se čitaoci čudili ruskoj cenzuri, što je inače rijetko kada tako dobroćudna. Da, da, historija je uistinu vanredno sredstvo, da se štogod kaže, što je zapravo zabranjeno, da se kaže.

— — — — — — — — — —

Napalila sam svijetlo.

Magla se zgusnula. Soba je potamnjela, ali me kroz prozor još uvijek gledaju bijele, zle oči. Uvijek me gledaju.

Bože moj, dokle se proteže ta magla, kamo li siže?

Možda dopire i do Vas, možda i Vas obuhvaća?

Što radite, prijatelju dragi?

U mojoj je sobi sada tako voljko. Spustit ću još zavjese, da me ne plaši magla.

Svijetlo se blago i toplo razlijeva po ćilimovima na podu, po udobnim foteljima, po stijenama. Zlatni okviri mojih lijepih slika ljeskaju se ugodno i intimno. Tamo stoje moji ormari puni knjiga. Po mome pisaćem stolu leže papiri, časopisi, crvene se rječnici. Dim se diže od tanke cigarete, što je bacih u srebrenu zdjelicu za pepeo.

Moj muž ne voli da pušim.

Ali Vama, prijatelju, Vama to bijaše drago.

Sjećate se našega prvog sastanka u onom samostanu u Tatrama? Ah, naravno, da se sjećate! Samo se sigurno ne sjećate sviju potankosti.

Kad smo zajedno prekapali papire, zamoliste me:

»Dozvolite, da pušim? Ne mogu, da izdržim bez cigarete. A možda pušite i Vi?«

»Ta naravno,« nasmješih se. »Poljakinja, Varšavijanka, pa da ne puši!«

»Ah, danas je u našim višim krugovima u modi njemačka korektnost,« rekli ste sa smijehom. »Ali ja, ozbiljno, štujem samo žene, koje puše«.

Kako nam je bilo veselo, Bože! Kao da se poznajemo odavna! Kao da smo djeca!

I brzo popušismo sve cigarete, koje imadoste kod sebe. Ja sam dapače jednu više nego Vi. Posljednju. Niste drukčije htjeli.

Otada, kadgod pušim, moram da se sjetim Vas.

Na prste bi se mogli izbrojiti naši susretaji, skoro i zajedno probavljeni satovi. Malo smo razgovarali o sebi. Pa ipak mi se čini, kao da me nitko ne poznaje tako dobro kao Vi, a i da Vas nitko ne pozna toliko kao ja.

Gdje ste sada, gdje?!

Bog zna, gdje lutate maglom ili ležite u kojem blatnom streljačkom jarku, a na Vas kaplje studena snježna voda. Zebete možda, gladni ste, žedni. Zemlja se pod Vama stresa, jer i u magli rigaju topovi.

Srce mi se steže i osjećam kao krivnju, što mi je lijepo, što sam daleko od ratne bijede, zaštićena od svih opasnosti, od svake nevolje. Milijuni sada lutaju kojekuda i ne znadu, gdje bi se sklonili. Milijuni vojnika zebu, mokri možda i bolesni. Stotine hiljada ranjenika stenju. Stotine hiljada trunu u crnoj zemlji, prerano pali, u naponu svoje snage, u početku života. Iz nebrojenih porušenih gradova, iz hiljada popaljenih sela pobjegle su žene i djeca, i traže, da se stisnu u koji kutić, što će da ih zaštiti od snijega i zime.

A meni je lijepo. Meke mi haljine pokrivaju tijelo, u peći pucketa vatra. Ništa ne vidim i ne čujem od bijede.

Što sam i tko sam ja, da mi je tako dobro?

Čime sam zaslužila, da me sudbina štedi, kad je surovala milijune boljih od mene?

Kakove to tajne krije slijepi udes?

Prijatelju moj, tko će da mi na to dade odgovor?!

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Prijatelju! Gledam po sobi i ona mi je draga i mila. Jer i Vi ste bili jedamput ovdje.

Sjećate li se?

Došli ste, da se razgovorimo o našem zajedničkom radu. Htjeli ste, da se osobno dogovorimo o osnovi za »našu« knjigu.

Tu ste sjedili, blizu onog pisaćeg stola, u američkom stolcu.

Tako ste veliki!

Dobro se sjećam, kako ste svakiput morali da uklonite svoje duge noge, kadgod sam pošla mimo Vas do ormara za knjige, da donesem koje djelo, o kome je bio govor. Uvijek sam s tajnim smiješnim čudjenjem pogledala u Vas, jer dotada nisam ni znala, kako ste veliki. Sva Vas je soba bila puna!

Ah, Bože, ni sanjali niste, kakove se smiješne misli vrzu u mojoj glavi za naših ozbiljnih razgovora.

Čini mi se, da samo mi žene mislimo ovakove tričave ali vesele misli, i da samo mi žene pokraj ostaloga mislimo još i nešto drugo. Možda nehotice, pače i protiv naše volje. Uvijek se barem dva niza misli gone u našim glavama. Kažu, da smo nelogične, da od jedne misli skačemo na drugu, ali to nije istina. To mi samo zaboravimo, što smo mislile glasno, a što tiho za sebe, pa to često sve pomiješamo i isprepletemo.

Da, prijatelju, neizmjerno mi je drago, što ste jedamput bili i tu, u ovoj sobi, što ste vidjeli sve ove moje stvari, koje me okružuju, što ste vidjeli moj pisaći stol, moje slike, vaze, umjetnine, narodne vezove, kojima sam iskitila stijene, moje ćilime, moje knjige, čitav ovaj namještaj, zbirku predmeta, što ih nakupih godinama i od kojih mi svaki predstavlja komadić mene, uspomenu koju na sretan dan, putovanje ili mile ljude. Drago mi je, što Vam se ova soba svidjela i što ste je gledali zadovoljnim i toplim očima.

Vidite, ja sada sjedim kao uvijek i mislim na Vas. Ali moje misli nisu više vedre i ne umiruju me. Ah, crne su i tamne!

Plaše me.

Veoma se bojim za Vas, prijatelju!

Ah, zašto mi rekoste na rastanku :»Zbogom, gospodja Hanka, nikad se više ne ćemo vidjeti!«

Prvi me puta nazvaste mojim imenom. Nikad mi se nije pričinilo moje ime tako lijepo kao tada, kad sam ga čula iz Vaših usta.

Hanka!

Kao da ste se milujući dodirnuli moga srca.

Bilo mi je neizrecivo lijepo i tužno u jedan čas.

»Zašto da se više ne vidimo?« upitah.

»Bit će rat, ta vidite. A ja ću poginuti!« rekoste mi tamno i ozbiljno.

Ja još tada nisam vjerovala u rat. Ah ne!

Tako sam malo čitala novine u ono vrijeme, što ga proživjeh kod svoje svekrve u ljetnikovcu moga brata, nedaleko Varšave. On bijaše negdje po poslu u unutrašnjosti Rusije, a mi smo živjele onako, kao što žene katkada vole da žive, bez računa, u razgovorima, šetnjama, čitajući stare pjesnike i ne brinući se ni za što, ni za kakvu politiku, ni za kakve novine. Onda je došao neki inženjer, njezin poznanik k nama i pričao nam, kako će za koji dan buknuti rat. Čudio se, što već nisam otputovala, jer bi svaki sat mogle da budu zatvorene granice.

Kao u snu spremila sam svoje stvari i otišla. Nitko nije mogao sa mnom u Varšavu. Sve se nekamo žurilo, svaki je imao sam sa sobom posla.

U Varšavi je već bila zbrka na kolodvorima, a po ulicama žurba, nemir, uzbudjenje. Svuda je puno vojništva. Nije se više moglo nikamo brzojaviti, vlakovi nisu odlazili po propisu voznoga reda, a na austrijskom konzulatu se tiskalo mnoštvo naroda.

Nisam znala, da li ste se već vratili u Varšavu. Nekoliko tjedana prije, nego što sam došla, otputovali ste u Petrograd. Ne znam, što je vodilo moje korake, da sam o podne svrnula u restauraciju, gdje — kako mi jednom rekoste — običavate da ručate, kad ste u Varšavi. Ni najmanje se nisam nadala, da bih Vas tamo mogla naći.

Ali Vi bijaste tamo! I kad stupih u dvoranu, došli ste mi u susret, kao da ste me čekali.

Ručala sam s Vama i mi se razgovarasmo iz početka kao uvijek, kao uvijek. I o ratu smo razgovarali, ali onalo lako, kao da ga ne uzimljemo ozbiljno.

Pričali ste mi, kako se morate u četiri sata u vojničkoj uniformi i spremni na put javiti u vojarni svoga puka. I smijući se rekoste mi: »Idite sa mnom u rat! Nikad Vam nisam mogao dosta napripovijedati o svojim doživljajima u japanskom ratu. Uvijek ste me slušali kao bez daha, velikim očima. I gotovo mi se čini, te sam pogodio, kad sam pomišljao, da mi čak i zavidjate, što sam toliko toga doživio, što sam bio »u strašnom vrtlogu života i smrti«, kako Vi rekoste. Sada možete da sve to sami iskušate, ako podjete sa mnom. Ta znate, u ruskoj vojsci običavaju često da i žene polaze s muževima ... Bilo bi doduše šteta za Vaše kose, ali nešto se mora žrtvovati i »zbilji života« ...«

Dobroćudno ste se smiješili, a ja sam se od srca smijala.

Što Vi to mislite, za Boga! Ta ja sam autrijska podanica! Ako me s Vama zarobe, objesit će me, a taj način smrti nikako ne odgovara mojoj estetskoj ćudi.«

Bila sam vesela, što sam se namjerila na Vas. Ništa se nisam čudila, što se zapravo odviše intimno šalite sa mnom. Prije ne biste nikada ni u šali rekli, da podjem kamo s Vama.

Ah, ali na rat, na rat nisam nipošto mislila ozbiljno. Ništa ga se nisam plašila.

Ta Evropa ne će da započne takav rat, da dopusti ovako nešto. Ludost! Kako da se čitava Evropa pretvori u jedno bojno polje, da stavi na kocku svoju kulturu i blagostanje svojih naroda! ...

Ipak je neka nervoznost drhtala u našem razgovoru. Nešto je ispunilo zrak napetošću i nekom osobitom uzrujanošću. Svi su ljudi u velikoj dvorani, pa vani na širokom, prostranom trgu bili drukčiji nego obično. Nemir je vladao svuda. Sve se nekamo žurilo, žurilo ... Lica njihova nije bilo moguće razabrati, tako su brzo dolazili, prolazili, iščezavali. Ruski su se oficiri držali uspravnije nego obično, i mnogo samosvijesnije. Gradjani su bili zabrinuti, žene uplašene. Samo su mi se Židovi pričinjali zadovoljnima, kao da se pripremaju na dobru trgovinu, pače da već pazare bolje i više nego obično. Rezervisti bijahu već

pozvani pod oružje, te su kupovali bezbroj stvari prije negoli odu.

Mi smo bili tako blizu jedno do drugoga u onoj gunguli oko nas. Ja sam osjećala, da su moje oči tople, da g r i j u, kad Vas pogledaju.

Pitali ste me, kako sam zadovoljna s praznicima, jesam li upoznala mnogo blagorodnih ljudi.

»Da, mnogo,« potvrdila sam. »Ali znate, od sviju ljudi, što ih poznam, Vi ste najblagorodniji!«

Ah, nešto lijepo i lako bilo mi je u duši i niti za jedan tren nije iščeznuo posmjeh s mojih usana. I Vaše su se oči neprestano smiješile.

»Hoćete li marljivo raditi, kad se vratite?« pitali ste me. »Odmah mi pošaljite rukopise! Nemojte da zaboravite!«

»Ne ću! Kako bih zaboravila! Ta ja zapravo i radim za Vas, samo za Vas!« kliknuh.

Vaše se oči zasjaše, a ja pocrvenih.

»Ta smije se to valjda reći?!« rekla sam u neprilici.

»Kako se ne bi smjelo, sada, na očigled velikoga rata . . .« odgovorili ste Vi.

»Ne vjerujem, da će biti rata,« pripomenuh.

I pustili ste me kod toga; ništa me niste uvjeravali, da će biti sve drukčije, tragičnije, strašnije, negoli što sam ja to zamišljala sebi. Samo je katkada zaječao iz Vaših riječi ozbiljni tamni ton, slutnja svega toga, što se sada zbiva.

Možda ste zato mogli da budete iskreniji, osobniji i topliji negoli ikada prije.

»Znadete li, da se ljutim,« rekli ste nenadano.

»Zašto? Na mene?«

»Ne, ne na Vas!« žurili ste se, da me uvjerite. »Na sebe se ljutim!«

»A zašto, ako smijem da znadem?«

»Jer sam ovakav, kakav jesam! Jer sam se toliko sputavao, otkad pamtim, pa više ništa ne može da probije iz moga najdubljega ja na javu. Iz onoga ja, za kojega ne htjedoh da znam, kojeg sam gušio petnaest, dvadeset godina, kojeg sam oklopio hladnom spoljašnosti savjesna

čovjeka i ozbiljna rada od rane mladosti. Ali iza ovoga tvrdog oklopa nije sve tvrdo, nije sve hladno...«

»Ta ja to znam,« prekinula sam Vas. »Meni se niste nikada činili hladnim. Naprotiv neka osobita, neopisiva neka toplina izbija iz Vašega bića.«

»Pa ipak! Nikad nisam dao, da osjetite, koliko je bio snažan utisak, koji ste učinili na mene. A to mi je krivo... Ja nisam imao nikad s takovim ženama posla. Vi ste za mene bili praktično rješenje jednoga čitavog problema. Imajući dodira sa ženama, koje se unaprijed osjećaju slabijima, polažu oružje i traže utočište samo u svojoj ženskoj osobini, često sam razmišljao, zašto da taj svijet, ne nudeći ništa od onoga, što je njegovo, nema još i jedan razvijen i intenzivan duševni život. Vi ste taj problem riješili sami sobom...«

Napaljivali ste cigaretu, držali ste se mudro i ozbiljno, kao da pričate znanstvenu istinu.

»Što to docirate, gospodine prijatelju?!« nasmijah se.

Ali me nešto smelo. Nešto voljko i ponosno ispunilo mi grudi.

Cigareta Vam se napokon upalila.

»Sada moram, da i ja nešto priznam,« rekoh nasmijenuvši se.

»Slušam.«

»Nikad Vam još nisam rekla, kako mi se svidjaju Vaše ruke. To su najljepše ruke, što sam ih ikad vidjela, žive ili naslikane. Najduševnije i najsavršenije formom. Takove su velike i jake. I tako su dobre, mirne, plemenite! Kadgod ih pogledam, osjetim, kako svakome mogu, a i hoće da pomognu, kako svakoga umire.«

Tihim ste se smiješkom nasmiješili i pogledali ste svoju ruku, kao da hoćete da objektivno prosudite istinitost mojih riječi.

»Doista su velike,« potvrdiste.

»Da, velike! Htjela bih, da naslonim svoje lice u Vaš dlan, te bih mislila, da sam mala, mala djevojčica. Zaboravila bih na život.«

Pogledali smo si u oči i smijasmo se bezazleno i veselo, kao djeca.

Došao je konobar i pitao nas, da li još štogod želimo. Probudio nas je iz našega čara.

Platismo i digosmo se.

Sjeli smo u kola i odvezosmo se u stan moga najstarijeg brata, gdje sam imala još nešto svojih stvari.

Zamolila sam, da podjete sa mnom gore, jer nisam znala, da li je tko u stanu, da mi pomogne. Sastala sam kod ulaza malog dečka, sina pazikuće, i poslala sam ga po oca, da mi odnese prtljagu u kola.

Gore u stanu moga brata doista nije bio nitko. Pošla sam kroz salon u sobu moje nećakinje, što bi mi je vazda odstupila, kad bih boravila u Varšavi. S prozora se otvarao divan vidik na grad i rijeku. Otvorila sam prozor. Sunce je sjalo na crkve i palače, na ulice i rijeku. Varšava! Moj rodni grade!... Srce poljsko!... Nehotice sam raširila ruke prema krasnoj, bogatoj slici, što se pružala mojim očima.

Pozvala sam i Vas.

»Dodjite, da skupa pogledamo Varšavu uoči rastanka!«

Stupili ste u moju sobu i pošli k prozoru.

Onaj čas probudio se u mojoi duši snažan jedan osjećaj, srce mi je prestalo da kuca, u glavu mi udarila krv. Silno, silno sam zaželjela, da me poljubite!

Svom snagom me nešto guralo k Vama, da Vam se bacim na grudi, da Vam ovijem ruke oko vrata, pa da okusim cjelov Vaših muževnih, prkosnih usana.

Trenutak, dva, ostala sam kao ukopana.

Onda se trgoh. Stala sam da brzo sakupljam iz ormara stvari te da ih bacam u kovčeg. Još nekoliko knjiga s pisaćeg stola... Za par minuta bila sam gotova.

»Zar ne, divota,« govorila sam Vama, dok ste Vi stajali kod prozora. »I ovo sunce! Kraljevski dan... Niti vrućina ne smeta...«

Ni jedamput nisam digla svoje oči i ne znam, što ste Vi radili, da li ste gledali predivnu varšavsku panoramu...

Šutjeli ste i ne rekoste ni jedne riječi, dokle smo bili sami.

Prošlo je još nekoliko časaka. Na hodniku je zazvonilo zvonce. Došao je podvornik po stvari.

Nismo prihvatili, što nam je pružao slučaj...

Nismo se rastali, ništa si nismo rekli...

Prijatelju dragi, ako se ne vratite, nikad ne ću prežaliti one časove, što bjehu naši, a mi ih propustismo!

Prijatelju, ako se ne vratite!...

Trebalo je, da se nešto kaže i objasni medju nama, tek još nešto!

Prijatelju moj, žalim, silno žalim...

A Vi? A Vi, prijatelju? Kažite! Kažite!

Prijatelju, ako se ne vratite, zar nikada, nikada ne ću znati?

Zašto, zašto smo šutjeli?!

Gdje je sigurnost i jasnoća? Gdje su riječi, u koje nikakva bojazan i nikakav strah ne može da dira.

Preostaju samo slutnje...

Da, mnogo one mogu da dadu, mnogo krasote, bogatstva, sreće i ponosa.

Ali ja hoću više! Ja hoću istinu, jasnu kao sunce, jer moje je srce bojažljivo i ne može da se nada, da vjeruje onome, što slutnja dočarava. Moja je duša skromna, pa traži nesumnjivih riječi, da povjeruje. Uvijek će se bojati, uvijek će drhtati...

Oh, prijatelju, ako se ne vratite, kako da prežalim, kako?!

Što ste mi rekli tada na kolodvoru, kod rastanka?

»Zbogom, gospodja Hanka, nikad se više ne ćemo vidjeti. Budite sretni i sjetite se katkada mene i našega zajedničkoga rada.«

To ste mi rekli.

I onda, kad ne htjedoh vjerovati Vašim slutnjama, kad ismijavah Vas, što se niste nikada bojali ničega; Vas, što bijaste već u sto opasnosti, pa i u ratu ste imali snage, da bodrite druge i da im budete potpora, — onda mi rekoste ozbiljnotužnim smiješkom nekim: »Ja to znam, ja to za sigurno znam. Tako mi je nešto ledeno oko srca...«

»Uzbudjeni živci, suviše ste radili!« poricala sam.

»Kako samo može moderan čovjek i naučenjak da bude sujevjeran?! Vi čovjek rada, čovjek zbilje?!«

Silna se svjetina natisla u čekaonice.

»Kako ćete samo stići kući!« zabrinuli ste se za me.

Zapazili ste dva stara gospodina, poznata Vam dva sveučilišna profesora iz Krakova i zamoliste ih, da se zauzmu za mene na putu.

»A sada moram, da se i ja žurim,« rekoste. »Već su dva i po sata. Moram se odjenuti u uniformu i u rat... Zapravo užasan nesmisao: ja i rat! Ja, koji ga mrzim i koji sam se uvijek borio protiv njega, koji sam bio svuda i u socijalnom i u nacionalnom pokretu protiv brutalnih sredstava...«

»Mnogo će biti ovakovih ljudi, koji misle i osjećaju kao i Vi na svim frontama, ako dodje do evropskog rata,« reče profesor Vronski, častan starac. »Ali to ne će spriječiti, da pucate jedan na drugoga. Još će proći dugo vremena, dok se čovječanstvo opameti i okani ratova.«

Stisli ste nam ruke i izgubili se u svjetini.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Bože moj, kakova bijaše ona moja vožnja kući! Kakova bijaše to užasna stiska u vozovima, koliko bijaše naroda na svim kolodvorima, kakav žamor, jauk, cika, vika! Sve se ispremiješalo. Na svakoj su stanici grnuli ljudi u vlakove. U kupejima nije bilo mjesta. Ljudi su stajali svuda, po hodnicima, na stubama, pa i na krovu su sjedjeli. Naš je vlak bio vlak bjegunaca, austrijskih državljana, što su se žurili kući. Prtljaga se gomilala oko nas, nad nama. Činovnici i namještenici željeznički trčali su na stanicama kao pomamni medju svjetinom, gurali su ljude ovamo i onamo, branili im, da ponesu svoje stvari sobom u vagone. Kao ludi su vikali, hrapavi već i nemoćni dokazivali su, da je otraga poseban voz za prtljagu. Ali svjetina bje poplašena, žene su naročito samo jaukom i plačem puštale iz ruke svoje zamotke, posteljinu, kovčege, škrinje. Oni, koji bijahu jači i bezobzirniji, vukli su svoje imanje sobom u kupej, zatvarali su njima hodnike, izlaze iz pojedinih kupeja, spojne hodnike izmedju

vozova. Djeca, što su se već dulje vremena vozila, plakala su od žedje i glada. Majke su kušale, da ih uspavaju i polegnu kamogod, gdje je bilo samo pedalj mjesta, ispod sjedala, gore na prtljagu, na škrinjama i svežnjima, što su bili na hodnicima gotovo do stropa. Nitko nije imao mjesta da sjedi, svi bijahu umorni i blijedi od stajanja i besanice. Katkada je stao vlak nasred pruge; medjutim su drugi vlakovi jurili mimo u protivnom smjeru, puni muškaraca.

Sama ne znam, kako dojoh u Krakov. Moji su me suputnici nagovarali, da ostanem u Krakovu, pa da se odmorim. Ali ja ne htjedoh. Znala sam, da su kod kuće zabrinuti, a i ja sam čeznula za djecom.

Ovdje ista uzbuna kao i na ruskoj strani. Svjetina je bučila. Svuda se crnilo od ljudi. Sve se guralo amo tamo. Žene su plakale, muškarci su vikali i proklinjali. Tu se digla pjesma, da opet zamre u piskanju lokomotiva i drndanju vlakova, tamo je jedna žena obujmila muža i nije htjela da ga pusti; silom su je morali otrgnuti od njega. Ljudi su tražili pića, jela, vode, davali su krunu za jednu žemičku i petokrunku za staklenku kisele vode.

Ušla sam u vagon, gdje su bili sami muškarci. Sve se to vozilo nekamo u unutrašnjost, da se javi kod svojih pukova. Nije se više ništa gledalo na karte i razrede. Gdje je tko mogao da uhvati mjesto, tamo je ostao. U našem je kupeju prvoga razreda sjedio u kutu kod prozora nasuprot meni jedan bosi ciganin i uvijek se smijao i zbijao šale, da nije nikada sanjao, kako se gospoda voze mekano i udobno. Kraj njega je sjedio jedan suplenat, mladić još bez brade. Bio mi je poznat. Potjecao je od velike obitelji. Sedmero je braće i svi bijahu pozvani, da ratuju. Ali on je bio sada jedini kod kuće, kod majke. »Od mene se majka opraštala kao da se oprašta od svih nas,« pričao je. »Bože moj, kako to bijaše užasno! Gledajte, gospodjo, sav sam još mokar od njezinih suza . . .« I pokazao mi je kaput. I sam je imao sve crvene oči, govorio je promuklo, suze su i njega gušile u grlu. Do mene se tiskalo troje djece, a dalje od njih njihov otac. »Poslao sam ženu u kupke, da se oporavi. Sluškinja mi je utekla kući, kad je čula, da će biti rat. Ja sam pozvan u vojništvo. Mi smo

blizu granice, pa kome da pustim djecu? Vozim ih sobom, možda mi kod puka dozvole, da ih dopremim majci... Ili će se naći tko, da ih povjerim njemu, dok dodje moja žena po njih...« Do suplenta je sjedio neki sudac, imao je sobom rakije i nudio drugove, da piju i da sve zaborave... I ciganin je pio, i suplenat, i trgovčić, i dva agenta, i jedan seljak, i dva tvornička radnika, što bijahu u našem kupeju. Oni, koji nisu imali mjesta da sjede, stajali su. Sve su dijelili medju sobom, što je tko imao: šunku, pečenku, pecivo, slatkiše, voće, piće. I ciganin je pravedno dobio od svakoga svoj dio. Pod našim sjedalom, ispod naših nogu, ležao je jedan advokatski koncipijenat. Sudac ga je poznavao. Pričao nam je o njemu, kako je baš htio da otvori svoju kancelariju i da se ženi. Mobilizacija ga je uništila. Dogurao se teturajući u vagon i zapao medju nas. Zaudarao je po konjaku. Sudac je tvrdio, da je inače trijezan čovjek i da je sigurno prvi puta u svome životu tako napit...

Polagano se gurao vlak kroz tminu. Svaki smo čas stali bilo na pruzi, bilo na kojoj stanici, oko koje se je crnila uzrujana masa. Divlja pjesma dizala se u vis posred krike i darmara. A čuo se i ženski plač, tanak i oštar kao nož, koji srce cijepa.

U Suchy sam morala prijeći. Pomogoše mi iz vlaka. Ciganin i suplenat potrčaše pače van i ponesoše mi prtljagu u restauraciju. Obojici stisnuh ruku.

Kušala sam da dobijem malo svježe ili kisele vode. Bila sam silno žedna. Glava mi se pušila.

Najedamput me netko zagrli.

»Hanka, Hanka! Zar si Ti to?! Kako si došla ovamo?«

Bio je moj najmladji brat Jan.

Bože, kakva radost!

On je još djak. Ta poznajete ga. Slušao je nekoliko Vaših predavanja, te je bio kod mene preko praznika, kad ste me Vi posjetili. Obožava Vas. To ste uostalom i sami morali da opazite. On je jedini od moje rodbine, koji zna za sve moje tajne, te znade i ponosi se time, što sam ja, njegova sestra, Vaša suradnica. On je tako svjež, iskren i mio. Kao nepokvareno dijete. Da znadete, o čemu

smo mi sve razgovarali i što je on sve meni govorio! Koliko lijepih razgovora, koje sam tako rado slušala... Niti dvije sestre ne mogu da budu medju sobom iskrenije, nego što smo nas dvoje. On je jedino biće, koje me odviše voli i odviše cijeni. Ja toliko niti ne zaslužujem. Ali lijepo je, kad se možeš osloniti na tako iskrenu, bezuslovnu i bezgraničnu privrženost.

Bio je već u uniformi. Suze mi navriješe na oči, kad ga takova spazih.

»Kamo Ti, dragi, mili?«

»Na ratište, Hanko? U rat, Hanko! Svaki čas mogu da opale puške, svaki čas mogu da riknu topovi. Kako sam sretan, da sam Te ovako nenadano sreo! Kako sam blažen, da se mogu da rastanem s Tobom!«

I stiskao mi je ruke, cjelivao ih, smiješio mi se, sav razdragan kao dijete.

Dodirnuh se njegova odijela, što me je plašilo, i zapitah ga: »Zar se ništa ne bojiš?«

»Ništa za sebe, Hanko! Ali Poljska, siromašna Poljska! Podijeljena je u dva tabora. Ja i moja braća moramo da dižemo ruke jedan na drugoga. Koliko li će poteći naše krvi!... Bože, sudbo crna, koja je zadesila naš narod!... Zlo je, Hanko, zlo! Ne mogu pravo da vjerujem obećanjima, što se šire medju nama. Tu nam obećavaju svašta, a i tamo prijeko nudjaju mnogo. Što li će medjutim biti, tko da to zna? Sad sam vojnik. Treba da šutim i činim, što mi se zapovjedi. Pod ovom kapom je najbolje, da glava ne misli ništa. Neka bude, kako hoće sudba. Bit ćemo hrabri. Poljaci ne bjehu nikada kukavice, pa makar se nad njima vijao barjak koji mu drago... A što je sa Stanislavom? Kako njegova žena? Što radi Olga? Je li mi se iznevjerila? Rekao sam joj, da me čeka. Dok budem slavan i vrijedan. Nikada ne će naći muža odanijega od mene...« smijao se, ispitkivao za braću i šalio se.

Nikad nije bio razgovorljiviji.

»A što je sa Zikmundom? I on mora tamo prijeko pod pušku. Stanislav još možda ne tako brzo... Uostalom, ako potraje rat duže, doći će i na starije red. Ima li već četrdeset godina ili nema?... Ladislav je morao da

podje u Beč. No on je kod topništva; inžinirima je čak i u ratu bolje. Mi filozofi jesmo samo infanterija. A s kim si se još sastala u Varšavi? Jesi li bila sa Stazsinskim?« sjetio se i upitao najednom.

»Da. Bila sam s njime dva i po sata prije moga odlaska. Pomisli! U onoj ga velikoj, uzrujanoj Varšavi nadjoh. Sretan neki slučaj, što li, doveo nas zajedno nekoliko sati prije, nego sam morala da bježim preko granica kući, a on morao da se stavi ruskoj vojsci na raspolaganje . . .«

»O, Hanka, nije to samo slučaj! Pričaj, pričaj, što ste razgovarali, što je rekao? Što veli o ratu? Kako ste se rastali?« — Samo su mu navirala pitanja na usta.

Uhvatio je nekom dobrom srećom konobara, podmitio ga ne znam čime, da nam donese čaja i zakusaka. A sve je to bilo tako naglo, usput, da nisam ni opazila, kada. Nalio mi je čaja.

»A sada, Hanko, setro, pričaj!«

I ja počnem da pripovijedam. Oko nas se gurali ljudi, vikali na konobara, opraštali se od žena, dolazili, odlazili. S perona dopirala buka vojnika i rezervista, čuo se pisak lokomotive, odlazak i dolazak vlakova. I u toj gunguli, vrevi i buci ispripovjedih svom bratu sve, sve. Niti sama ne znam, kako smo mogli da toliko razgovaramo i da si toliko kažemo. Bili smo samo tri četvrta sata zajedno.

»I Ti si htjela da ga poljubiš?« pitao me je brat.

»Jesam,« rekla sam sva vruća, crvena.

»A zašto ga nisi, Hanko?! Za Boga, kako ste mogli da se ovako rastanete? Bit će Ti žao, kajat ćeš se!«

»Pa kako bih mogla ja — žena? . . .«

»On Te voli, ja to znam! Ali on ima silnu vlast nad sobom. On je strog sa sobom, on sebi ništa ne dopušta. Znadem, da nije nikada nikome štogod sakrivio, pa ni ženi . . .«

»A ja sam udata. Vidiš, brate, to si zaboravio.«

»Nisam. To je bilo baš ono, što nije htio da povrijedi . . .«

»Ti kažeš: on nije htio, da povrijedi to . . . A kako bih to ja smjela da povrijedim? . . . Kako bih mogla da pogledam svom mužu u lice?«

»Tvome mužu, Hanko? Ha, ha! Ja ga ne volim, Ti to znaš. Medjutim priznaj, da Ti nikada nisam ništa protiv njega govorio. Ali sada Ti kažem: Tvoj muž nije Tebe vrijedan! Možda ćeš se o tome brzo uvjeriti... Ili bolje da se ne uvjeriš... Ne znam i ne shvaćam, kako da Te on ljubi. Ali njegova Te ljubav vrijedja; Tvoju dušu, Tvoje biće. Ona Ti uzimlje Tvoju visinu, Tvoju unutrašnju vrijednost... Ne mogu da Ti to pravo kažem. A ni ne treba. To znam, da si već sama osjetila davno, kako se uz njega nisi razvijala i dizala. Naprotiv, on je uvijek nastojao, da si što niže, u krajnjoj n i z i n i. Jest, on se ovjesio o Tebe. Kako, zašto, tko bi to znao?... On možda voli Tvoje lice, Tvoj stas, Tvoje tijelo, Tvoj smijeh, Tvoj glas, ali ne voli p l a m e n, koji je u Tebi. Znaš, ono unutrašnje svijetlo, Tvoj duh, ćud, što li. Tvoju masku voli on, a ne ono, što se ispod nje nalazi i živi, te što tek čini i nju lijepom i privlačivom... Ah, Bože, dosta o njemu... Prava ljubav, znaš, to je nešto sveto, to čovjeka diže... Što je učinio Kazimir Stazsinski od Tebe? Zar Te nije učinio boljom i bogatijom u svemu, u Tvojim mislima i osjećajima, u radu i razgovoru bilo s kime?... Ja sam znao, rekao sam Ti to već jedamput, da Te voli, kad sam vas prviput vidio zajedno. Vi ste dvoje vrijedni jedno drugoga. Nisi htjela da vjeruješ, nisi htjela da uopće štogod o tome čuješ, zabranila si mi pače, da o tome govorim s Tobom. Ali je bila istina, jer inače ne bi imao snage, da toliko oplemeni Tvoju dušu, da je svu rasvijetli i očisti od sviju ljaga... Jer znaš, Hanko, Ti si vrjednija, otkako poznaješ njega. Tvoje je biće ljepše, dragocjenije... Kako da Ti to objasnim?... Ta Ti to moraš i sama da znaš!... On Te je volio, otkako Te je prviput vidio i kako je razgovorao s Tobom. Zar misliš, da bi inače imao takav uplív na Tebe, kako ga je imao? Ne može se vladati nad drugom dušom bez velikog čuvstva za nju u svojemu srcu. Ah, Hanko, nema čovjeka, koga bih toliko štovao kao njega, o kome bih bio toliko uvjeren, da ne može učiniti ništa nisko i ništa zlo. Svi ljudi, koji ga god poznaju, štuju ga i vole, a poznaje ga mnogo njih, vjeruj! Uvjeren sam, da nema čovjeka, koji bi sumnjao u njega, i da ga ni ne može

biti! A Ti si, Hanko, uoči rata, uoči rastanka, što je možda bio posljednji, razmišljala, što se smije i što se ne smije! Da Ti je rekao, kako Te voli, zar to ne bi bilo za Tebe nešto tako silno, te ni do smrti ne bi zaboravila na to, i nikada ne bi sebi poželjela ništa v i š e od toga, jer bi to bilo najviše, što si mogla da doživiš! A da Te je poljubio, ili da si Ti poljubila njega, zar to ne bi bio najsvetiji i najsvečaniji čas Tvoga života — pravi sakramenat?!... Tako ja o tome mislim, Hanko, i zato mi je žao, što si propustila čas, što si dopustila, da prodje mimo, a mogla si da ga ispuniš bogatstvom neizmjernim... Žalit ćeš za njim, a možda već i žališ... I on će žaliti, vjeruj!... A ako pogine, misliš će još u smrti na onaj čas, što je bio medju vama i čekao, da mu dodje, što je tražio od vas, i još će u posljednjim uzdisajima žaliti i kajati se. Baš kaošto ćeš se i Ti kajati do smrti!...«

Zašutio je. Sjedjela sam uz njega sa srcem punim neopisive sreće i neopisive boli. Kao melem bijahu mi njegove riječi, pune predivne sreće, ali i gorke kao pelin.

»Što je rekao? Da sluti smrt? Da mu je ledeno oko srca? Da zna, e će poginuti?«

»Da, tako je rekao.«

Nastade šutnja, a potom reče promuklo od boli:

»Nije dobro, kada ljudi kao što je on imaju takve slutnje.«

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Prijatelju, još čujem njegov glas, kako je rekao: »Nije dobro, kad ljudi kao što je on, imaju takve slutnje.«

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Na vratima perona zaviknuo je netko: Krakov! Moj je brat morao otići.

»Za mene se ne boj, sestro! Za mene se ne moraš bojati, Hanka!«

Početkom decembra 1914

Prijatelju dragi, rat je došao i do mene.

Danas dopodne desilo se ovo:

Sjedjela sam kod svog pisaćeg stola i pisala sam Janu, koji je još uvijek živ i zdrav negdje na galicijskom ratištu te koji se trsi, da živi primitivno bez filozofiranja i razmišljanja, pukim fizičkim životom iz dana u dan. Jedino ga možda moji listovi katkada podsjećaju na svijet knjiga i kulture, što ga je ostavio iza sebe.

U to začujem dolje pred kućom viku i prepirku.

Pogledam kroz prozor.

Stari Ignac, vrtljar, raspravlja nešto s jednom bijednom, otrcanom ženom, dokazuje joj nešto i vuče je k vratima željezne ograde, na koja je očito unišla. Ona mu se klanja, tuče se pesnicom u prsa i hoće da dopre do moje kuće. Izgubila je rubac s glave, a raskuštrana joj se crna kosa prosula po ledjima.

Već je i kuharica Liza istrčala iz kuće te se sada sve troje nateže amo tamo. Žena ne će nikako da popusti.

Otvorih prozor i upitah, što to sve znači.

»Ona bi htjela gore k Vama, blagorodna gospodjo!«

»Ta pustite je, zašto joj branite?«

»Ali to je Marina, gospodjo, Marina, žena sluge u gospodinovoj kancelariji.«

»Tim više može da dodje k meni!... Dodjite gore, Marina!«

»Ona je pijana!« zavikne Liza.

»Nije istina, blagorodna gospodjo, nije istina! U ime Boga, saslušajte me, smilujte mi se!«

»Dovedite je gore!« zapovjedih.

Stari Ignac pusti ženu, a ona odmah pridje k vratima. Zabrinut stupi on k prozoru te mi reče ozbiljnim, opominjućim licem:

»Vaše gospodstvo, blagorodna gospodjo, ona je luda, vidi se na njoj, da je luda!«

»Ništa zato, neka dodje. Ja se ne bojim.«

Zatvorih prozor.

Medjutim je već Liza dovela ženu i stala kraj nje.

»Možete ići za poslom, Lizo! Zvat ću Vas, ako ustreba.«

Marina bješe sva izvan sebe. Teško je disala i stenjala je kao čovjek, koji silno pati. Cipele su joj bile sve od snijega, a odjeća mokra. Bila je nemarno odjevena u neku ljetnu kazajku; ruke modre od zime. Teturala je amo tamo?

»Što mogu da učinim za Vas? Sjednite!«

»O, blagorodna gospodjo, ne dolikuje meni da sjednem. Ne dolikuje meni, da stojim pred Vama! Bože moj milostivi, smiluj se meni jadnici!«

I ona padne preda me na koljena i počme ljubiti rub moga odijela.

»Blagorodna gospodjo, silna sam grješnica! I zato me je gospodin Bog kaznio. I druge je kaznio poradi moga grijeha. Znate, blagorodna gospodjo, zašto je rat? — Radi mene je rat, samo radi mene,« šaptala je sva užasnuta u svome ludilu.

Nešto me je potreslo i strah me neki obuzeo.

»Ustajte, Marino, sirota. Niste Vi krivi ratu. Kako biste Vi bili krivi? Mi svi, svi smo krivi!...«

»O, ne, blagorodna gospodjo, samo ja, samo ja!«

Udarila je glavom o pod i stala je da nariče:

»Kriste, Isuse milosrdni, zašto sam toliko zgriješila? Sad je poslao Bog pokoru na svijet i svi će ljudi izginuti!«

Digla se na koljena i pesnicom se udarala u prsa.

»Samo mene kazni, pravedni Bože!... Ali on ne će da kazni samo mene! I nedužni će stradati radi moga grijeha... Moga muža ubiše Moskali!... Radi mene, blagorodna gospodjo!«

»Sirota!« kušah da je umirim. »Ustajte! Nisu ga ubili radi Vas, ne radi Vas! I drugi pogibaju. Mnogo njih...«

»Znadem, da, i drugi. Ali zbog mene! Jer ja se još nisam pokajala pred Vama i pred Bogom. Ja sam šutjela,

tajila sam svoj grijeh, nikome ga nisam kazivala. Niti Marek, moj muž, ništa o tome ne zna. Zato je i morao poginuti,« šaptala je strastveno.

I opet poče da udara glavom o pod. Već sam htjela da pozvonim sobarici, kad ona dopuza naglo još bliže k meni, obuhvati me ispod koljena za noge i stade da viče:

»Hoću da priznam! Hoću da se ispovjedim pred Vama i Bogom!... Ja sam zgriješila s milostivim gospodinom Vašim mužem, i zato ubiše Moskali Mareka!...«

Sva protrnuh.

»Marino! Ženo! Pustite me! Za Boga, pustite me! Ustajte! Šta to govorite?!«

Kušala sam, da se je oslobodim i turala sam je od sebe. Silna me je drhtavica obuzela.

»Imate pravo, gospodjo blagorodna! Griješnik ne smije da se dodirne pravednika.«

I pustila me i digla se na koljena. — S očima, u kojima se odražavalo ludilo, govorila mi sad kao u vrućici: »Prije osam godina, kad bijaše Marek u manevrima, zgriješila sam s blagorodnim gospodinom Vašim mužem... Dolazio je svaki dan k meni, a ja mu se nisam otimala. Svidjao mi se... Zao duh pomutio mi je dušu... Rodilo se onda dijete Ćeslav, kome ste Vi kumovali kod krsta, jer mi je blagorodni gospodin zapovjedio, da zamolim Vas za kumstvo, kako ne bi Marek ništa posumnjao... Smiluj se, Kriste milosrdni! Znam, da to bješe silan grijeh!... I kaznio me je gospodin Bog, brzo kaznio! Jedva je dijete prohodalo, Bog ga pozove k sebi. A ja sam to dijete jako ljubila i osjetila sam, da je to kazna božja, što je umrlo. Mnogo sam plakala, mnogo sam molila i već sam mislila, da je grijeh okajan i oprošten. Ali ne bje tako! Nije ga Bog zaboravio. Jer ja sam tajila grijeh pred svijetom, i pred vama, i pred Marekom. Nije ga Bog zaboravio, premda sam ga ja zaboravila.«

Stala je plakati, naricati i tući se u prsa.

»Vidite, sjetio se pravedni Gospod moga grijeha i odlučio je, da me kazni, da se pokajem, kako to on zahtijeva. — I dodje rat. Pozvali su moga Mareka, da ide i da se bije. A ja sam još čekala, još sam mislila, da je dosta patnja,

pa da možda ne treba, da priznam svoju sramotu pred svijetom. Ali Moskali ubiše Mareka... A ja sam kriva, ja jadnica! Podjoh, da se pokajem, da priznam svim ljudima, što sam zgriješila. Pošla sam gradom i zamolila svakoga čovjeka, koji me pozna i koji je prije mislio, da sam poštena žena, neka stane i neka me sasluša. Morala sam, da se ponizim, da svijet znade, kakova sam griješnica. A pošla sam eto i k Vam, da i Vama to isto kažem. Jer Vama sam skrivila najviše. Molim Vas, da mi oprostite, da mi i Bog oprosti! I možda će onda prestati rat, kad je već i Marek mrtav.«

Opet se je bacila na pod te je na koljenima puzala za mnom.

»Umirite se, ja vam opraštam. Čujte, Marino, ja vam opraštam,« ponavljala sam neprestano, a zubi su mi cvokotali od silnoga uzbudjenja.

Zazvonih.

Došle su sobarica i kuharica.

Jedva sam se držala na nogama.

»Odvedite tu ženu! Sirota je sišla s uma, muž joj je poginuo. Dajte joj, da popije šta toplo, čaja, juhe! I zagrnite je nečim. Dajte joj koji rubac na glavu, da ne mrzne putem! Onda neka je odvede stari Ignac u grad. Petar neka upregne kola. Odmah! Što prije da je otpremite.«

Pošla sam mehanički s njima kroz sobe, u hodnik do stuba.

Tamo je stajao Ignac.

»Izvinite, čekao sam, da budem u pomoć, ako bi se bilo štogod zbilo...«

»Dobro, dobro. Otpremite je što prije u grad. Pazite na nju putem.«

»Kamo da je odvedem, vaše gospodstvo?«

Jedan se čas smetoh.

»K mome suprugu, Ignac, k milostivome gospodinu u kancelariju. On će već znati, što treba da učini.«

Vratila sam se natrag u svoju sobu.

Glava mi se cijepala od svega toga.

A na podu, gdje je puzala Marina, bjehu velike mokre mrlje.

Sjedoh k pisaćem stolu i naslonih glavu u ruke.

Dakle još i to?! Još i to!

Eto vidite, takav bje zapravo moj brak, to je bilo iza vratiju, koje nisam mogla da otvorim! A možda još i mnogo više sličnoga?

— — — — — — — — — — — — — — —

Moj je muž došao kući prije nego obično.

»Nije mi dobro, Hanko, ne ću večerati,« rekao je stupivši sa Jadvigom i Stazikom u moju sobu, nakon što mi je zaželio dobru večer.

Nisam se nadala, da će doći preda me.

No, da, djeca ne smiju da naslute štogod...

»Niti meni nije danas do večere, boli me glava.«

»Onda bi Jadviga i Stazika mogle da same večeraju, a mi ćemo tu kod Tebe popiti čaj.«

»Evo, maman, donijeli smo novine... Znadeš li, da su naši opet zarobili preko dvije tisuće Moskala?! Ali to je zapravo malo! Svaki dan barem deset tisuća, a svaku nedjelju sto!« smijala se Jadviga.

»A Nijemci su zauzeli Lodz!« kliknula je Stazika. »Zlo im ide, Moskalima!«

»Prestanite! Ne mogu da čujem to vječito: »Moskali«. Ima medju njima i Poljaka! Lodz je poljsko tlo! Poljska se zemlja pustoši, poljska se sela ruše!« Nisam mogla da šutim duže.

»A Galiciju su nam poharačili, popalili i oplijenili Moskali — pardon, ruska vojska — sve do Karpata!« usklikne Jadviga uzrujano.

»I tu i tamo isti užas! Rusi potiskuju Austrijance, Nijemci hoće da osvoje Varšavu, a jedni i drugi gaze preko nas Poljaka. U Lavovu kozaci, u Lodzu, a možda doskora i u Varšavi, njemački ulani, a Poljaka na milijune bez kuće i kućišta, na milijune porušenih naših ognjišta, na milijune žena i djece gladno tumara po cičoj zimi... Kako se možete, vi djeca, oduševljavati za rat i da uživate u ratnim izvještajima, koji sadrže u svojim kratkim rečenicama toliko neopisive ljudske bijede...« Zanesoh se sudbinom poljskoga puka, te zaboravih na vlastiti svoj jad...

»Samo ratovi odlučuju o sudbini naroda...« prigovori mi Jadviga.

»Da, pravo kažeš, sestro! Ovaj će rat dati Poljacima slobodu; zašto se onda plašiš žrtava, majko?!« reče Stazika.

»Ne vjerujem u to!« uzdahnuh. »Ovaj će rat oslabiti svu Evropu, a možda najviše nas Poljake. Iz dana u dan rastu žrtve. Tko ima pravo, da žrtvuje toliko?! Za koji bi se cilj smjelo žrtvovati sve to?! Što je dosta veliko, da je zavrijedilo toliko ljudskih jada?!«

Moj muž je šutio. Htio je da prikrije, kako je uzbuđen, kako mu je teško da sluša razgovor, koji ga u ovom času nije mogao zanimati, ali mu se nemir odražavao na njegovu licu više, negoli što je htio.

»Pustite majku, ratoborne moje kćerke! Ona je odviše mekana, a da bi bila srčana. Kad bi bio u izgledu cilj, divan, što se samo zamisliti može, a siguran za slučaj, da ga se iskupi krvlju, ona bi krzmala; ona ne bi žrtvovala ni jednoga života...« smiješio se on nervozno.

»Samo svoj vlastiti!«

»A ako i drugi žrtvuju dobrovoljno svoju krv?...« upita Stazika.

»Djeco, ostavimo taj razgovor!« zamolih nenadano, rastuživši se. »Ne mogu da o tome svemu razmišljam... Sretna sam, što sam žena, pa se smijem da zgražam nad ratom i da žalim zlo, što ga on čini...«

»Idite u svoju sobu, Jadviga, Stazika! Pustite nas na samu. Trebam da nešto razgovaram s majkom,« rekao je napokon moj muž.

Zaželješe mi laku noć i poljubiše me u lice.

U duši mi je bilo neopisivo teško. Htjela sam da ih uhvatim za ruke i da ih zamolim: »Kćerke drage, ostanite kod mene! Majka Vas treba! Ah, silno Vas treba kao još nikada, treba Vaše ljubavi, Vaših srdaca... Kćerke moje, Vašu je majku netko užasno uvrijedio, izdao, blatom se na nju nabacio... Zagrlite me, čuvajte me, utješite me!«

Ali one su me poljubile tako hladno, tek iz pukoga običaja, rastreseno, bez pravoga osjećaja...

Srce mi se stislo, zaboljelo me, kao da ga tko gnječi grubom šakom.

»Adio, tatice! Ta ti ćeš još doći malo k nama prije, negoli legneš? ... Dat ćeš nam bonbona? ... Moraš! Zašto si nas tako razmazio, pravo ti budi!«

Da, on ih je uvijek mitio slatkišima i darovima, pomislih. I gorčina mi ispuni dušu, gorčina, koja izjeda i uništava ...

Gladile su mu kose, umiljavale mu se i cjelivale ga.

Napokon odu.

Šutjeli smo dugo.

»Hanko, Ti se ljutiš? Ti si uvrijedjena?« zapitao je nakon stanke htijući da me primi za ruku.

»Ne diraj,« rekoh hladno. »O čemu hoćeš, da razgovaramo?«

»Rekli su mi, da je Marina bila kod Tebe?«

»Da, bila je.«

»I rekla Ti je ono? ...«

»Da, rekla mi je.«

»I Ti si joj povjerovala?«

»Da, povjerovala sam joj. Ili zar joj nisam smjela da povjerujem? Zar nije možda istina?«

Digao se i prošetao po sobi.

»Da, istina je. Ne tajim. Ne ću da lažem, jer sam pošten čovjek.«

»Ha, ha, a lagao si mi osam godina! Sigurno nesamo u tome slučaju.«

»Da si me pitala, rekao bih Ti bio istinu!«

»Sofisterija! Nemoj, da budeš smiješan. Zar Te nisam pitala, zar Te nisam sto puta na dan pitala?! Ta imala sam pravu maniju da pitam, pitam ... Sjećaš li se još pitanja: Ljubiš li me? Uistinu me ljubiš? Ljubiš li samo mene? Da li ćeš me uvijek ljubiti? Do smrti? ... Ha, ha, bila sam doista velika u pitanjima! ... A Ti, Ti u šutnji ... Na deset je mojih pitanja slijedao jedan »da« i još taj bješe laž!«

»Ne, varaš se! Ja sam Te ljubio, iskreno ljubio. Uvijek sam Te ljubio i sada Te ljubim, Hanka!«

Sjeo je nasuprot meni, i gledali smo si licem u lice.

»A što je onda bilo ono s Marinom?« zapitah.

»Bože moj, kako si čudnovata. To je bila jedna od časovitih muškaračkih stramputica, koje ništa ne znače. Što ima to s ljubavlju posla? Što mi je bila Marina? ... Ali Tebe, Tebe sam uvijek ljubio kao svoju ženu, ljubio i štovao, pa i danas Te ljubim jednako.«

»Ja to ne razumijem, niti ne ću da razumijem!«

»Da, Vi inteligentne žene ne ćete to da shvaćate ... Ali obične to žene instinktivno razumiju i opraštaju ...«

»Mene se one ne tiču.«

»Pa što si naumila, Hanka, kad ne ćeš da mi oprostiš tu staru glupost, koja mi se sad osvećuje više, nego je vrijedno ...«

»Ti si vidio Marinu, pa ipak možeš da ovako govoriš?! Nisam znala, da si toliko surov ...«

»Oprosti! Žao mi je ... Ali što dalje? Ne mogu da se ubijem ... Reci mi radije, što si nakanila?«

»Samo jedno mogu Ti reći: ja sam gotova s Tobom!«

»Potpuno gotova?«

»Potpuno gotova!«

»Za uvijek?«

»Za uvijek!«

Zgurio se u sebe. Pokrio je rukom lice.

Zašutjesmo.

»Nemoj da se prenagliš! Ti si nepravedna. Zar sam zao čovjek? ... Zar sam loš otac? ... Zar nisam vrijedan u svome poslu? ... Zar se nisam brinuo, da moja porodica ima sve, što treba? ... Zar Ti nisam dao slobodu, kakovu si htjela? ... Ako li ja nisam bio Tebi muž, kakvoga si željela sebi, zar si Ti bila meni žena, kakvu sam ja sebi zamišljao?«

»Tiha, mirna, diskretna, zar ne?« moradoh da mu se narugam. »Pa znao si, da takova nisam! Prvi puta, kad si me ugledao, morao si uvidjeti, da ne odgovaram Tvome idealu.«

»Ja sam Te zavolio ...«

»Da, opsjenila Te je moja osebujnost, što li ... Ali to nije bila ljubav! Ti si htio da me imaš, pa jer me nisi mo-

gao dobiti onako usput kao Marinu i druge njoj slične, od lučio si, da me uzmeš za ženu.«

»Mislio sam pošteno!...«

»Da, mislio si: ja ću je već dresirati po svojem... i bio si sigurno veoma razočaran, kad si se uvjerio, da to ne ide tako brzo i lagano, kaošto si se nadao...«

»Zaboravio sam, da kola u Tebi druga krv, da si žestoka, vatrena, suviše čuvstvena i temperamentna, da si Poljakinja... Ali kad sam se uvjerio, da si druga, da nisi kao žene, medju kojima sam odrastao i koje sam poznavao, da nisi kao moja majka, moje sestre, moje rodjakinje, rekao sam samome sebi: treba stvoriti kompromis! Ona se mora u mojoj kući prilagoditi mome biću, da bude, kako si malo prije sama rekla, tiha, mirna, diskretna... Ja ću joj zato dati slobodu kretanja, dozvolit ću joj, da odredi svoj odnošaj prema drugome svijetu, kako sama hoće... Zar Ti misliš, da bih ja bio, kad bih uzeo Nijemicu za ženu, dopustio, da ona čita, što hoće, da putuje sama, kad joj se prohtije i kamo god joj se mili? Da opći sa ljudima, koje si izabere sama, da piše bez kontrole listove i da živi u mojoj odsutnosti sasma po svojoj volji? Sve sam to ja pustio samo Tebi, jer sam te ljubio i jer sam htio da budem pravedan...«

Gledala sam u njega i silno sam se čudila. Kompromis, dozvola?!... Milost za ono, što se razumije samo po sebi?! Odredjivanje lektire, kontrola nad dopisivanjem?!...

Nešto je počelo da vrije u meni i da se buni.

Ali onda se sjetih, da sam sve to ja sama u početku našega braka silom htjela! Da sam mu dosadjivala s pričanjem o tome, što čitam, što mi tko piše — a da mu je sve to bilo dosadno, te nije nikada htio ni da čita moja pisma, premda sam mu ih donijela, da ih čita prije, nego ih odašaljem.

On je još govorio dalje, dokazivao mi koješta i ispričavao se...

Slušala sam njegove riječi, ali im više nisam pratila smisao. Čemu sva ta objašnjivanja, kad ne mogu ništa da poprave... Tko bi znao, u čemu je bila glavna krivnja?

Na čijoj strani? Možda ima pravo moj muž, kad veli, da me je ljubio i da me još ljubi... Ta i ja sam ga ljubila tada, kad sam se s njime zaručila, udala se za nj, pa i kasnije. Jer što je drugo bila ona silna čežnja, da sasma i potpuno upoznam svoga muža, da se zbližim s njime, da saznam njegove misli i da obuhvatim čitavu njegovu dušu, čitavo njegov srce? Što je bila, ako ne ljubav, ona moja žestina i žarko nastojanje, da mu se nametnem, da podijelim s njime sve, što sam osjećala, da mu razotkrijem čitavo svoje biće u najdublje tančine? Pa ipak, kakova ljubav?! Što je ta ljubav dala meni, — a što njemu? Koliko li smo samo mučili jedan drugoga, koliko li smo učinili nepravda jedan drugome! Njegov je ideal bio suprotan mojemu; zapravo se nismo ni u čemu slagali! Kad bijaše jednome vruće, drugi je zebao; što se jednome svidjalo, drugome se činilo odvratnim; što bijaše jednome lijepo, drugome se ukazivalo ružnim.

Kakav je to bio život? Svaka je harmonija, što je vladala na površini, bila skupo plaćena tihom i neugodnom samozatajom jednoga od nas. Kratki časovi opcinosti bjehu tek posljedak nesporazumka, ili kompromisa, ili obmame. Mislila sam, da je drukčiji, negoli je uistinu bio te se prikazivao, da je u duši svojoj ipak onakav, kakvoga sam ja željela sebi, ili da će bar postati onakvim, — pa sam ga zato i ljubila. Tisuću sam se puta uvjerila, da se varam, ali uvijek sam nanovo obmanjivala samu sebe, jer nisam drukčije mogla... A i on — kada bijaše najzadovoljniji sa mnom? Tada, kad sam bila pokorna, umorna od vječitih borba, ne pripremna, da zatajim samu sebe.

Kakova ljubav?!

Davno sam već uzela svoju dušu natrag od njega.

Zar bih prije osam godina mogla da ovako mirno i mudro raspravljam s njime, kad bih bila znala, što je on meni skrivio s Marinom?! Ah, Bože, bila bih plakala, očajavala, — ubila bih se bila! Sada sam samo tužna, jer se nešto porušilo, u što sam vjerovala tako dugo. Boli me, što me je prevario čak u vrijeme, kad sam se najviše približila onome, što je on htio. Doduše, možda me je varao i češće, i prije još... Ali ne treba da diram u ovu prljav-

štinu! Dosta je i ovo, što znadem!... Od mene je pošao k Marini, od Marine je dolazio natrag k meni... Gadi mi se to, užasno gadi! I stid me je samu pred sobom, što me je okaljao... Nisam ogorčena, nisam onako divlje, neobuzdano ogorčena, kako bih bila, da sam sve ovo saznala prije koju godinu; ne izjeda me onaj pakleni jad, koji bi me bio smrvio tada — ne, samo se stidim...

»Zašto mi ne odgovaraš?« nukao me muž.

»Što da odgovaram. Razmišljam...«

«Čuješ, nešto mi je palo na um...« rekao je moj muž živo i uspravio se. »Pojmim, da ti je stvar neugodna. Ali nemoj da kažeš posljednju riječ... Pričekaj. Sada je rat, pa tko znade, kako će on još zasegnuti i u naš život? Rusi su u Beskidima. I iz našega su se grada počeli iseljivati svi imućniji krugovi. Suviše smo blizu ratišta. Sve bježi već dugo prijeko u Moravsku i dalje, u Prag i Beč. Ne dolaziš u grad, pa ne znaš, kakova je strava medju pučanstvom. Silne kolone bjegunaca, koji grnu od početka rata i preko našeg grada u unutrašnjost države, poplašile su i naše stanovnike. Ne vjerujem doduše, da bi i do našega kuta došli Rusi, ali opreznost nije suvišna. Već sam par puta pomislio na to, da je tu vani opasno. Tu si odviše u samoći, a sada u ratno doba ima mnogo lupeža, koji se skiću okolo i živu od toga, što otmu. Ljudski život nema za njih nikakvu cijenu. Inače bih Ti bio rekao, da dodješ u naš stan u grad. Ali sada, kad se ova stvar desila s Marinom, bit će najbolje, da se za vrijeme rata preseliš u Beč, ili kamo južno. Idi u Tirolsku; Ti voliš visoke gore. U Innsbrucku imadem rodjake, koji će ti biti na ruku. Ili ako ne ćeš, da Te to suviše sjeća na mene, podji u koji drugi veći austrijski provincijalni grad, što imade lijepu okolicu i kazalište, pa ćeš se rastresti i umiriti.«

»A djeca? Jadviga i Stazika? Da ih uzmem sa sobom? Ako je tako, da se pučanstvo ne osjeća više sigurnim u našem gradu, nije ni za njih podesno, da ostanu ovdje. Uznemirivala bih se radi njih svaki dan. Jer šta će biti onda s njima, ako se približe Rusi? Ti znaš, da Te Tvoje zvanje obvezuje, da ostaneš do kraja, pače da ostaneš na svome mjestu i za slučaj ruske invazije.«

»Naravno, da bih ostao. Ti znaš, da mi je dužnost nada sve... Radi Jadvige i Stazike već sam razmišljao. Mislim, da ne ćeš imati ništa protiv toga, da ih smjestimo u koji institut, i to što dalje od ratne vreve. U Draždjanima imadem tetku, k njoj ću ih poslati. Ona će urediti sve potrebito.«

»U Draždjane? Zašto baš u Draždjane?! Ja mislim, da je Brno ili Prag bliže. Česi su nama Poljacima veoma blizi...«

»Oprosti, ali ja mislim, da to ne bi bilo uputno. Ja bih bar bio protiv toga. Jadviga i Stazika ipak su moje kćerke, zar ne? Treba dakle da se i na njihovu uzgoju vidi, da sam im ja otac. A ja sam Nijemac. Tu su bile odgajane u poljskom milieuu, pa sad treba da upoznaju izbliže i narod, svoga oca. Uostalom draždjanski instituti su na glasu... Možeš ih Ti odvesti tamo, da vidiš, kome ćemo ih povjeriti. Što više, bilo bi najbolje, da i Ti za vrijeme rata ostaneš tamo.«

Bila sam iznenadjena, što je njegova odluka o budućem uzgoju Jadvige i Stazike bila već zapravo stvorena. Srce mi se steglo. Još će mi se više otudjiti djeca — pomislih bolno.

»Jesi li zadovoljna s mojom osnovom?« zapita me muž.

»Što se djece tiče, jesam. Ti si otac. One imaju Tvoju ćud i više vole Tebe nego mene, pa Ti odlučuj o njima. Ja ću učiniti po svome. Odvest ću ih k Tvojoj tetki, smjestit ću ih tamo, a onda ću otići valjda u Prag. Mene taj grad zanima, a i naših Poljaka ima sada tamo mnogo.«

»Dobro, učini, kakogod hoćeš. Ja ću Ti naravski slati, što ćeš trebati i tražiti. Ili još bolje, deponirat ću za Tebe u kojoj praškoj banci oveću svotu, pa ćeš moći disponirati s novcem prema potrebi.«

»Da, baš sam Te htjela zamoliti, da mi izručiš polovicu moga miraza. Nije baš mnogo, ali bit će za mene dosta za dvije, tri godine. Kasnije ću sebi stvoriti egzistenciju, koja će mi dati kruha.«

»O kakovoj egzistenciji pričaš, Hanko?« uskliknuo je moj muž iznenadjen. »Ta znadeš, ne ću da se sada odlu-

čuješ ni na što. Razmislit ćeš, umirit ćeš se. Dati ću Ti novac, što ga trebaš. Uživaj, ako hoćeš. Znam, da će doći vrijeme, kad ćeš biti opet moja. Možda već brzo.«

»Varaš se!«

»Ah, ne! Ipak Te odviše dobro poznajem. Sjećaš se, kako si me ljubila... Doći će opet sve u pravu kolotečinu...«

»Varaš se!«

»Dobro, srdi se neko vrijeme. Skrivio sam, pa treba da i podnesem pokoru. Ali Ti ćeš sve to zaboraviti, Ti ćeš se vratiti. Kako da bi Hanka mogla da bude tvrda, konzekventna i neumoljiva? To je isključeno!« Nasmiješio se nekim osobitim samodopadnim načinom te me je htio da zagrli.

»Okani se toga,« rekla sam hladno i pošla u svoju spavaću sobu.

Čudila sam se, silno sam se čudila, kako me malo pozna taj čovjek, s kojim sam zajedno živjela šesnaest godina!

Koncem januara 1915.

Kako silno brzo juri život u vrijeme rata!

Sjedim sada tu u malenoj sobici stare jedne palače na Maloj strani u Pragu. Kroz prozor gledam na Hradčane. Kao da sam se povratila u drugi neki svijet za koju stotinu godina unatrag, tako mi je čudnovato u duši, kad gledam na taj stari grad, što je okrunio Prag svojom lijepom i osobitom krunom. Krov i toranj katedrale svetog Vida dižu se nad širokim pojasom silnih prozora, u kojima se sjaji sunce, a u nebo se dižu svojom filigranskom gotikom kao krasna jeka davnih dana. Dolje ispod grada je opet palača do palače, dvorišta, smjesa crvenih krovova, divnih fasada, starih zidina, ulica punih uspomena na prošlu slavu. Zatim je palača slavnog Wallensteina, znamenitoga vojskovodje... Onda Vltava, češka rijeka, kao što je Visla rijeka Poljaka... Načičkana je mostovima, što je krase kao skupocjen nakit. Tu je stari Karlov most, najslavniji u Evropi, skamenjena priča češke prošlosti... A tamo je na drugom brijegu golema kupola crkve sv. Nikole s tornjevima medju starim crvenim krovovima, koje oko ne može ni da prebroji.

Često stojim kod prozora i mislim na poljske gradove... Lavov je još uvijek u ruskoj vlasti, pred Varšavom gruvaju njemački topovi. Przemysl se kupa u krvi onih, što navaljuju i onih, što ga brane... U Krakovu zvekeću prozori od topovske jeke... Jadni naši poljski gradovi! Ratna se bujica prelijeva preko njih kao povodanj i nitko ne zna, što će poštedjeti, dok se sve stiša.

Prijatelju moj, koliko sam proživjela u posljednje doba! Ali tko nije ništa doživio u ovo strahovito ratno doba?

Kad sam pošla s djecom na put, da ih odvedem po

želji mog supruga u Draždjane, zapali smo u bujicu bjegunaca, što se valjala po svima željeznicama i po svim putovima prema Beču i ovamo u susjednu Moravsku i Češku. Bože moj, kolika bijeda!

Doista, prijatelju moj, duševna bol diže i oplemenjuje čovjeka. Ona je kao vatra, koja čisti naša srca od sviju ljaga. Ali bijeda, bolest, glad, nestašica, sve je to kao rdja, koja kvari i najbolju dušu. Brige, niske, ružne, brige za opstanak, za komad hljeba, jesu kao blato, što se gomila dnevice i raste, raste, da uguši svaki polet i slomi najbolji karakter. Kažu, da zlato i u kalu ostaje zlato. Istina. Ali kala može biti toliko, da se zlato u njemu izgubi za uvijek. Potone u močvari i beznadno ga prekrije ljepivo i smradno blato.

Majka, kojoj gladuju djeca, učiniti će sve, da ih nasiti. Nestašica ne ubija samo tijelo. Ah ne! S organizmom gine i duša. Komad hljeba je ona dijabolična snaga, što sakriva u sebi i poštenje i moral.

Često ste mi to dokazivali, ali ja sam slušala Vaše riječi, kao što slušamo razne naučnjačke teorije. Shvaćamo ih, vjerujemo im, ali one nas ne diraju dublje.

U posljednje vrijeme vidjela sam neizrecivu bijedu. Tada, u ljetu, onih dana, prije nego što je buknuo rat, vidjela sam putujući kući bježanje preplašenih porodica, premnogo žena i djece, što su se sklanjali u unutrašnjost zemlje, da izbjegnu ratnim opasnostima na granicama. Taj bijeg bješe tužan. Ah, ali on nije bio ni sjenka svega ovoga, što vidjeh u decembru, što vidim sada! Ovo nekoliko mjesci rata dostajalo je, da uništi egzistenciju nebrojenih ljudi i porodica, da ih slomi i da iz zadovoljnih obitelji učini beznadne bijednike. Tada bijaše ljeto. I oni, koje je prognao rat, imali su još čitavo odijelo na sebi, bili su zdravi i puni tjelesne snage. Sad su već ovi nesretnici blijede, poderane prikaze, kojima iz očiju viri očaj. Sada je zima, snijeg. Uboge, umorne noge mrznu u poderanim cipelama, iz upalih prsiju provaljuje teški kašalj, a crvene su im ruke prekrite ozeblinama. Svi su ti bjegunci, što ih vidjeh sada, zaprljani, suhi, bolesni. Srce Ti se ledeni u grudima, kad ih gledaš.

Svi su ih kolodvori puni. Željeznički su činovici već otupili od ove neprekidne procesije jadnih bijednika. Mjesece već putuju ovako i svaka je nova grupa tužnija od one, što je prošla prije nje. Dugo su čekali i nećkali se, da napuste svoja ognjišta. Na dosegu topovske vatre još su se nadali, da će im biti poštedjen krov. Jer duge su godine radili, da stvore sebi dom svoj. Baštinili su zemlju od otaca i praotaca; sve su njihove njive bile natopljene znojem njihova rada. Teško im je bilo da se otisnu od rodne grude. Tad im se jedne noći zapalio krov nad glavom, zatutnjila je zemlja od topovske rike, zaurlala je ravnica oko njihova doma od krvavih borba. Digoše se u posljednji čas, te pomiješani s transportima ranjenika i zarobljenika krenuše u tudjinu, da spasu goli život. Ponesoše sa sobom stotinu stvari. Natovariše na svoja ledja teško breme i podjoše stenjući pod preteškim teretom. Ovome je ili onome ostala još možda kukavna kravica, pa je upregoše pod kola. Volove i konje rekvirirala im vojnička oblast već odavno, da vuku topove, da voze ratne potrebe sve do streljačkih jaraka i da otpremaju natrag bolne ranjenike. I sijeno im uzeše, i brašno, i druge zalihe. Rat je nemilosrdan i tvrd, ne poznaje obzira. Bio prijatelj ili neprijatelj, svatko uzme, što mu treba. Tek bijele cedulje, na kojima je potvrdjeno, što je rekvirirano, ostaju jedine bijedniku u ruci, a od toga ne možeš da nasitiš ženu i djecu. Izgubi li taj bijeli papir, izgubio ga je, pa gotova stvar. A nije li ga izgubio, sam Bog znade, kad će opet imati konje i volove, kola i sijeno, pšenicu i kukuruz. Dobi li pak novac, opet ništa nema, jer potrošit će ga prije, nego što se svrši rat, a mir će ga zateći kao prosjaka.

Cijepalo mi se srce, kad sam gledala ovu tužnu i ćcajnu tragediju bijednoga svojega poljskog naroda. Ah, u sto i sto varijacija pričahu mi žene i starci uvijek istu priču. Muževi i sinovi nalaze im se u vojništvu, bore se i biju na ratištu, a da im njihovi najbliži ni ne znaju gdje. Žene ne znaju, jesu li im još muževi živi, majke ne znaju za sinove. Malo ih ima, koji umiju da pišu pisma, a i oni, što ih pišu, pišu ih i šalju nekamo u fantastičnu neizvjesnost, niti njima nije bolje. Ta kako će da nadju njihove

karte s loše pisanim adresama one, koje traže, kako da stignu odgovori, kad su već kod njih davno zatvorene pošte i uredi, a oni sada lutaju sami i traže kutić, kamo da se stisnu i sakriju.

Bijedno ovo preplašeno ljudsko stado punilo je željezničke vozove, kad se napokon domoglo stanice i načekalo duge sate i dane, dok se i za njih našlo mjesta. Sjedjeli su i ležali u tužnim grupama naokolo malih, siromašnih galicijskih kolodvora i zavidjali su sretnicima, što su se mogli da zaštite od ledene kiše, snježne vijavice i studenoga noćnog vjetra pod kakvom otvorenom šupom, pod kakvim takvim krovom.

Trudne su se žene teško vukle po blatnim putovima, umorne do smrti, gladne i slabe. Plod je obamirao u njihovoj utrobi, grčevi su lomili njihove bokove, ali one su išle i išle u tupom, beznadnom očaju. Za ruku su vodile jedno, dvoje, troje djece, a tajinstveni materinski instinkt nije im dao, da ih prepuste sudbini i smrti. Koljena im klecahu, u očima im se sušile posljednje suze, na raspucanim od vjetra usnicama stvorila im se kora od krvi. Ponijele su bile rublja i odijela, ponjava i blazina, da prostru ležaj ispod djece i sebe u noći, pa da ne mrznu u snijegu i ledenoj kaljuži. I djeca nošahu svežnjiće, da spasu nešto od svoga skromnog imutka. Umoriše se brzo. Sa suznim su očima odbacivali komad po komad te napokon dodjoše praznih ruku do željezničke postaje, razboljenih nogu od daleka puta po lošim cestama, mokri, blatni, poderani, slabi i gladni. Koliko su puta samo pali putem, idući po razgaženim i močvarnim putovima, da se onda teško dignu i polagano zateturaju dalje! Jači od njih gurnuli bi ih na stranu, kola bi im poprskala lice ledenim blatom. A otraga ih je gonila tutnjava topova. Kad bi stali, pogledali bi onamo, otkuda su došli, vidjeli bi eksplozije granata, što se sipahu kao nebeska vatra na bijedna njihova rodna sela. Tu i tamo planula bi crvena baklja, a oni bi nagadjali, da li to gori nijhovo ognjište ili možda samo kuća susjedova . . .

Sijedi su starci nosili bolesne starice, suhe do kostiju, što moljahu Boga, da ih riješi toga tužnog života, pa da

umru bilo i na cesti. A nejaka unučad hvatala se za njih ustrašena i gladna.

Ako li je tko obnemogao i klonuo, legao bi uz put i jedva je tko imao vremena i snage, da se zaustavi i da mu pomogne. Svatko je nosio jedva svoju vlastitu bijedu.

Djeca su plakala sipljivim slabašnim glasom, zaustavljala se od umora i slabosti, i padala. Majke bi ih šuteći dizale i nosile, sad jedno, sad drugo. Ah, bijahu već iscrpljene, i one, bijahu bez snage. Ali je dječji plač čudesnim načinom ulivao otpor u njihova bijedna tjelesa. I vukle su dalje sebe i svoja čeda nepojmljivim mučeništvom majčinske ljubavi.

Došla bi po koja kola natovarena bijednim svežnjima, na kojima ležahu bolesnici i djeca. Zaostale bi tad majke, što su se odmarale stojeći sa svojom djecom u snijegu i blatu uz put, digle svoje ruke i molile u ime Hristovo smilovanje za nejačad svoju. Bilo je seljaka, što začepiše uši za ovakove molbe i oni spasiše bijedne ostatke svoga imutka, spasiše posljednje dvije svoje siromašne kravice i sretno stigoše do spasonosne željezničke postaje. Ali drugi, mekši od njih, milostivijih srdaca, pokupiše ovakovu sirotinju i natovariše na kola sve više djece, sve više jecajućih bolesnih žena. Suhe dvije kravice sve su teže vukle bijedna kola. Dva tri stara muškarca gurali bi kola otraga, i žene bi pomogle. Neko vrijeme micala bi se kola dalje po močvarnom putu, greznula bi u duboke grabe i zapinjala. Krave bi pale, stale. Gdjekoja bi se žena digla s kola, da bude lakši teret. Majke bi opet uzele na ruke svoju djecu. Opet bi se zanjihala kola, tužni bijedni sprovod jadnika maknuo bi se dalje. Za koje vrijeme opet bi bolesna žena smalaksala i legla na kola, ruke bi majka obnemogle i stavile bi djecu opet gore na mokre svežnje, da priberu nešto daha i snage. Seljak bi udario bičem po siromašnim kravicama, srdio se na njih i gonio ih, da vuku, vuku. A jadna bi se živina naprezala, dokle bi mogla. Onda bi zagazila u kakvu jamu, pala i ostala ležati u blatu, ne mareći više ni za dobre riječi ni za batine. Sve bi tad udarilo u jauk i lelek. Otraga bi stigla druga kola, kletve i psovke sasule bi se na jadnu skupinu očaj-

nika. Odvukli bi krave s ceste, tetošili ih, milovali, turali im u gubicu komadić kruha ili šećera, ali se bijedno živinče ipak nije više dizalo; iscrpilo se do kraja, te se pružilo u snijeg i blato, da pogine. Zaplakao gazda, zaplakala djeca i žene. Podigoše ruke u vis, da sazovu milosrdnoga Boga u pomoć tužnoj svojoj bijedi. Ali nebo ostade mrko, sivo, nepristupačno. I čekali bi tako bijednici, nešto čekali uzalud. Napokon bi ostavili kravu, pobacali bi jedan dio svežanja, od kojih se moradoše rastati, jer bijahu preteški, da ih vuku sa sobom na svom očajnom bijegu. I opet podje povorka dalje, da još jedamput stane, jer se i druga krava ispružila u blato, da pogine.

Svi, svi putovi galicijski bijahu posuti prevrnutim i razlupanim kolima, razbacanim svežnjima i robom, kovčezima, sirotinjskim pokućstvom, crknutim konjima i kravama. Svuda je odvratna, gnjusna i tužna slika.

Na željezničkim postajama ugurali bi činovnici, sami već do kraja izmoreni i tupi od grozničava rada i užasa, što ga moradoše gledati, ovaj jadni, bezglavi čopor bijednih ljudskih bića u tijesne, zagušljive vagone. Rat je već zviždio u zraku, a ljudi se gurahu u kola, da spasu goli život. Mnogi je tu izgubio svoj svežanj, što ga je s tolikom mukom vukao na svojim ledjima sate i sate po dubokom blatu razgaženih putova. Istrgli bi mu ga iz ruku i bacili nekamo uz prugu, da uzmogne unići još koji bijednik u kola, lud od straha. Nitko, nitko ne htjede da počeka, da se strpi, dok stigne drugi vlak. Jer tko zna, da li će taj drugi vlak još moći da dodje, i ne će li već prije posljednjom lokomotivom pobjeći željezničko osoblje pred Rusima, jedva još dospjevši, da razori tračnice iza sebe i uništi instrumente u kancelariji, što se ne dadu odnijeti. Tko bi još tada od bjegunaca preostao na stanici, prepušten bje milosti božjoj, slijepom slučaju i Rusima. A svaki je od tih bijednika nastojao iz svih svojih sila, da ne ostane izmedju dvije vatre, u najgorem paklu ratnog bjesnila.

Zato su bili svi željeznički vozovi dupkom natrpani bijednim ljudskim stvorovima. Činovnici bi zaključali vrata voza, jer tako je glasio nalog, i voz bi se kotrljao u daljinu,

a da nitko od onih, koje je nosio, nije znao ni cilja ni kraja svome putovanju. Dogodilo se, da je vlak stao na pruzi i stajao tamo sate. Tišina naokolo, noć, tama. U vozu plač, stenjanje, ridanje, molitva, kletve. Nije bilo dopušteno otvarati prozore, a ventili ne mogahu da dostatnom brzinom izmjenjuju zagušljivu, smradnu atmosferu, koja se isparivala od ubogoga toga ljudskog stada. Vlak bi onda poletio, zaustavljao se na postajama, na križanju tračnica i polagano vukao bijedni svoj teret.

Po vozovima plakahu djeca, vikahu žene. Žedja i glad morila im utrobu. Bolesnici stenjahu, dojenčad je cvilila na rukama majka i savijala se u grčevima. Pogdjekad su žene i radjale u ovoj paklenskoj stisci, a starci su umirali.

Tako su jurila ova kola iz bijedne Galicije u susjedne zemlje, natovarena ljudskim jadom. Prokletstvo nezasluženе sudbe vozili su dalje sa sobom od postaje do postaje. Bijednici pritiskivahu svoja blijeda lica na staklo prozora, udarahu svojim suhim prstima po njima, zazivahu u pomoć milosrdne ljude. Ali svuda, kuda su prolazila ova tužna kola, bijahu već ljudi umorni od gledanja te jadne bijede. Na stotine takovih kola, na hiljade i hiljade bjegunaca vozilo se mimo njih tečajem mjeseci. U početku su im davali, što su mogli, tješili su očajnike. Davali su im piti, pružali su im jesti, skidali su sa sebe kaputе i bacali ih jadnim majkama, da zagrnu golotinju djece. Ali brzo doskora ostadoše i ti ljudi praznih ruku, njihova dobra srca otvrdnuše prema ovoj katastrofalnoj nesreći, osjećajući, da su nemoćni. Odviše se tražilo od njih, pa su njihova srca morala otvrdnuti, njihove duše otupiti, jer bi inače morali da polude.

A strahoviti željeznički vozovi, puni jauka i plača, putovali su od postaje do postaje, čekali pred stanicama čitave sate i opet kretali dalje, a da se vrata njihova ne otvarahu nigdje. U tim uskim smradnim kavezima očaj bi se katkada pretvorio u zlobu, te bi se jadnici još i potukli i počupali medju sobom radi komadića tvrdog hljeba, radi mjesta na klupi, radi krpe, koju bi otelo jedno dijete

drugome. Ludilo očaja pretvaralo bi nesretnike u zvijeri, što se bore za vlastiti svoj bijedni život.

Prošlo bi i dvadesetčetiri sata, a da ti ljudi ne bi dobili ni hljeba ni vode u groznim i pretijesnim ovim kavezima. Jer nitko se ne bi usudio, da otvori njihova vrata, strašeći se strašnih ratnih bolesti, što su ih vozili sa sobom. A bilo ih je mnogo. Pokupila ih sirotinja na bijegu svome, zarazila se svakojakim zarazama, što se šire po ratištu i iza njega podmuklo i opasno. U tim se vozovima razvažala kolera, pjegavi tifus, crne kozice, trbušna pošalina, sve strahote ljudskoga roda. U grčevima umirahu žene okružene djecom. Njihove bi lješine ostajale medju hrpom bijednika, punih groze od ludoga straha, sve dok ne bi napokon stigao voz na svoje odredište. Ta tko bi smio da im pruži pomoć, a da ne stavi u opasnost sva sela i gradove, kuda je prolazio jadni taj teret.

Svuda su ih primali sa strahom, pa i na stanicama, gdje su im pružali kroz prozore topli čaj i hljeb. Nitko nije znao, ne će li ti nesretnici ostaviti trag svoga prokletstva, ne će li milosrdnik, koji im je htio pomoći, primiti uz poklike zahvalnosti i klicu propasti i smrti. Prokleta bijaše njihova stopa, strah je išao pred njima i za njima, dok ne dospješe napokon u tabor bjegunaca, što ga je uredila vlada grozničavom brzinom, da spasi, što se još dade spasiti i da očuva unutrašnjost države od epidemija, koje su raznosili nesretni galicijski prognanici.

O, prijatelju moj! Uvijek mislim na ovaj bijeg našega naroda. Jadni poljski narode! Najnesretniji narode od sviju naroda Evrope! Proklet i progonjen od nezasluženoga strahovitog udesa.

Često se u noći probudim, jer me plaše zli snovi. Sama se vučem po sniježnim putovima posljednjom snagom svojom. Svi prizori očaja i nesreće ožive u mome mozgu, zapadam u kaos bjegunaca.

Vidjeh, kako je to iza naše fronte. Ali i tamo prijeko su Poljaci! I kod Vas bjegaju Poljaci. Grudi naše poljske zemlje krvare od užasnih krvavih rana. Tužno ginu poljski sinci, poljske žene i djeca. Mi bjegamo tu, a braća naša bjegahu tamo na Vašoj strani. Oh, na našem živom srcu

hrvaju se evropske države za prvenstvo. A poljski narod stenje i gine pod petama njihovih armada.

Jao, prijatelju, što će biti od nas, što će od nas ostati?! Razbježala su se naša djeca na sve strane. Naša su ognjišta samo još pusta garišta.

Ta nema nas toliko! Nismo velik narod, da bismo smjeli ginuti toliko. Odviše gubimo krvi, prijatelju, odviše! Zar ćemo se još ikad oporaviti od silnih rana, od gubitka najbolje naše snage?!

Na jednom kolodvoru zapazih poljsku ženu. Golim je rukama razbila staklo na prozoru svoga voza i skočila napolje. Željeznički je namještenici i vojnici htjedoše uhvatiti. Ali ona je trčala, trčala, izmakla im iz ruku, pobjegla na stranu, gdje su joj htjeli da zaustave put, provukla se medju tračnicama i dobježala na peron medju nas, gospodske putnike, više časnike i činovnike.

Lomila je rukama i vikala: »Izgubila sam djecu! Izgubila sam djecu! Ljudi milosrdni, dajte, da se vratim! Moram se vratiti, da tražim djecu svoju! Što ću bez njih? Gdje su mi djeca, Bože pravedni?«

Zaustavljali smo je, htjeli smo je umiriti, utješiti. Ali ona je kao prikaza lutala medju nama i plakala očajno: »Izgubila sam djecu! Gdje su mi ostali, kažite mi!«

Odvažna neka gospodja od Crvenoga križa stala joj na put i rukama obujmila jadnicu svom snagom. Pritisla je glavu očajnice na svoje grudi i njezine se suze pomiješale sa suzama nesretnice.

»Dobra gospodjo, pomozite mi!« stenjala je bijedna žena. Troje djece, troje moje djece ostalo je tamo u Galiciji na našem kolodvoru u hrpi tudjih ljudi. Rusi su već pucali na vlak, netko me je bacio u voz, a djeca su ostala tamo sama. Hoću k njima! Što će oni bez majke?! Pomozite, dobra gospodjo, pomozite mi!«

»Pomoći ću,« obećala je gospodja. »Naći ćemo ih sigurno. Samo se umirite, pričekajte tu kod mene. Ja ću Vam ih pomoći tražiti.«

Došla su dva vojnika, da odvedu ženu natrag u kola, iz kojih je pobjegla. Ali smo svi počeli da molimo za nju. i neki se general zauzeo za bijednicu, te je smjela da

ostane kod gospodje od Crvenoga križa, koja se prva smilovala nad njezinim očajem.

Jedan mi je kondukter rekao, prolazeći kraj mene: »Mislite, gospodjo, da je to jedina majka, koja je sada izgubila djecu? Ima njih mnogo, mnogo. Sretne one, koje dovezu do nas bar lješinu svoga djeteta. Imadu nešto, nad čim mogu da plaču. Bolje za djecu, što su mrtva!«

Prijatelju moj, da znadete, u kakovoj sam apatiji živjela u posljednje vrijeme!

Ratni ovi dogadjaji teško padaju na moju dušu. Ne mogu da budem ravnodušna, a što mogu da pomognem? Što da činim? Valjda zbilja nisam stvorena za vrevu života, kako veli moj muž. Klonula sam pod utiscima posljednjih šest mjeseci.

Vlastiti moj udes kao da niti pravo ne osjećam. Lako sam otišla od muža, s kojim sam živjela šesnaest godina.

Kako malo mi je ostalo u duši od tih dugih šesnaest godina! I prve lijepe daleke uspomene iz mladosti potamnile su, izgubile se iz moga srca.

Katkada bih silom htjela, da se sjećam prvih, mladih godina moga braka. Hoću da uskrisim prošlu sreću i ljepotu. Treba da sam pravedna prema mužu, s kojim sam se raskrstila. Trsim se, da se sjetim vedrih časova, koje sam nekad proživjela s njime. Ali misli moje kao da ne će da idu natrag u prošlost, natrag u moju mladost. Sjećam se doduše lijepe šetnje, davnoga smijeha, cvijeća, što mi ga je donosio, vedroga razgovora, toplih intimnih obiteljskih svečanosti. Sjećam se proljetnoga izleta u zelenu šumu, sjećam se ljetnih noći obasjanih mjesečinom, kad smo znali tiho sjediti u bašči jedan uz drugoga i slušati daleku pjesmu seoskih momaka. Ali sve su slike, koje dozivljem sebi u pamet, blijede i bez topline. Umorno padaju natrag u zaborav.

Sve je otrovano gorkom skepsom. Zar ja znadem, kad me je moj muž počeo varati? Zar znadem, da li je ikad bila njegova duša bliza mojoj? Zar nije uvijek, uvijek bilo nešto zagonetno i tudje medju nama? Zar nisu dnevno, pa i poslije tobožnjih najljepših ljubavnih časova, izbijale protivštine medju nama? Zar nismo obadvoje morali biti

uvijek i uvijek na oprezu, da ne izazovemo vječite male, neugodne konflikte? Zar to bijaše zbilja ljubav, prava ljubav, što nas je dovela zajedno i vezala nas jedno za drugo?

Ja sam bila mlada, dosta ljepušna žena, on je bio zdrav mlad muškarac. Što je bila strast, prirodni nagon, ljubav? Kakav je to slijepi instinkt, koji dovodi ženu i muža zajedno, tijelo k tijelu, a da im se duše nikada ne stope u jedan jedinstveni, harmonični akord?

Koliko se god sjećam, uvijek je bilo medju nama stotinu različitih pojmova, navika, shvaćanja, protuslovnih misli, osjećaja. Ne ću zato ni da dozivljem natrag godine, koje sam proživjela s njime. Umrle su čak i uspomene.

Gledam natrag i bolna me praznina svu ispunja. Kao da je u ponor pala moja mladost, kao da su netragom iščezle najljepše moje godine!

Zašto je to tako, kažite mi, razjasnite mi, mudri moj prijatelju?

Zar nisu uspomene uistinu ništa? Zar zbilja nema prošlosti, nego samo sadašnjost? Moj je brak kao nešto, što nisam ja doživjela. Kao nešto, što je s korijenom iščupano iz moga srca. Svaka mi je uspomena na njega kao kakav neugodan dodir rane, što je zacijelila, ali za koju više ne ćemo ni da znademo.

Znam, šta biste mi Vi rekli, prijatelju.

Vi ste pravednik. Vi ste objektivan posmatrač svih fakata. Vi ste strog sudac.

Vi biste me pitali: »A što su djeca? Zar nemate djece, gospodjo?«

Ah, prijatelju! Najradije bih zaplakala i rekla, da ih nemam. Jer ja ih zbilja nemam. Nemam njihove ljubavi, nemam njihovih srdaca!

Ona su očeva, prijatelju! Ona su očeva!

Vi toga sigurno ne pojmite i ne shvaćate. Mislit ćete, da sam kriva tome, što ih nisam znala da zadržim na svome srcu, na kojem su jednom kao malena i nejaka ležala, dok sam ih dojila svojim mlijekom.

Možda imate pravo. Možda sam sama skrivila svoju majčinsku tužnu sudbu?

Ja ne znam, ja ne znam.

Znadem samo to, da me to boli, da me to veoma boli. Ne ću ni da mislim na to, hoću da predjem preko toga, hoću da zaboravim na to.

Treba to preboljeti, pomiriti se s udesom, dokazujem sebi sama. U velikoj apatiji, u kojoj se nalazim posljednjih tjedana, pričinja mi se katkada, kao da mi je to već uspjelo. Umišljam sebi, da me ništa ne bole rijetki i kratki dopisi Jadvige i Stazike, što mi ih šalju iz Draždjana. Radi cenzure pišu mi njemački, pa su im listovi možda zato još konvencionalniji, negoli bi inače bili.

Ali to nije istina! Nikada, nikada ne može majka da preboli, što joj se djeca otudjuju. Znajte, prijatelju, nikada!

— — — — — — — — — — — — — — —

Ovih sam posljednjih dana morala da mislim mnogo na svoju majku.

Već dugo vremena nisam dobivala nikakovih vijesti od nje. Ne znam, što radi u svojim Tatrama, što ih ne će da ostavi.

Ona ni ne sluti, da sam za uvijek otišla od muža, da sam se za uvijek raskrstila s njime.

Ona je bila jedina, koja se protivila mome braku s njime.

Samo iz vjerskih razloga.

Ona je prava Poljakinja, fanatična katolikinja, a Hans, moj muž, je protestant.

Vjerovat ćete, kad Vam kažem, da je to bila najmanja smetnja za moj brak. Radi vjere nismo imali nesporazumaka, jer smo oboje slobodoumni.

Moja je majka mnogo patila od toga.

Niti braća, niti ja ne mogosmo je slijediti u vjerskoj gorljivosti. Brat Zikmund uzeo je Ruskinju za ženu, njegova su djeca pravoslavne vjere. Dugo mu majka nije mogla da oprosti taj čin. Ona, osvjedočena katolikinja, morala je imati inovjernu unučad! Pa i moja se djeca odgajaju u vjeri njihova oca.

Ali Zikmund je pomiješao krv njezina roda i s ruskom krvlju, doveo je Ruskinju u svoj dom, premda su Rusi nanijeli tolike nepravde našemu narodu, a i bližoj rod-

bini moje majke. Njezina majka, moja baka, bijaše rodom iz Tatre kao i prababa. Ali i prababa i baka i majka čudnovatom se igrom sudbine poudavaše preko granice, u rusku Poljsku. Moj je djed učestvovao u više pokreta za oslobodjenje Poljske, pa ga Rusi prognaše u Sibiriju. On nije pustio, da ga prati žena, moja baka. s djecom u prognanstvo, nego je odredio, da se vrati u očinsku kuću u Tatre, pa da tamo zaklonjena i u miru odgoji sinove i kćeri.

Dok je živjela moja baba, često je pričala nama, unučadi svojoj, što su morali da prepate Poljaci poslije ustanka šezdesetih godina. Kako su ih kozaci tukli nagajkama i mučili ih ruski policajci po zatvorima. Kolika su mučeništva morali da podnose na dugome putu preko velike Rusije do azijskih granica i tamo preko Urala po sibirskim pustinjama, dok ne dospješe na svoja odredišta, gdje su umirali i ginuli od zime i nestašice.

Odrasla sam u tužnim ovim pričama o našem poniženju i nepravdama, što ih nanesoše našim djedovima i ocima.

Jer i otac je morao da podnese mnogo toga poradi svoga poljskog porijekla. I on je sudjelovao u svemu, što su poduzimali naši domoljubi, da spase Poljsku. Kriomice smo pohadjali tajne poljske škole, da u njima usišemo ljubavi prema našem jeziku i narodu i da se naučimo mrziti tlačitelje naše.

Ali naša je generacija bila objektivnija od naših otaca i djedova te mnogi od nas uvidješe već, da nismo mi jedini, što patimo pod ruskom knutom. Uvidjesmo, da nas gnjavi režim, a ne ruski narod, jer je i po njegovim ledjima plesala kozačka nagajka, ako si je zaželio slobode, kao i po našima.

Što da Vam o tom pričam, prijatelju, zar ne? Sami to znadete najbolje. Jer kadgod ste čamili u tamnicama, imali ste za drugove ruske studente, radnike, socijaliste, slobodoumnjake, uopće idealiste, koji su htjeli da raskinu lance, što sapinjahu ne samo nas, nego i njih.

Nisu oni krivi, što smo još bjedniji od njih i što nisu progonjene nesamo naše težnje za slobodom, nego se pro-

ganjao i naš jezik, kojim govorismo, i vjera, kojom se naš puk molio Bogu.

Prije nekoliko dana dobila sam čudnovat dopis od svoje majke. Nije to zapravo dopis, niti list, nego samo sjećanje neko, što li.

Moja je majka običavala, da u svoje slobodno vrijeme priredi sebi mnoštvo kuverata za pisma, koja će da piše djeci. Znala je da sjedi čitavu nedjelju poslije podne kod prozora, čitajući sveto pismo i ispisujući naše adrese na prazne omote svojim brižljivim i čitljivim pismom. Mnogo si je dala truda, da budu naša imena i prebivališta napisana što pomnije i ljepše. Dok se sušila tinta na kuvertama, ona bi pobožno pročitala koji psalam, pa bi se onda opet dala na pisanje adresa.

Često smo se znali smijati ovoj njezinoj navici, ali ona se branila ozbiljno tvrdeći, da je uvijek dobro, kad su kuverte ovako pripremljene.

»Mogu oboljeti, ili me može kakova druga nesreća zadesiti. Dosta je onda, da se napiše par redaka olovkom, pa da se pismo stavi u kuvertu i pošalje na poštu,« znala je govoriti.

Morala sam se sjetiti tih njezinih riječi, kad sam primila prije nekoliko dana njezino pismo, koje se zapravo ni ne može nazvati pismom. Kuverta bijaše u redu, a moja adresa točna. Ali u kuverti nadjoh samo komadić papira s čudnovatim nekim znakovima, kao da se djeca igraju škole. Činilo se, kao da je iskušavala pero, kako piše. Vidim, njezina je to ruka pisala, ali ipak nema ni jednoga čitljivoga slova u ta dva, tri retka raznih poteza i crta. Bit će se zabunila pa je otposlala taj komad papira mjesto pisma, što ga je napisala. Naći će pismo na stolu među svojim molitvenicima i evangjeljima, te će mi ga poslati. Sada čekam od nje potanjih vijesti, pa možda i zato mislim toliko na nju.

Sirota majka, ni ona baš nije bila sretna. Nismo se razumjele. Ona nije razumjela nas, djecu svoju, a mi nijesmo razumjeli nju. Dva svijeta bili smo mi i ona, što nas je porodila.

U svim našim brigama vanjskoga života mogli smo

se uteći k njoj. Ona bi rado pomogla svojoj djeci novcem. Rado bi pohrlila do nas, kad je tkogod bio bolestan. Nije bilo bolje njegovateljice od nje. Čitave je noći znala sjedjeti uz krevet bolesnikov, tetošiti ga, kuhati mu čaj, metati obloge, davati lijekove.

Samo kad su duševne borbe izjedale srca njezinih milih, nije znala pomoći, niti savjetovati. Uvijek i uvijek čuli smo samo jednu rečenicu iz njezinih ustiju: »Djeco, molite se Bogu! Vjera je jedini štit, jedini spas, jedina nada!«

Ali niti jedan od nas nije imao njezinu vjeru.

Ona to nije mogla da preboli. Nije to mogla da shvati i pojmi. Silila nas je, da idemo k misi u crkvu, čitav je svoj majčinski autoritet upotrebljavala, kako bi nas prisilila, da podjemo s njome na hodočašće u Čenstohovu ili kojoj drugoj čudotvornoj Bogorodici. Nije uvidjala, da traži od nas pretvaranje i himbenost.

Često smo joj činili za volju ono, što je od nas tražila.

»Podjite sa mnom,« zvala nas je. »Ne treba drugo, nego da idete sa mnom. Majka će se božja smilovati mojim suzama i uslišati će moju molitvu. Učinit će čudo i uskrisit će u Vašim srcima vjeru u Boga i pouzdanje u milost Njegovu.«

Odrasli već, morali smo hodočastiti s njome po poljskim crkvama, da joj dokažemo, kako je ljubimo. Ali je uzalud iščekivala čudo.

»Vjerujete li sada?« znala nas je pitati, kad smo nakon sat, dva izašli poslije dugih obreda iz koje osobito slavne crkve.

Često bi nas ostavila strpljivost, pa bismo joj otvoreno dokazivali uzaludnost njezinih nastojanja i na koje nas je duševne muke stavljala toliko puta. Tada bi se znala rastužiti nad nama i gorko bi zaplakala nad našom duševnom sljepoćom. Zaklinjala bi nas, da se opametimo i da spasimo svoje duše, dok je još vrijeme. I razljutila bi se katkada. »Vi nezahvalna djeco,« znala bi reći. »Zašto ne vjerujete, kad ja želim i zapovijedam, da vjerujete?! Zar sam zaslužila, da ste tako tvrdi i nemilosrdni sa mnom?! Zašto me je Bog toliko kaznio, te ste svi

pošli zlim putem? Zašto sam, jadna, rodila same nevjernike?«

Badava smo joj dokazivali, kako je duh slobodan, te da bi bili licemjerci, kad bismo se pretvarali, da vjerujemo, a uistinu ne vjerujemo.

»Zar bi bilo bolje, da hinimo?« pitali smo.

Dugo bi tad šutjela i onda bi rekla: »Možda bi bilo bolje. Navikli biste da se molite, a onda bi vjera došla sama od sebe, da ne biste ni znali kada.

Uvijek je zijao taj nepromostivi jaz izmedju nje i nas. Nikakova ljubav nije mogla da ga ispuni.

Njezini listovi bile su same prodike. Već smo navikli na njih i nismo se niti uzrujavali, niti žalostili nad njima.

Jedamput je pitala majka najmladjega moga brata Jana, da li ide svaku nedjelju u crkvu. On se osmjehnuo i rekao: »Zašto, mamice zlata? Pišeš mi svaki tjedan. Jedna je prodika u sedam dana za svakoga kršćana sasma dovoljna!«

Mi smo se smijali, a majka se ljutila. Ipak nije prestala da nam neumorno piše, da se vratimo Bogu, da idemo k misi, da se pomolimo naveče i da djecu svoju uzgajamo u strahu božjem.

»Slušali me Vi ili ne,« znala bi reći, »ja sam majka, pa moram da činim svoju dužnost.«

Sirota, i ona se dosta ljutila na nas, i mnogo je suza prolila radi nas. Možda je to opći udes majka, da su njihova djeca drugačija, negoli što one sebi žele.

Sada više razumijem njezin udes i više pojmim njezinu tugu. Ona je sigurno morala mnogo patiti, jer smo pošli drugim putovima, negoli je željela ona da podjemo. Mi smo baštinili očevu skepsu u vjerskim stvarima. Konflikt se prenio iz braka u odnošaj izmedju nje i djece.

To je možda uopće sudbina sviju žena, koje se udadu za muževe, s kojima nisu istih misli i nazora. I onda one rode djecu, koja nisu njihova, premda su od njihove krvi stvorena i njihovim mlijekom dojena.

I mene je zadesila ista sudbina. Možda samo na nešto drugi način. Varijacija je tek druga.

Zato sada volim svoju majku nekom osobitom sami-

losnom ljubavlju. Tudje smo si, kako smo i prije bile. Nikakova staza ne vodi od njezinog duševnog svijeta u moj. Ali sada patim i ja istu bol osamljene majke, koju je patila i ona radi mene i moje braće. Ne mogu joj pomoći, ne mogu joj se približiti, ni unići u njezin svijet. Tek je prosudjujem drugačije, pravednije. Sada znam, da to ne bje nikakav hir tvrdoglave i u uske spone sapeta bića, što nas je dijelio, nego tragična sudbina majke, kojoj je dijete baštinilo drugu dušu.

Ne vjerujem, da ima mnogo potpuno sretnih majka. Majke su sretne, dok su im djeca mala, dok još nemaju svoju dušu. Samo su vrlo mlade majke sretne, majke s malom djecom na koljenima. Ali poslije već počnu tajne borbe i razočaranja. Majke hoće da im djeca naliče sa svojim dušama, kaošto naliče bojom svoje kose i očiju, oblikom glave i tijela. Ali duša je nešto tajinstveno, nedokučivo, buntovno i slobodno. Ne možeš, da je uhvatiš, ne možeš, da je zadržiš.

Zar se varam? Zar žene, koje su našle u svojim muževima svoj ideal, nalaze isti taj ideal i u djeci?

Da, da, sigurno!

Roditelji, koji se ne ljube samo tijelom, samo časovito, moraju imati i drugačiju djecu. Muž onda uživa, da ima kćer, koja u svemu i tijelom i srcem naliči majci, ženi, što je obožava, a žena se ponosi, kada upozna u sinu duh i značaj svoga muža, koga štuje i ljubi.

Znate, prijatelju, da sam Vam bila katkada nešto jalna radi prelijepog odnošaja, koji vlada medju Vama i Vašom majkom.

Koliko ste mi krasnog i milog o njoj pričali! Kako sam se znala smijati, kad ste pripovijedali, kako se obično o Uskrsu navraćate s braćom kući k njoj.

»Čitava nas je kuća puna, kad unidjemo,« pričali ste.

A ja sam sebi živo u mislima zamišljala Vaš rodni dvorac, gdje su sobe sigurno onako stariski udobne, ali su ipak stvorene za obične ljude; nijesu odviše visoke i prostrane, a da bi bila zima u njima, kad vani urla sniježni vihor.

Vaš je otac visok čovjek, rekli ste mi, ali je ipak manji od Vas svih.

»Bože moj, ja ni sam ne znam,« pričali ste mi jedamput sa smijehom, »zašto smo nas tri brata same ljudeskare, Guliveri, kojima su svi stolci premaleni, svi kreveti prekratki, sva vrata preniska! Kolika muka, kad moramo da se vozimo željeznicama ili u kakvim malim ladanjskim saonicama! Naš je otac morao radi nas dati napraviti posebna velika kola, kako bi nas mogao dopremiti sa željezničke stanice kući, a da se ne moramo saviti u klupko. Kod majke udaramo uvijek svojim glavama o lampe i lustere. U njezinom salonu polomili smo joj gotovo već sve njezine rokoko foteljčiće.«

Koliko sam se smijala!

Kako mi je bila draga Vaša majka, kad ste mi pripovijedali, da voli, kad sjedite svi tri na stubištu, koje dijeli doksat od sobe. Tamo je njezino omiljelo mjesto i tamo je udobni naslonjač, prevučen cvjetastim aksamitom i natrpan svakojakim vezenim dušecima, tamo ona sjedi zabavljena svakojakim ručnim poslovima.

»Sjednite, djeco, sjednite ovamo do mojih nogu na stubište, da vidim, da ste moja djeca. Da se ne moram plašiti ovih svojih gorostasa,« pričaste mi, kako se znala šaliti Vaša majka.

I sjedeći na stubištu, pili ste čaj i pripovijedali majci, što radite u svijetu.

I ja sam, prijatelju, veoma, ponosna, što sam visoka i što ste to Vi opazili.

Ah, kako se veselo sjećam smiješne jedne zgode.

Ne znam, da li se i Vi sjećate toga?

Radi nekih rukopisa i dogovora odlučili smo, da se sastanemo u Krakovu. Vi ste tamo objavili predavanje. Pisali ste mi, da ćete doći u Krakov već tjedan dana prije, te ste me zamolili, da dodjem i ja dan, dva dana ranije, jer ste htjeli, da se odmah poslije predavanja vratite u Varšavu. Javili ste mi, da ćete me pričekati na kolodvoru, jer ja još tada nisam imala bližih poznanika u Krakovu.

Ali Vi ste bili zaprijećeni, pa ste zamolili jednoga

svog prijatelja, da me on pričeka sa svojom gospodjom na stanici. Oni me još nisu poznavali i Vi ste im morali da opišete pobliže moju pojavu.

»Ne morate mnogo da gledate,« rekli ste im, »ona je velika kao i ja; odmah ćete je opaziti.«

Mene ste brzojavno obavijestili, kako ste zapriječeni, da me sami dočekate, ali da će me dočekati Vaši prijatelji.

Dodjoh. Polako izadjem iz kola, tako, da propustim prvu bujicu ljudi, te polagano podjem prema izlazu medju posljednjim putnicima. Samo je još malo ljudi čekalo kod izlaza. Ali nitko se ne osvrće na mene.

Stanem, gledam, čekam.

Već sam ostala jedina od putnika. I pomislih, da me nitko ne čeka.

Ali tamo na vratima stoji gospodin i gospodja i na njima se vidi, da čekaju nekog.

Pristupim napokon k njima, te kažem svoje ime. A oni se iskreno začude.

»To ste vi, gospodjo?«

»Naravno,« velim nešto smetena.

»Ah, Bože, a Stazsinski mi je rekao, da ste veliki kao i on! Ta Vi niste nipošto baš napadno visoki!«

»Hvala Bogu!« zasmijah se. »Da sam visoka, kao Stazsinski, mogla bih odmah primiti angažma za sve evropejske panoptike kao najveća žena kontinenta!«

Srdačno smo se smijali ovoj zgodi.

Ali da Vam priznam, prijatelju, ipak je bilo lijepo, što ste mislili, da sam velika kao Vi. Nešto je toplo i drago u tome. Mene još i danas veseli ta komična zgoda.

Uopće je lijepo misliti na Vas, prijatelju!

Lijepo je sjećati se bezazlenih naših zajedničkih razgovora. Bili su uvijek tako vedri i proljetni.

Mnogo sam čula komplimenata u svome životu. Uvijek su se samo za tren takli moga uha. Moje biće ne poznaje taštine. Ali ono malo lijepih riječi, što mi ih rekoste Vi, sahranilo je moje srce pomno i još danas me griju kao sunce, kad ih se dotaknu moje misli.

Prijatelju moj, sjećate li se, kako smo jedamput išli

samotnim bijelim putem, što se vije preko brda lijepe okolice grada, u kojem sam živjela?

Bijaše rano proljeće. Sve je pupalo i cvjetalo. Prvi zeleni miris voljko se širio od drveća u šumi. Bijeli oblačići letjeli su visoko, visoko plavetnim nebom. Ugodni je lahor donosio prvu proljetnu opojnost. Ptice su cvrkutale, a negdje na drugom brijegu pjevala je djevojka, radeći u bašči.

Brzo smo prolazili tihim krajem, živahno razgovarajući o raznim pitanjima. Katkada smo stali, pogledali u goru pred nama, pokrivenu vječnim snijegom, čarom i predivnu, kako se diže iz zelene ravnice. I opet smo pošli dalje.

Tada ste rekli, da imade veoma malo ljudi, s kojima možete da idete istim korakom.

»Neprestance se čudim,« rekli ste, »kako mi to lijepo i skladno idemo. Kao da idemo pjevajući, toliko imade harmonije u našem hodu.«

Onda ste se naglo smeli, kao da Vam je neugodno, što ste bili tako iskreni, i počeli ste mi učeno i mudro razlagati, koliko je važan hod za unutrašnje raspoloženje ljudi.

»Promatrajmo bračne parove,« rekoste. »Oni, koji ne znadu da idu skladno jedno uz drugo, nisu sretni i ne razumiju se. Dobar psiholog može da opazi mnogo, ako gleda, kako ljudi idu.«

Ali još Vam je razgovor bio suviše intiman i počeli ste mi pričati najnovije metode, po kojima se istražuje prava starost skupocjenih i rijetkih rukopisa i dokumenata.

Vi ste bili uvijek korektni. Pazili ste na sebe strogo. Nikada nisam imala osjećaj, da moram biti oprezna prema Vama. To posebno čuvstvo, što ga imamo mi žene prema muževima, koji su nam simpatični, te o kojima slutimo, da nismo mi ni njima ravnodušne.

Držim, da ste dobro znali, kako nije nikada ni jedan muškarac izazvao tako jak utisak na mene kao Vi. A i ja znam i osjećam u dubini svoga srca, kako sam Vas zaokupila istom snagom.

Ali nikada mi nije došla pomisao, da Vas se čuvam. Pred svim muškarcima, koji su mi se približili, bila sam instinktivno na oprezu. Prema Vama bilo je moje pouzdanje bezgranično. Imala sam pače divnu vjeru, kako ne treba da čuvam samu sebe, te da mogu biti bez štete beskrajno iskrena, jer Vi ne ćete nikada izrabiti ni jednu moju riječ. Činilo mi se, da ne čuvate samo sebe, nego i mene, pa da mogu slobodno dopustiti svojim ustima, da Vam kažu sve, što se krije u mojoj duši.

Slavno je to bilo čuvstvo velikog i nepokolebivog povjerenja. Mislim, da je malo žena, koje su bile tako sretne, da ga ikad osjete.

Nikad ne ću biti dosta harna sudbini, što sam Vas srela na svome životnome putu. Najljepše, što je u meni, dali ste mi Vi. Visoko ste me digli k sebi i ponosim se sva sretna, što ste me katkada smatrali ravnom samome sebi.

Znala sam, da u našem zajedničkom odnošaju ne će nikada biti nešto nelijepo i nisko. Ne treba da čuvam svoje misli i svoje riječi. Uz Vas se ne može ići drugamo nego po visinama. Mogla sam reći ma štogod, kraj Vas nije bilo ništa opasno.

Jedamput sam snivala, da sam trčala nizbrdo prema Vama, a Vi ste stajali na podnožju brijega. Srce je moje drhtalo od vedre radosti. Vjetar je nosio sretno kliktanje sa mojih nasmjehnutih usana u zelenu šumu. Dotrčala sam do Vas, bacila se prkosno na Vaše široke grudi, ovinula svoje ruke oko Vašeg jakog vrata i poljubila Vas na Vaše lijepe, tvrde, muževne usne. Samo sunce je bilo u meni, čista radost, vedrina neopisiva.

Vi ste se nasmijali svojim dobrim očima, u kojima imade toliko snage i toliko mekoće kao ni u koga drugoga čovjeka na svijetu. Dobroćudno i meko otisnuli ste moje ruke sa svog vrata, nježno ste me makli sa svojih grudi i rekli ste mi svojim blagim glasom, milo, milo, kao što se kori dijete: »Što to činite, Hanka?! Ta to se ne smije! Ta to se ne smije!«

Ništa me to nije rastužilo, ništa me to nije uvrijedilo i još veselija i nestašnija podjoh s Vama preko cvjetnih livada u ravnicu. Ta ja sam znala, da me ljubite više,

nego bi me mogao ljubiti itko drugi na svijetu! Znala sam, da ne ćete nikada povrijediti moje duše i moje srce.

Ne znam, zašto toliko volim taj san.

Možda zato, jer je lako mogao da postane zbilja.

Da, znadem, da je mogao postati zbilja. Vi poznajete najljepši i najbolji dio moje duše, miris njezin, cvijet njezin. Ono, što ja ni sama ne poznajem, što je sakriveno u meni kao hostija u tabernakulu.

Mnogo sam se puta čudila, što Vi toliko držite do mene, što me toliko uvažavate, stavljate tako visoko i kao ženu i kao misaono biće. Što toliko vjerujete u otmenost moje duše, u dobrotu moga srca, u darovitost moga uma. Počela sam štovati samu sebe, jer me Vi toliko poštujete. Počela sam se radovati samoj sebi, jer ste me nalazili lijepom. Zavoljela sam svoj glas, jer je bio ugodan Vama. Veselila se bizarnosti svoje mašte, jer ste Vi uživali u njoj. Ponosila se svojim radom i svojim talentom, jer ste ga Vi priznavali i jer ste u njega vjerovali.

Prijatelju, prijatelju, kako mi je milo pisati ove lijepe, vesele i ponosne misli! Sva težina tmurne duševne depresije posljednjeg vremena pada s mojih ramena. Sva nepodnosljiva apatija, u koju sam zaronila posljednjih tjedana, iščezava, kad mislim na Vas.

Da, treba da mislim na Vas, jer mi dajete snage, mnogo snage. Novo pouzdanje diže se u mome srcu, kad se sjećam, koliko ste vjerovali u mene, koliko ste očekivali od mene.

Da, da, sabrat ću se, osokoliti. I opet ću početi da radim. Radit ću za ideale, koji su i Vaši. Radit ću, da svojom skromnom snagom koristim, koliko mogu, jadnome, nesretnome našem narodu. Hoću da budem skromni jedan kamenčić, kojim se gradi njegova sreća i njegova budućnost. Hoću da služim njegovoj dobrobiti, koliko mi dopuštaju sposobnosti i snaga.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Tko zna, prijatelju, da li ću Vam ikada predati ove moje tihe, iskrene razgovore s Vama?

Za koga pišem ove moje intimne zapiske? Da li za Vas? Ili za sebe?

Ne znam, ne znam.

Ali ovo mi pisanje daje mnogo snage, bodri me, hrabri. Prije su Vaša pisma znala da me oslobode duševne klonulosti, da me osposobe za rad, da mi život olakšaju i učine ljepšim, a budućnost jasnijom. Kaošto sunce rastjera maglu, tako su ona oslobodjavala moje srce od umornosti i skepse, što kao rdja kvari volju za rad i ubija pouzdanje u život. Sjećala su me mojih dužnosti. Pokazivala su mi jakost i veličinu Vaše vjere u mene, Vaše tople simpatije, a ja sam se trsila, da budem vrijedna Vašeg predobrog suda o meni. Trsila sam se, da živim tako, kako bih Vam mogla svaki čas dati račun o sebi i o svome životu bez kajanja i stida. Htjela sam i nastojala, da zavrijedim, eda se sa mnom ponosite.

Prijatelju moj, ne znam, da li slutite, koliko ste mi značili u mome životu! Kakova li je silna potpora mojoj duši bilo Vaše bitisanje! Koliko je značio naš saobraćaj za moj duševni razvitak i koliko me je Vaše štovanje, Vaša naklonost uzvisivala, činila boljom, plemenitijom, vrjednijom!

Bilo bi mi žao, da to ne znate. Bilo bi mi strašno, da poginete u ovom strahovitom boju, a da Vam nisam izrazila svoju veliku zahvalnost.

Zašto uopće postoji taj zao običaj, da ljudi prešute ono najljepše, što mogu da si medjusobno kažu?! Život je tako kratak i tako malo daje on sretnih, svijetlih dana, te je šteta, što krijemo jedan pred drugim ono lijepo i krasno, što bismo mogli da si dademo.

Kad prestane rat, poslat ću Vam ove moje zapiske, sigurno ću Vam ih poslati. Zašto da se stidim ovih mojih tajnih priznanja? Zar ste Vi čovjek, koji bi im se rugao? Zar ste Vi čovjek, koji ih nę bi razumio? Ne, niste.

Uistinu, poslat ću Vam ove tajne izlive mojega srca. Čitat ćete ih, čitat ćete ih.

Samo ću jedno tražiti od Vas:

Da ih čitate kao moju ispovijed, kao moju tajnu, pa da ih sakrijete u svoje srce kao ispovjednik tiha priznanja griješnika, da budu kao šapat pobožnika, koji zamire u tijesnoj ispovjedaonici.

Sastat ćemo se opet i vedro ćemo si pogledati u oči. Bolje je, da idemo sami svaki svojim putom. Ali bit će lijepo, da znademo, što vrijedimo jedno drugome.

Da, Vi ćete se vratiti iz rata, Vi ćete se vratiti!

Bilo bi preokrutno, da poginete negdje u bojnoj vrevi tužnim i barbarskim načinom prije vremena. Šteta bi bilo Vaše duše, šteta Vašeg srca, šteta Vašeg mozga. Mnogo još morate da radite za Poljsku!

Muškarci iz Vaše obitelji umiru tek sa sedamdeset, osamdeset i devedeset godina, duševno svježi i radeći do posljednjeg dana. Koliko još vremna, prijatelju moj, za posao! Koliko još možete nagomilati korisnog rada u mnogim mjesecima i godinama, što su još pred Vama kao rodna poljana, koja obećava bogatu žetvu!

Zar da Vaše tijelo, Vaša bogata riznica tolike neobične energije, tako izvanredna smionog duha, tako plemenita srca, tolikog poleta i tolike dobrote, strune beskorisno i prerano negdje u pustoši bojnoga polja?!

Zar ima čovječanstvo toliko ljudi kaošto ste Vi, odličnih tijelom i duhom, blagorodnih srcem i karakterom, da bi ih smjelo gurnuti u streljačke jarke, pa da umru u blatu i nečistoći kao barbari u pradoba čovječanstva?!

Kako da se unaprijedi svijet, ako ganjamo odabranike u pakao granatske i šrapnelske kiše, da ih obori i smrvi, pretvori u sablasne lješine, koje gnjiju nepokopane izmedju prijatelja i neprijatelja?

Ah, prijatelju, ne smijem da mislim na sve to. Srce mi se ledeni u grudima, šake mi se stišću u nemoćnom ogorčenju.

Vi ćete se vratiti!

Sjećam se, što ste mi pričali o svome povratku iz japanskoga rata. Dogovorili ste se s braćom, da ćete zajedno posjetiti majku. Vi ste se vratili najprije, pa ste čekali braću u Varšavi, dok dodju s vojskom, koja se vraćala u Moskvu i Petrograd, te dobiju dopust.

Nikoga nijeste obavijestili, da dolazite, i nitko Vas nije čekao na stanici. Nijednih kola nije bilo, da Vas odvezu kući. Ostavili ste prtljagu na stanici i pješice ste krenuli prema rodnome selu. Preko tri sata daleko išli

ste domaćim krajem, sretni, što opet gledate ljubljenu svoju ravnicu, poznata sela, rijeku, što se vije izmedju ljubljenih polja. Bili ste još u vojničkoj odori. U selima, kroz koja ste prolazili, istrčali su svi ljudi iz kuća, starci, muževi, žene, djeca. Sve Vas je pozdravljajlo, sve Vas je blagoslivljalo. Svi Vas tamo poznaju na daleko i široko od malena.

I gotovo da na svakome pragu i u svakome selu čuste lijepu priču, koju je izbajala mašta seljaka oko Vas troje braće. Žene su Vas pokazivale djeci i sve Vas je gledalo, sve je govorilo: »Gledajte, to su oni, to su sinovi gospodje Stazsinski! Gledajte, kako su visoko uzrasli! Lako je mogla da ih pogodi kugla. Ali nije. Kúgle su ih se klonile, kao da su zaštićeni čudnom moći. Smrt ih je izbjegavala. To je zato, jer je njihova majka dobra kao angjeo. To je zato, jer ona potpomaže svakoga siromaka, za kog čuje. Nema udovice, kojoj nije suzu osušila svojom dobrostivom rukom. Nema siročadi po svim ovim selima, koje ona nije prigrlila na svoje grudi, koje nije odjenula i nahranila. Nema bolesnika u svim selima, kudgod siže oko, a da ih ona nije posjećivala, da ih nije tješila i njegovala. Sve ona patnje dijeli s nama. Svima, svima pomaže nam ona. Zato joj Bog čuva sinove.«

I staro i mlado hvatalo Vas za ruke, promatralo dobrim očima i sve Vam je govorilo: »Sretnici! Dokle god Vam je majka živa, ništa Vam se ne će dogoditi, ništa! Njezina Vas dobrota čuva.«

Kako je lijepo ovo praznovjerje, što ga je narod spleo oko Vaših glava!

I moje srce vjeruje u milu ovu priču.

Znate, dušama žena veoma su pristupne bajke i priče. Nema tako napredne, naobražene i slobodoumne žene, a da se u dubini njezina srca ne bi krilo koje sujevjerje, slatki nesmisao tajne neke i nepriznate vjere u razne čarolije i bajanja, u tajinstvene znakove sudbine, u stare simbole sreće i nesreće.

Što sada radi Vaša majka? Kako joj je? Da li je zdrava?

Mnogo ima sada posla njezino samilosno srce! Neka samo hoda po selima, neka tješi očajne, pridiže nesretne, otire dječje suze i blaži bol osamljenih žena!

Neka Vas čuva njezina dobrota, gdjegod bili! Neka Vas brani i štiti u svim opasnostima! Neka Vas zakrili od smrti!

1. februara.

Prijatelju, ja radim. Nije baš mnogo. Ali je bolje i malo, negoli ništa.

Tu u Češkoj imade sada na stotine i stotine hiljada naših bjegunaca. Porazmjestili su ih po selima, barakama, logorima. Mnogima, koji su spasili nešto od svoga imutka, dopustili su, da se nasele tu u Pragu i po drugim većim gradovima.

Kod bjeganja izgubili su mnogi svoje dokumente i isprave, pa je sada golemi posao, da se pronadje, otkuda je tko i da li je zbilja onaj, za koga se izdaje. Bezbroj žena ne zna za svoje muževe, koji se nalaze u vojsci. Bezbroj vojnika propitkuje se kod raznih odbora za sudbinu svojih obitelji, koje potječu iz krajeva, što su ih sada zaposjeli Rusi. Mnogo je obitelji prigodom bijega izgubilo koga od svojih, pa mole, da se pronadju, ne nalaze li se možda u kojem drugom logoru bjegunaca. Organizirani su razni odbori, razne sekcije, da se svlada sav taj veliki i važni posao. Treba pomoći bjeguncima s odijelom i rubljem, jer potpore, što ih dobivaju od države, jedva im dostaju za hranu. Za djecu se osnivaju škole, a ovdje u Pragu otvorena je i gimnazija te viša djevojačka škola s poljskom obukom.

Javila sam se kod središnjeg poljskog odbora za pripomoć bjeguncima i odmah su mi dali posla. Smjestili su me u velikoj kancelariji, kamo dolaze svi ti dopisi za centralu, te gdje se svrstavaju i predaju dalje pododborima, da oni onda učine svoje. Velike gomile listova stižu svaki dan. Sami očajni vapaji za pomoć. Mala i velika pisma, papir u svim bojama, čist, bijel, elegantan, ali većinom zgužvan, zamazan i neugledan.

Koliko različitih rukopisa! Ispisano, inteligentno pismo profesora, činovnika, kaligrafična slova kontoarista i

mnogo, mnogo vojničkih karata, olovkom napisanih negdje u bojnoj vrevi ili u tijesnim streljačkim jarcima nespretnom, teškom rukom. Koliko tankih ženskih rukopisa! Koliko velikih dječjih poteza, poredanih pomno u redove na listu, istrganom iz školske zadaćnice. Svaka ova slabašna hartija priča o sudbini jednog ljudskog bića, zabrinutoga ljudskog srca, o nesreći i brigama bezbrojnih obitelji.

Kakova su škola života sva ta pisma!

Kad duge sate čitam ta pisma, čini mi se, kao da prolazi kraj mene neprekidna, golema povorka bijednika i nevoljnika. Čini mi se, da vidim hrpe žena i djece, kako plačući uzdižu ruke i mole za saučešće i pomoć. Koliko, koliko jada, očaja i tuge!

»Meni su javili, da je moj muž pao u Karpatima,« piše neka žena nespretnim i teškim rukopisom naših seljakinja, bez interpunkcija i velikim početnim slovima. »Kažu, da je pao, da ga je ubila granata. Pozvali su me u općinu i rekli mi, da je mrtav. I neki papir su mi dali, u kojem piše, da je mrtav. Ali to je sigurno zabluda. Ovi tu ne govore našim jezikom, ne razumiju nas. Ne shvaćaju, što im kažem. Ja sam im rekla, da moj Janek nije mrtav, jer sam baš onaj dan od njega primila kartu. Kako bi bio mrtav, kad mi piše? Ali ovi u općini hoće silom, da je mrtav. Pitaju me, koga želim za skrbnika svojoj djeci. Ali čemu mojoj djeci skrbnik, kad im još otac živi? Rekli su mi u našoj baraki, da Vama pišem u Prag, da je tamo velika poljska kancelarija, koja savjetuje i pomaže svima. Uzmite Vi moju stvar u ruke i kažite ovima u općini, da me ne zovu. Neka me puste na miru. Ja ih ne trebam. Znadem, da je moj muž još živ. Moje bi mi srce reklo, da je mrtav. Ali ja se ne bojim, jer mi on piše. I mirno spavam. Zavjetovala sam se našoj Bogorodici u Čenstohovi. Tamo ću poći poslije rata i tri ću puta na golim koljenima obići oko crkve. Jer ja znam, da će Majka božja čuvati moga muža i da ne će dopustiti da pogine. Pišite to ovoj općini. Zli ljudi! Silom hoće, da je moj Janek mrtav, ali ja znam, da nije.«

Čitave je četiri stranice ispisala jadna žena i neprestano opetuje: »Moj muž nije mrtav, nije pao, nije, nije!«

Zamolit ćemo svećenika ili učitelja u mjestu, gdje se nalazi, da joj objasni tužnu istinu...

Česi su nas primili lijepo. Svuda uči njihova inteligencija naš jezik, da može pomoći i savjetovati našim jadnicima.

Prijatelju, čini mi se, da sam postala druga, otkada polazim u ovu našu tužnu kancelariju. Marljiva sam i žurim se k svome žalosnom poslu. Toliko nam dolazi pisama, da ih moramo bacati u kut jedne sobe, jer nemaju mjesta na našim stolovima i na velikim stelažama kraj naših stolova. Uvijek izmišljamo nove metode, kako bi što prije svladali golemi posao i kako bismo mogli pročitati i razvrstati dopise redom, kojim dolaze, kako da oni, koji nas mole za pomoć, ne čekaju predugo i uzaludno na rješenje svojih molba.

Oni, koji su već dulje vremna u našem uredu, koji rade taj posao već nekoliko mjeseci, otupili su gotovo. Rade veoma vješto i brzo, ali njihove oči prelete sadržaj pisma već sasvim mehanički. Njihova srca ne mogu već više da se uzrujavaju nad tolikom tudjom nesrećom. Bezbroj je očajnih dopisa prošlo kroz njihove ruke, pa im ne dopiru više u dubinu duše. Sam se organizam zaštićuje nekom tvrdom apatijom od preobilja tužnih dojmova. Priroda je ljudska preslaba, a da ne bi smalaksala pod silom i snagom preteških i preozbiljnih utisaka. Čuvstva su kao i strune, što bijahu odviše napete, pa su omlohavile. Duh bi obolio, kad bi se bavio uvijek nesrećom, koja prolazi mimo njih kao nabujala rijeka, kad bi zaronio u pretužnu tragiku svakoga pojedinog slučaja.

Mi sada radimo gotovo već sasvim automatski. »Ne shvaćamo više pravo naš posao, ne živimo u njem, jer bi inače poludili,« pričaju moji drugovi, »jer bi mi svi poludili, da odviše intenzivno osjećamo ono, što čitamo. Kao daleka jeka dopire taj gigantski krik velike ljudske nesreće do nas. Danas ne možemo više, da to shvatimo onako, kako bi zavrijedilo. Kaošto se vojnici nauče na topovsku grmljavinu, te mogu da mirno spavaju, ma da topovski metci

treskaju baš u njihovoj neposrednoj blizini, tako smo se i mi naučili na zdvojne vapaje tih bezbrojnih pisama, što dnevice prolaze našim rukama.«

Ja sam još novajlija, pa često ne mogu, a da ne zaplačem nad onim, što čitam. I njima su se u početku rosile oči, plač ih je gušio u grlu. Tvrde, da se ljudi na sve priviknu, pa da ću priviknuti i ja. Žalila bih, kad bi to jednom postalo istinom. Biti ću mnogo siromašnija, kad ću moći da bez velikoga ganuća razredjujem brzo i točno ova jadna pisma u razne pretince, da onda podju sekcijama, koje su preuzele razne grane pripomoćnog rada. Volim ovu bol, koju mi zadaje tudja nesreća. Volim bolni drhtaj svoga srca i suze, koje gutam, i ljubav veliku za nesretni naš poljski narod, što me žeže u duši kao živa vatra.

Bože, kakova sve pisma dolaze k nama!

Jučer sam čitala pismo, koje je potreslo svom mojom dušom i s boli napunilo moje srce.

Bilo je na lošem papiru, inteligentnim, ali drhtavim rukopisom napisano pismo, zamrljano i okupano suzama one, što ga je pisala.

»Milosrdni ljudi! Poljaci! Evo mene jadne, koja već umire, pred Vas. Mislila sam i mislila sve ove tjedne, otkada pobjegoh sa troje svoje djece iz moga rodnog zavičaja, što da uradim za njih. Da bar njih zaštitim, jer meni nema spasa. Ja bolujem već dugo. Dugo već znadem, da ću umrijeti. Ah, ne bih se bojala smrti, da nemam ovih svojih jadnih sirota. Ne mogu, da im budem od koristi, ali majka sam im, pa ipak mogu, da se stisnu k meni i da plaču na mojem krilu, dok sam živa. Kad umrem, ne će biti nikoga, tko će ih ljubiti, tko će s njima plakati, cjelivati njihova mila lica i nježne ruke. O, slatka moja djeco, što će biti s vama?! Kap po kap krvi svoje bih iscijedila iz svoga ucviljenog srca, kad bih mogla, da vam pomognem.

Ah, gospodo! Čula sam, da ste stvorili veliki pripomoćni odbor za nas bijedne poljske bjegunce. Čujte mene, što umirem! Molim Vas i zaklinjem, da se zauzmete za moju djecu, koju ostavljam samu u tudjem svijetu!

Dopustite, da Vam ispričam svoju žalosnu sudbinu.

Iz dobroga sam roda. Imena mojih predja i predja moga muža često se časno spominju u povijesti našega naroda. Mnogu je kaplju krvi prolio naš rod za ideale poljske. Nisu štedili niti sebe, niti svoga imetka, kad je domovina tražila svoj porez. Nije nam mnogo ostalo potomcima, ali nam je ostala vjera u uskrsnuće našega naroda. Dovoljna nam je bila ta uzvišena i sveta baština naših otaca.

Ja sam iz Ruske Poljske. Naš su imutak zaplijenili Rusi, kad su otac i starija braća bili osudjeni na progonstvo u Sibiriju. Imanje moga muža nalazi se u Galiciji na granici. Bijaše zaduženo, kad ga je preuzeo moj muž, i nije mu pošlo za rukom, da spasi zemlju, na kojoj se rodio. Nekoliko mjeseci prije, negoli je buknuo rat, kupio je bogat Židov, tvorničar žeste, čitavo imanje s dvorcem. Molbama i novcem sklonula ga je neka naša daljnja rodjakinja, da nas ostavi još preko ljeta u našoj kući. Obećala je, da će mojem mužu naći kakvo mjesto. Mi smo naumili, da se tada preselimo u koji grad i da prodamo od pokućstva, što ne ćemo više trebati. Imali smo starih slika, mnogo vrijednih dokumenata i svetinja iz poljske prošlosti, pa smo se nadali, da ćemo njihovom prodajom ipak donekle osigurati budućnost našoj djeci. To je bilo jedino, što smo se nadali spasiti, jer Židovi kupuju jeftino, ah, vrlo jeftino poljska vlastelinstva. Mnogo zemlje treba, da naplati njihove mjenice i kamate.

Ali je došlo drukčije. Još tužnije se svršilo.

Buknuo je rat. Moj je muž otišao u vojsku, javio mi se jedamput iz Lavova, a onda nikada više. Ne znam, da li je živ ili mrtav. Nitko o njemu ne zna ništa. Pisala sam na sve strane. »Neizvjesna sudbina,« javili su mi od svuda. On nije časnik. Samo je šest nedjelja služio prije u vojsci, te je kao prosti vojnik pošao u borbu. Bože, koliko je iščezlo časnika bez traga u tom strahovitom ratu, a kamo li ne prostih vojnika! Ne znam, gdje je poginuo, gdje je pao. Da li ga je granata razmrskala, ili ga je sablja posjekla? Je li se utopio u rijeci, koju je morao pregaziti, ili se zagušio u kojoj močvari? Ili je živ izgorio u kojoj seljačkoj kući, kamo se ranjen sklonuo, a nije mogao da

pobjegne? Možda su ga pogazila kopita kozačkih konja? Ili ga je kolera usmrtila za kojim grmom, kamo je legao da otpočine? Gdje su ga zakopali, gdje trune? Ništa ne znam, baš ništa!

Neizvjesna je njegova sudbina, a ja moradoh pobjeći s djecom pješice i golih ruku. Noću smo bježali, a za nama su gorjele šume, sela i dvorovi. Noć je bila svijetla kao dan od silnih požara. Trčali smo preko njiva i graba uz put, jer su bili putovi puni vojništva.

Ništa nismo spasili.

Bila sam već prije boležljiva, ali ovaj bijeg, pa strah i očaj u danima, koje proživjeh iza toga, potpuno su slomili moju snagu.

Sada umirem. Ne žalim za životom. Što je moj život sada, kad umire bezbroj najboljih sinova sviju naroda?! Znam, da nemam pravo, da se radi sebe tužim na sudbinu. Što sam i tko sam ja? Kome sam bila na korist, što sam značila svome narodu? Toliki veliki duhovi ginu danas, toliko drugih žena, zaslužnijih od mene, ostalo je danas bez praga i ognjišta. Rado bih umrla, lako bih umrla, da sam sama.

Ali ja sam majka! Zaradi ove moje siromašne djece neizmjerno je gorka moja smrt! Šta će bijedna moja nejačad u ovo užasno vrijeme na ovome svijetu?!

Srce mi se kida od boli. Djeco! Mili moji! Kakova će Vam biti budućnost?! Tko će vas zaštititi?! Kuda ćete, kamo ćete?! Šta će iz Vas biti?

Čula sam ovih dana za Vaš odbor. Vama hoću da pišem. Rodoljubi, Poljaci! Umiruća poljska majka moli Vas, da se smilujete njezinoj djeci! Nemojte, za Boga, da ih pustite da propadnu! Pomozite, da moji dragi dječaci postanu valjani i čestiti ljudi, a moja mila djevojčica poštena žena. Radije bih da ih vidim mrtve, nego da mi propadnu. Pazite na njih, da nikada ne okaljaju ime, koje nose! Radije bih da ih sa svojom drhtavom rukom zagušim, nego da pokvaren i zao svijet otruje njihova srca i njihove čiste duše strovali u blato.

Smilujte mi se, smilujte!

Čujte me! Čujte moj očajni vapaj! Oh, da mogu do Vas, moje bi Vas vruće suze ganule, moj bi Vas strah potresao!

Ne bojim se smrti, o, ne! Ali se bojim svega onog strašnog, što čeka moju djecu, ako li im se nitko ne smiluje. Kuda će se potucati, jadni moji! Kome će pasti u ruke, nesretni moji!

Oh, tko god ih sretne, neka bude dobar s njima! Oh, tko god ih vidi, neka ih ljubi!

Dižem ruke i zaklinjem Vas, koji ostajete iza mene, da se smilujete bijednoj mojoj djeci!

Bez oca, bez majke ostavljeni u tudjem svijetu! Sirote moje! Kako sam Vas ljubila! Kako sam Vas grlila! Koliko sam Vas čuvala u Vašim prvim danima. Sama sam Vas odijevala, premda je naš dvorac bio pun služinčadi. Kušala sam vazda, da li je mlijeko za Vas dosta slatko i dosta toplo. Svaki Vam je večer moja ruka popravljala mekane blazine, da budu još mekše.

A gdje ste sada?! Kamo smo to dospjeli, mili moji golubići?! Na daskama spavate i tako malo ima slame pod Vama! Kakav to krušac jedete, nježna moja djeco?! Ah, Bože, nikada nije ni posljednji od naših slugu jeo takav kruh! Dječice slatka, bez košuljica mi hodate okolo, a Vaše jadne, jadne nožice zebu u poderanim čarapama i cipelama. Nožice moje, koliko sam Vas puta cjelivala! Kako bijahu mekane, kao kod pilića malih, kad potrče iz gnijezda! Sada su ove drage nožice pune rana, natečene i prozeble. Djeco moja! Vaša je kosa bila kao svila. Kao angjelima lepršali su Vam slatki uvojci oko ružičastih obraza. Sada Vam režu kose kao kažnjenicima, jer su Vas napunile uši svuda, svuda, kao i Vašu jadnu majku. Ah, dječice, kao grlice bijaste čista i umiljata, kao ljubice ste mirisali milo!

Slatka djeco, mili moji, jadni moji!

Što se to s nama zbilo, što?!

Kao prosjakinja umire Vaša majka. Niti ponjave nema pod sobom. Kad nas je toliko, toliko bijednika! Nema, nema za sve nas blazina i ponjava.

Ali ništa zato, djeco slatka! Samo da Vi niste tako osamljena, zapuštena, jadna!

Rodoljubi poljski! Dobre moje gospodje poljske! Imajte milost! Uslišajte molbu nesretnice, koja Vas moli, da prigrlite njezinu jadnu djecu na svoje milosrdne grudi.

Ja ću još sada misliti samo na to, samo ću to opetovati, dok ne umrem: Smilujte se, smilujte se!

Potražite oca mojoj djeci, možda još ipak živi, možda nije pao. Tražite ga, pišite na bolnice, pitajte zarobljenike, možda ćete ga naći. I našu daljnju rodjakinju tražite. Ne znam, gdje se nalazi i što je s njome. Ne mogoh o njoj ništa saznati. Ali Vi ste moćniji od mene, Vama će možda poći za rukom, što nije uspjelo meni. A ako nikoga više nema od našega roda, prigrlite Vi moje sirote. Ja Vam ih evo sada uoči smrti predajem. Budite im otac i majka. Ja Vam ih izručujem još nepokvarene. Oh, da znate, kako su slatke i lijepe njihove mlade dječinske duše i kako su njihova srca još puna blagosti i dobrote!

Djeco moja, nemojte zaboraviti na dobroga nesretnog oca, nemojte zaboraviti na svoju majku! Nemojte zaboraviti ono, što Vas je ona učila, što ste joj obećali, kad je jadna čekala na svoju smrt. Nikad, nikad ne zaboravljajte, da su Vaši roditelji bili čestiti, da su ljubili svoju nesretnu Poljsku nada sve i da su željeli, da Vas uzgoje na korist i na diku njezinu!«

Ispod toga dirljivog i predivnog oproštaja poljske majke sa životom napisao je neki liječnik još dodatak, u kome javlja, da je nesretnica dva dana prije smrti prevezena u bolnicu, gdje je umrla mirno i dostojanstveno. Pobrinuo se, da su djeca predana u ondašnje sirotište, dok njihovi zemljaci ne odrede drugo. »Jer znam,« piše, »da Poljaci ne će napustiti djecu ovakve majke.«

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Da, prijatelju, naše su poljske majke uzvišene u ovo patničko vrijeme.

S bolnom zavišću promatram veliki heroizam njihove ljubavi. Ne znam, kako da prigrlim svoju djecu blizu, blizu, da duša osieti dušu. Toliko pisama pišem

Jadvigi i Staziki, ali one mi odgovaraju veoma sporo. Možda nemam pravog načina. Moja je ljubav nestrpljiva, ne zna da čeka. Pišem im topla pisma, odraz moga gladnog srca, ali jeka, koja mi od njih dolazi, mlitava je i slabašna. Ne mogu, ne mogu da polomim ono nešto, što nas dijeli! Gorko patim od ljubomora. Ah, htjela bih da čitam listove, koje pišu njemu, ocu! Oni su sigurno intimniji, topliji. A zašto, recite mi?! Zašto ne ljube mene, zašto me ne ljube dosta, kad ja svom snagom duše svoje čeznem, da me ljube, da me veoma, da me vruće ljube!

Još dok su bile sasvim malene, više su ljubile oca nego mene. A zašto?! Ja više trebam njihovu ljubav negoli on! Ja pogibam bez ljubavi! Moja duša treba topline, kao cvijet rose. Ja skapavam bez ljubavi! Zašto me moja djeca ne ljube toliko, koliko želim, recite mi?! Što sam im skrivila?!

Ah, katkada bih upravo mogla da molim za malo nježnosti, kaošto prosjak moli za komadić suhoga hljeba! I pišem im tako. Mekano, razdragano. Snubim ih za se iskrenošću, jadikujem nad pustom osamljenošću mojih dana, da pobudim u njima samilost, pa da dohrle k meni ganute s otvorenim, toplim srcem. Ali one ne dolaze i ne će da dodju! Njihova su pisma sasvim korektna, ali mene zazebe nešto, kad ih čitam. Katkada im pišem kaošto razdragana majka tepa svome čedu, nižem bezbroj toplih, mekanih riječi, punih slatkoga nesmisla, ali tako milih, milih. One mi odgovaraju učtivo i pomno kao da pišu školske zadaće. A mene to boli!

Posljednji je put svršila Jadviga svoje pismo samo sa: »Lijepo Te pozdravlja Tvoja kćerka Jadviga.«

A ja sam plakala nad time!

Kakav je to svršetak pisma, upravljenog majci?! Uvreda je to! Tužna sam i ogorčena. Da, i ogorčena! Jer znate, prijatelju, i majčina ljubav ima svoj ponos. I ona ne podnosi, da je se prečesto odbija. Zašto mi ne piše ljepše, srdačnije, toplije?!

Poslije ovakvog pisma klone moja ljubav od umora, moje se srce bolno stegne i zatvori. Onda i ja uzvraćam istim rezerviranim tonom. Jer što da se baš ja uvijek

ponizujem?! Ja sam majka! Ah, ali ja u tim stvarima ne umijem da budem dosljedna, te uvijek opet kušam, ne bih li bila jedamput bolje sreće.

To me sve više boli, negoli hoću da priznam.

Neka vole svoga oca, tä otac im je. Nikada im ne bih to branila. Ali ja hoću da vole i mene. Priznajem, moj majčinski egoizam želi, da me vole i nešto više od oca. Ne mnogo, ali ipak više! Ali me one, prijatelju, moja Jadviga i moja Stazika, ne vole ni toliko, koliko oca! To muči moju dušu.

A toliko moram baš sada, da mislim na to! U našoj kancelariji čitam toliko tih pisama, u kojima je dirljivo i tragično isprepletena bijeda i ljubav. Ta su sva pisma prepuna duše. Ah, nesamo bijede, ljudi, što pate glad i zebu zimu. Svi, svi su topli od neizmjerne ljubavi za nekoga bliskog i dragog.

Mladi nam momci, vojnici, pišu sa sjevera i juga, sa sviju strana ove države, pa nas mole, da saznamo boravišta njihovih majka, da im pošaljemo njihova pisma.

Kako su draga ta pisma, pisana tvrdom i nespretnom rukom te puna pogrješaka! Kako ti naši vojnici vole, rasijani po čitavom našem carstvu, vole svoje majke!

Neopisivo rado čitam njihova pisma. Griju me svojom prostodušnom toplinom. Ali zadavaju mi i boli. Zavidjam njihovim sretnim majkama, što su ljubljene tolikom iskrenom ljubavlju ...

Često se sjećam Vas i Vaših riječi, prijatelju. Sve pamtim, što ste mi ikad rekli. Mnoge riječi, koje za Vas ne bijahu važne, ali koje su meni značile mnogo, pa mi još sada često zuje u ušima, kao da sam ih tek netom čula.

Kad sam Vam prvi put pokazala svoje kćeri, velikim ste ih zanimanjem promatrali i pomno slušali njihov razgovor. Kad odoše, zašutjeli ste i zamislili ste se.

Čekala sam, da nešto kažete, ali Vi niste ništa rekli.

Onda Vas napokon upitah: »Zar Vam se Jadviga i Stazika ne svidjaju?«

»Svidjaju ...,« rekli ste. »Ali ipak! Koja šteta, što nemate sina!«

»Zašto?« zapitala sam Vas smetena i začudjena. »Kako ste došli na tu misao?«

»Bio bi to slavan sin! Blagorodan čovjek!« odgovorili ste sa smiješkom, ali ipak ozbiljno. I još jedamput ste ponovili: »Baš šteta!«

Nešto me zaboljelo u srcu, pa zašutih i ja. Dugo smo tako šutjeli. A onda smo stali da razgovaramo o drugim stvarima.

Sada mnogo mislim na one Vaše riječi. Kadgod čitam pismo kojega momka dalekoj majci, uvijek mi se ozove Vaš glas: »Šteta, što nemate sina!«

Ah, da, šteta! On bi me ljubio! On bi me veoma ljubio! Sinovi uvijek vole majke više od otaca. Veoma, veoma bi me volio... Više nego Jadviga i Stazika...

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Prijatelju, upoznala sam se s jednom poljskom liječnicom. Njezina sestra radi u našem uredu isto, što i ja. Naši su stolovi tako postavljeni, da gledamo jedna u drugu.

I ona još nije dugo ovdje. Svakako ne tako dugo, a da bi mogla sasvim poslovno čitati pisma, što ih moramo da razredjujemo. I ona još katkada plače nad kojim dopisom bića, koje nije nikada vidjela, niti će ga ikada vidjeti.

Pošle smo nekoliko puta zajedno na objed u restaurant, pa smo se tamo jednoć sastale s njezinom sestrom, liječnicom. Veoma mi se svidja ta radina, energična žena. Imade vrlo fino, produševljeno lice, izradjeno i zanimljivo. Njezine su oči blage i pametne. Kažu mi, da je veoma vješta i da je njezini kolege vanredno uvažavaju. Studirala je u Švajcarskoj, a onda je živjela u Americi. Sada, za vrijeme rata, došla je ovamo, jer hoće da pomogne, koliko može. Radi njega je zapravo doputovala u Evropu. Ali ga više nije zastigla. Umro je, dok je još bila na putu. Pokopali su ga tu u Pragu medju drugim vojnicima, što su već spašeni od ratnoga pakla. Bila je shrvana njegovom smrću, jer ga je veoma ljubila. Bio je najmladji od braće, pa ga je ona podupirala i školovala, otkako su im umrli roditelji.

Ima već sijede kose, a to je čini još otmenijom. Nešto je sigurno i sredjeno u njenome biću, što me veoma privlači. Ona zna, što hoće.

»U borbi je život, u radu je spas, to je moje shvaćanje života,« rekla mi je tečajem prvoga našeg razgovora. Čini mi se, da joj ta rečenica neobično pristaje.

Pozvala me, da je posjetim u bolnici. Ona je u rodilištu, u kojem se sada nalazi mnogo poljskih bjegunica. Mnogo mi je o njima pričala, te je u meni pobudila živo zanimanje za njih.

»Dodjite, naučit ćete od njih veličinu životne snage. U njima su još svi nepatvoreni instinkti, koje je usadila priroda u krv žene i koje smo mi inteligentne žene svojim kriticizmom i svojom skepsom u nama zagušile i oslabile. Kod njih se i ja učim, kako treba živjeti, živjeti i živjeti, kako smrt nije strašna, dok je život tako silan. Pojedinci umiru, ali narod će živjeti, čovječanstvo će živjeti još dugo, dugo. Tisuće i milijune godina. Dodjite! Osjetit ćete kucaj života, a to uvijek daje snage.«

Otišla sam jedno popodne tamo. Vodila me po sobama, gdje su smještene poljske bjegunice.

U sobi, gdje su žene, što će biti za dan dva operirane, ležala je kod prozora mlada, crnokosa žena i silno je jecala.

»Ah, draga, zar se još uvijek niste umirili?« rekla joj je liječnica, sjela do njenog kreveta i uzela njezine tanane, gotovo dječinske ruke u svoje. »Morate se umiriti, jadna moja! Tako ste mi lijepo obećali dopodne, da ćete biti mirni, a Vi se sada opet uzrujavate, plačete i trošite svoju snagu!«

»Gospodjo doktorice, kako da ne plačem?« odgovarala joj bolesnica. »Ta to nije moguće!... Ja to ne vjerujem!... Ja se ne dam operirati!... Toliko sam se veselila svojemu djetetu! Slatko moje, što se začelo u meni u velikoj sreći! Sve mi je to, što spasih! Pred mojim je očima pogodilo rusko tane moga muža na bijegu. U mojim je rukama umro. Umirući mi je još zapovjedio: »Bježi, ostavi me! Osjećam, svršit ću odmah... A ti bježi! Spasi naše dijete! Ljubi ga, kako si ljubila mene. Ono će

ti biti utjeha. Njega ćeš imati mjesto mene« ... Ah, gospodjo, kako bijaše užasno, kad mi je umirao muž na goloj zemlji uz put! Bio je tako lijep — — i tako mlad! A kako je bio dobar! Nitko ne zna, kako je bio dobar! Već je teško disao, a još je uvijek šaptao: »Bježi! Čuvaj mi dijete! Za njega živi!...« Ah, tek mlaz krvi zagušio mu je posljednje njegove molbe... Gospodjo, možete li da pojmite, kako mi je bilo, kad sam skinula sa svojih koljena njegovu glavu i položila je na zgaženu travu tužnoga polja, po kome se valjalo mnoštvo bjegunaca i vojske u strašnom kaosu bjeganja?! Ne znam, otkuda sam smogla snagu, da se rastanem s njime, kojega sam toliko ljubila. Kako sam mogla ostaviti njegovu lješinu! Ali pošla sam, spasila sam se. Trčala sam, ne znam kuda i kamo. Ne znam, gdje su me našli milosrdni ljudi, mene, ludu od očaja, i smjestili me u željeznicu. Prije mjesec dana došla sam u Češku. I živjela sam... Htjela sam da živim! Zaradi djeteta! I samo sam na dijete mislila... Noć i dan sam mislila, da će skoro doći na svijet i da će biti njemu slično. S njegovim će me očima gledati. Imat će njegovu tamnu kosu, njegove usne, bit će kao i on. Bit će komadić njegove duše, što ju je ostavio iza sebe, da me tješi... Jedino moje blago na ovoj zemlji!... Jer ništa nemam. Nikoga nemam. Niti majke, niti oca. A kuća naša i ognjište naše propalo je u ratu... Ali ja bih radila za nj, za zlatno djetešce moje, da nikada ne pati od glada. Čuvala bih ga od svega zla... Uvijek, uvijek sam mislila, kako ću s njime živjeti, kako ću mu pričati o ocu, kad malo odraste, kako ćemo skupa čuvati njegovu dragu uspomenu... A sada mi Vi, nemilosrdnici, velite, da je mrtvo!... To nije istina! To nije istina!?«

Bacila se licem u blazine i čitavo je njezino tijelo drhtalo u grčevitom plaču.

»Tako uvijek plače već dva dana,« rekla je žena, što je ležala na krevetu do nje. »I po noći ništa ne spava, nego plače, plače...«

»Draga moja, lijepa moja, ne smijete tako,« grdila ju liječnica. »Tä tako ste još mlada! Možda Vas čeka nova sreća, jedamput kasnije...«

Ima već sijede kose, a to je čini još otmenijom. Nešto je sigurno i sredjeno u njenome biću, što me veoma privlači. Ona zna, što hoće.

»U borbi je život, u radu je spas, to je moje shvaćanje života,« rekla mi je tečajem prvoga našeg razgovora. Čini mi se, da joj ta rečenica neobično pristaje.

Pozvala me, da je posjetim u bolnici. Ona je u rodilištu, u kojem se sada nalazi mnogo poljskih bjegunica. Mnogo mi je o njima pričala, te je u meni pobudila živo zanimanje za njih.

»Dodjite, naučit ćete od njih veličinu životne snage. U njima su još svi nepatvoreni instinkti, koje je usadila priroda u krv žene i koje smo mi inteligentne žene svojim kriticizmom i svojom skepsom u nama zagušile i oslabile. Kod njih se i ja učim, kako treba živjeti, živjeti i živjeti, kako smrt nije strašna, dok je život tako silan. Pojedinci umiru, ali narod će živjeti, čovječanstvo će živjeti još dugo, dugo. Tisuće i milijune godina. Dodjite! Osjetit ćete kucaj života, a to uvijek daje snage.«

Otišla sam jedno popodne tamo. Vodila me po sobama, gdje su smještene poljske bjegunice.

U sobi, gdje su žene, što će biti za dan dva operirane, ležala je kod prozora mlada, crnokosa žena i silno je jecala.

»Ah, draga, zar se još uvijek niste umirili?« rekla joj je liječnica, sjela do njenog kreveta i uzela njezine tanane, gotovo dječinske ruke u svoje. »Morate se umiriti, jadna moja! Tako ste mi lijepo obećali dopodne, da ćete biti mirni, a Vi se sada opet uzrujavate, plačete i trošite svoju snagu!«

»Gospodjo doktorice, kako da ne plačem?« odgovarala joj bolesnica. »Ta to nije moguće!... Ja to ne vjerujem!... Ja se ne dam operirati!... Toliko sam se veselila svojemu djetetu! Slatko moje, što se začelo u meni u velikoj sreći! Sve mi je to, što spasih! Pred mojim je očima pogodilo rusko tane moga muža na bijegu. U mojim je rukama umro. Umirući mi je još zapovjedio: »Bježi, ostavi me! Osjećam, svršit ću odmah... A ti bježi! Spasi naše dijete! Ljubi ga, kako si ljubila mene. Ono će

ti biti utjeha. Njega ćeš imati mjesto mene« ... Ah, gospodjo, kako bijaše užasno, kad mi je umirao muž na goloj zemlji uz put! Bio je tako lijep — — i tako mlad! A kako je bio dobar! Nitko ne zna, kako je bio dobar! Već je teško disao, a još je uvijek šaptao: »Bježi! Čuvaj mi dijete! Za njega živi!...« Ah, tek mlaz krvi zagušio mu je posljednje njegove molbe ... Gospodjo, možete li da pojmite, kako mi je bilo, kad sam skinula sa svojih koljena njegovu glavu i položila je na zgaženu travu tužnoga polja, po kome se valjalo mnoštvo bjegunaca i vojske u strašnom kaosu bjeganja?! Ne znam, otkuda sam smogla snagu, da se rastanem s njime, kojega sam toliko ljubila. Kako sam mogla ostaviti njegovu lješinu! Ali pošla sam, spasila sam se. Trčala sam, ne znam kuda i kamo. Ne znam, gdje su me našli milosrdni ljudi, mene, ludu od očaja, i smjestili me u željeznicu. Prije mjesec dana došla sam u Češku. I živjela sam ... Htjela sam da živim! Zaradi djeteta! I samo sam na dijete mislila ... Noć i dan sam mislila, da će skoro doći na svijet i da će biti njemu slično. S njegovim će me očima gledati. Imat će njegovu tamnu kosu, njegove usne, bit će kao i on. Bit će komadić njegove duše, što ju je ostavio iza sebe, da me tješi ... Jedino moje blago na ovoj zemlji! ... Jer ništa nemam. Nikoga nemam. Niti majke, niti oca. A kuća naša i ognjište naše propalo je u ratu ... Ali ja bih radila za nj, za zlatno djetešce moje, da nikada ne pati od glada. Čuvala bih ga od svega zla ... Uvijek, uvijek sam mislila, kako ću s njime živjeti, kako ću mu pričati o ocu, kad malo odraste, kako ćemo skupa čuvati njegovu dragu uspomenu ... A sada mi Vi, nemilosrdnici, velite, da je mrtvo! ... To nije istina! To nije istina!?«

Bacila se licem u blazine i čitavo je njezino tijelo drhtalo u grčevitom plaču.

»Tako uvijek plače već dva dana,« rekla je žena, što je ležala na krevetu do nje. »I po noći ništa ne spava, nego plače, plače ...«

»Draga moja, lijepa moja, ne smijete tako,« grdila ju liječnica. »Tä tako ste još mlada! Možda Vas čeka nova sreća, jedamput kasnije ...«

»Nema za me više sreće! Zašto me mučite?! Zašto su me doveli ovamo?! Što hoćete da činite sa mnom?«

»Ali draga, zlatna moja! Ne možemo, da Vas pustimo ovako! Ne smijemo!« prigovarala joj liječnica blago.

»Meni se čini, da se ipak varate... Noćas sam ležala dugo sasvim mirno i slušala sam,« pričala je bolesnica. »I jasno sam osjetila, kako se miče dijete. Bilo mi je tako neopisivo slatko u duši! Dvaput se je micalo... Ono još živi, gospodjo doktorice, ja osjećam, da živi!«

Liječnica ju je opet uhvatila za ruke i sasvim se blizu nadvila nad nju. Vjerujem, da je to teško za Vas, mila moja... Ali Vi ste inteligentni. Vi znadete, da mi liječnici nosimo veliku odgovornost. I sami pred sobom. Pred sobom najviše... Mi moramo činiti ono, na što smo se odlučili. Vaše je dijete već dugo mrtvo u Vama. Nekoliko tjedana već. Možda je baš tada prestalo kucati njegovo srce, kad je umirao njegov otac, Vaš muž, jadnice moja!... Sutra ćemo Vas operirati. Mladi ste, zdravi, opet ćete se pridići i opet povjerovati u život.«

Tužno je bolesnica mahnula glavom i uzdahnula: »Ah, dobri Bože, kolike sreće, da ne preživim tu operaciju! Da umrem i ja, nesretna!«

Donijela sam sa sobom nešto cvijeća, slatkiša i voća, da podijelim medju bolesne žene. Ali kraj ove prodjoh tiho i ponizno. Njezina je nesreća odviše velika, a da bi je tkogod smio smetati s tricama.

Na drugoj je strani ležala žena srednjih godina.

»Gospodjo doktorice, i ja sam plakala u noći, oprostite,« rekla je liječnici. »Bojim se operacije. Po treći put me to već snašlo, Bog zna, da li ću podnijeti... A ja bih tako rado da živim! Vidite, moj muž piše mi gotovo svaki dan. Sada dolaze njegova pisma sasvim redovito. Toliko me voli! Tako divno piše! Zna, da sam opet u smrtnoj opasnosti. Kaži liječnicima, veli on, da ih molim, neka Te spase. Sve sam izgubio. Ti si mi sada moje posljednje. Ti si moj dom, moja obitelj, moja budućnost. Ako ti umreš, poginut ću i ja, jer što bih se vraćao iz rata, da tužno živim sâm samcat... Gospodjo, ja ću sve trpjeti, ništa

se ne bojim. Strpljivo ću sve podnositi. Samo mi spasite život!«

»Ne bojte se! Pouzdajte se i sve će sretno proći,« tješila ju je liječnica.

Do kreveta te žene ležala je djevojčica, tako malena i drobna, kao da je još dijete.

»Dajte maloj slatkiša,« rekla mi je moja pratilica.

»Kako fini bonboni!« hvalila je djevojčica. »Kod kuće mi ih je svaki dan donio papa iz grada, ali sada su druga vremena. I gospodja doktorica mi katkada donese bonbona, jer kašljem. Ali pralineji su bolji. Merci, madame!«

»I to je žrtva rata,« pričala mi je doktorica Jablonska, kad smo izašle iz sobe. Za vrijeme bijega zapala je medju gomilu pijanih muškaraca i vojnika u nekoj židovskoj rakijašnici, što je bila uz put. Baciše se na nju kao divlje zvijeri i sada bi imala postati majkom. Sirotica, jedva joj je trinaest godina! Ja sam se najviše zauzela, da je prije reda izbavimo toga prokletog zametka. A i kašlje. Sama je još dijete. Pa zar da je pustimo, da rodi u zločinu začeto biće, sebi i njemu na nesreću?! Sve ima svoje granice!«

Prolazile smo dugim hodnikom.

»Unidjimo ovamo, tu je veselije,« rekla je liječnica i otvorila vrata. Ušle smo u veliku dvoranu, veoma čistu, gdje je bilo kojih četrnaest velikih kreveta i isto toliko malih dječjih.

»Tu su naše majke!« objasnila mi je moja poznata.

»Aj, Vi Žironska, opet imate svoju pucicu kraj sebe!« korila je mladu ženu, što je ležala odmah uz vrata. »Dijete mora biti u svome vlastitom krevetiću! To je zdravije, nego da ga uvijek tiskate k sebi. Ono treba pokoja i mira, siroče. Kad će doći vrijeme da siše, već će Vam ga čuvarica staviti na grudi. Gdje je sada?«

»Otišla je po užinu,« odgovorila je mlada majka smiješeći se, te je polagala djetešce u njegov krevetić, što je bio kraj uzglavlja uz njezin krevet. »Srdašce moje, vidiš, kad ne dopuštaju!... Ne daju!... Ne smijemo se još maziti, što ćeš!... Ali čekaj, za dva, tri dana ustat će

majka i izaći, a onda ćeš mi biti noć i dan na rukama, miljenče moje!«

»Eto, takve su, ne slušaju!« tužila se liječnica. »A ja sam im tako dobra. Hoću da bude dobro njima i dječici, da nauče redu ove mališe i da se same oporave, kako treba. Ali uvijek diraju u djecu. Ustaju s kreveta prije, nego im je dopušteno, te jedu sve, do čega mogu da dodju. Ozbiljno se na Vas ljutim, drage moje!«

»Ne vjerujemo!« prosvjedovale su sa svojih kreveta. »Mislite, da ne znamo, koliko nas volite, Vi, dobročiniteljko naša! Ta vidimo, koliko se za nas brinete. Samo nemojte biti toliko strogi! Ne će nam ništa nauditi, ako malo ustanemo prije, negoli dozvoli profesor ili Vi. Navikle smo mi, da snosimo svašta. Nitko nas nije mazio prije, negoli smo došle ovamo, niti će nas tko maziti, kad izadjemo.

»Gledajte, tu imamo dvojke,« pokazivala mi je liječnica.

A žena, kojoj su uz krevet bila dva mala, mala krevetića, ponosno se pridigla na svome ležaju i veselo mi se zasmijala u lice.

»Lezite, lezite!« zapovjedila je liječnica. »Još Vam nije nitko dopustio da sjedite!«

»Koliko se za me bojite, gospodjo doktorice!« veselo je odgovarala bolesnica. »Tä danas je već peti dan, što sam rodila svoje mališe. Kod kuće sam već peti dan na polju radila, njivu kopala, žito žela . . .«

»Zato i naše seljačke žene tako brzo gube svoju mladost i svoje zdravlje,« rekla je liječnica gorko. »Bila sam u Americi. Amerikanke su sa četrdeset godina još mlade i lijepe, a naše žene su gotovo starice.«

»No, ja baš ne izgledam kao vještica,« našla se majka dvojaka uvredjena. »Meni je trideset i pet godina, pa još nisam bila bolesna, osim kad sam rodila koje dijete.«

»Budite sretni, što ste iznimka!« odgovori joj liječnica.

A ja je zapitah: »Koliko imate djece?«

»S tima dvojcima sedam.«

»Živu li svi?«

»Živu i dosta mi briga zadaju. Osobito sada. Nije to malenkost, da bježiš s hrpom djece i teškim tijelom od trudnoće. Ali hvala Bogu, sve smo dobro podnijeli. Primili su nas u barake, pa nas država hrani. Bilo nam je već i gore. Ah, tako gospodski nisam još rodila. Sve fino i čisto. Košulja bijela, ponjave lijepe, sve čisto. A djeca zamotana u bijelo platno kao grofići. Oni moji drugi rodili su se svakojako. Treće mi se rodilo na polju. Nisam ga još tako brzo očekivala. Ali što sam mogla? Malo sam se odmorila pod živicom kraj naše njive, zavila sam dijete u pregaču i ponijela ga kući. Ništa još nisam bila pripremila za nj, pa smo siroče zamotali u jednu moju trošnu košulju, koju sam poderala na komade, kad je došla susjeda k meni, da ga ponese u crkvu na krst. Pa ipak je dječačić odrastao kao trešnjevo drvce uspravno i lijepo, i sada mu je već devet godina. Slabo Vi znadete, lijepe moje gospodje, kako sirotinja živi.«

»A kako ćete sada s ovom dvojicom?« zapitala sam dalje.

»Kako? Najprije sam se malo uplašila, kad mi se rodilo ovako dvoje najedamput. Ali pomislih: još je bolje! Jedna muka! Ako mi je Bog namijenio, da rodim još dvoje djece, bolje je da zajedno dodju na svijet, negoli da se sa svakim posebice mučim. A hrane će imati, hvala Bogu, dosta,« rekla je smijući se i primila se rukama za svoje nabujale grudi. »Kasnije, kako Bog dade...«

»Gdje vam je muž?«

»U vojsci.«

»Ne bojite se za njega?«

»Zapravo se ne bojim. Ako mu je sudjeno, da se vrati, vratit će se.«

»A ako se ne vrati? Šta ćete s djecom?«

»Živjet ćemo. Do smrti se uvijek živi. Ako i ne ćemo gospodski živjeti, a mi ćemo siromaški. Kako Bog hoće.

»Gospodjo doktorice, dodjite, molim Vas, malo k meni,« zvala je liječnicu jedna mlada žena k sebi. »Moje će se dijete sutra krstiti, a ja nemam kuma,« tužila se zabrinuto. »Nikoga nemam svoga u ovome tudjemu gradu.

»Naći će se tko,« tješila ju je liječnica. »Crkvenjak će držati dijete i bit će mu kum, ako ne bude koga drugog.«

»Ne, to ne bih rado. Moje dijete nije nahodče. Ima čestitog oca, premda je on u ratu. Da je žensko, molila bih ovu gospodju, koja je došla s Vama, da joj kumuje. Ali ja imam dječaka!« jadikovala je mlada crnokosa majka krasotica. Bila je ružičasta u licu, lijepa i puna, kao da i nije bolesna.

Veoma mi se svidjala. Možda to nije pravo, ali ja volim lijepu vanjštinu.

»Pa možda bih mogla ipak biti kuma Vašem djetetu, mada je muško. Sada je ratno vrijeme i svi su gotovo muškarci na ratištu, pa bi mogle žene biti kume nesamo djevojčicama nego i dečkima,« primijetila sam.

»Zašto to ne bi moglo biti?« nasmjehnula se Jablonska. »Eto, ja sam liječnica, a u Americi su žene čak i svećenici. Samo se dogovorite!« Lukavo je pogledala u mene te je čekala, što će to biti iz toga kumovanja.

»Pravo velite, gospodje. Rat je rat. Otkuda ću da smognem kuma? Nije to lako. A časnije je imati kumu negoli crkvenjaka. Dodjite, molim, sutra dopodne ovamo, gospodjo.«

»Doći ću,« obećah joj veselo.

»A kakovo ćemo mu dati ime?« zapita me majka. »Vi morate birati ime! U nas kumovi biraju ime.«

Sjetih se Vas, prijatelju.

»Kazimir neka se zove,« odvratila sam glasno.

Ganuto sam primila u ruke bijeli svežnjić, da pogledam svoje kumče. Dijete je bilo lijepo kao i majka njegova. Imalo je velike tamne oči i slatko izbočena ustašca.

Već dugo nisam držala tako u ruci maleno dijete. Nema žene, što je bila majkom, a da ne bi voljela nejaku malenu djecu. Nježno mi je ganuće obuzelo srce te šapnuh u sebi malome čedu: »Budi vrijedno imena, što sam ti ga izabrala, i imenjaka svojega, po kome te prozvah!«

Zadala sam sebi obećanje, da ću po mogućnosti bditi nad djetetom i majkom njegovom.

Ona je žena maloga obrtnika, krojača. Veli, da je

bila prije u službi kod jednoga činovnika i da umije voditi malo kućanstvo. Nema roda.

Ugovorila sam s liječnicom, da će je iz rodilišta premjestiti na mjesec, dva u nahodište, gdje će kao dvorkinja moći ostati uz svoje dijete, a kasnije ću je uzeti k sebi, dok se svrši rat. Iznajmit ću u kojem predgradju stan od dvije sobe i kuhinje, pa ću namjestiti ovu lijepu Jožu s njezinim dječakom kod sebe kao kućanicu. A ako njezin muž pogine, neka ostane za uvijek kod mene.

Sve sam to već do kraja, u sve tančine smislila. Vi znadete, kakova sam. »Uvijek smišljaš romane za svoj život,« znao mi je kazivati moj muž toliko puta, a imao je i pravo.

Radi te zgode, što mi se desila s lijepom Jožom i njezinim sinkom, slabo sam zapamtila, što su mi pričale druge žene. A sve bijahu veoma govorljive i dobro raspoložene. Zapravo sam se veoma čudila njihovu vedru i bezbrižnu raspoloženju.

Ležale su tamo u trećem razredu krevet uz krevet siromašne one beskućnice iz naše jadne Galicije. Ipak su se šalile, smijale i hvalile se sa svojom djecom. A ništa nisu znale, što ih čeka, kad ustanu te izadju na ulicu. Uživale su, da leže na čistim krevetima u toploj sobici i da imaju svoju djecu uza se. Odmarale su se poslije teških i punih muka sati, u kojima su se svijale od boli i vikale u pomoć radjajući svoju djecu. Nisu se mnogo plašile budućnosti i života. Sve su se tješile, da će već nekako ići, da će se naći kora hljeba i za njih i za djecu, a tako i kutić, kamo će se stisnuti.

Samo je jedna žena gledala dosta tužno preda se i šutjela je postojano.

»Još uvijek nemam mlijeka,« tužila se liječnici. »A moja je mala sirotica već gladna te svaki čas plače. Umrijet će mi! Dobra gospodjo doktorice, izvolite zapovjediti, da joj donesu bočicu. Meni je žao sirotice! Tako je slabašna, pa ne može da gladuje.«

Liječnica je potapkala mali svežnjić u krevetiću kraj majčina ležaja, te je mirila ženu: »Samo se strpite!« Već

će Vam mlijeko navrijeti u sise. A dotle će ova mala već početi. Dati ćemo joj čaja, da ne plače.«

Sasvim je drugačiji bio život u toj dvorani, negoli vani u ostalom svijetu. Sasvim su druge brige ispunjavale atmosferu ovdje. I samo kao daleka, daleka jeka sizao je vanjski bučni život ovamo.

Začudjena kazivala sam liječnici svoj osobit dojam, kad smo izlazile iz dvorane.

»Da, da,« potvrdjivala je ona. »Ovdje je raspoloženje uvijek optimistično. Tu je izvor života. Pa bile prilike i te kako teške, ipak diže svaku ženu čudo, što se s njom zbilo, kad je neko vrijeme iznad sviju gadnih briga i borba svakidašnjosti. I tu, u ovoj dvorani često smo svjedoci očaja i tragedije, ali to su iznimni slučajevi. Sve su majke obično sretne, barem tako dugo, dok su kod nas.«

Jablonska me je još povela u sobu trudnica.

»Tu je sada tijesno, pretijesno,« pričala mi je. »Jadnice! Nijedna od ovih djevojaka i žena, što su se sklonile ovamo, nema drugoga mjesta, kamo bi se stisla, da pričeka, dok joj dodje vrijeme poroda. Tako se utječu ovamo. Moraju raditi, prati rublje, čistiti u kuhinji posudje, rediti stubišta i tako dalje, premda se nalaze već u posljednjim tjednima i danima trudnoće. Ujedno su te sirote materijal za učenje mladih studenata medicine, te pomagalo obuke za kojih pedeset žena u primaljstvu. Neke moraju da budu žrtve... Ali je teška sudbina onih, koje je to zapalo. Kao žena duboko žalim nesretnice, što stavljaju svoja materinstvom izobličena tijela na raspoloženje za razna pretraživanja i demonstracije. Potrebno je to, ali premda sam liječnica, moji se osjećaji bune protiv toga ponizivanja žene i majke.«

»Možda one ne uzimaju tu stvar tako tragično, kaošto Vi to mislite,« primijetih ja.

»Možda,« rekla je Jablonska. »Ali ne vjerujem u to. Najviše se radi samo o intenzitetu neugodnog čuvstva. Kod više je razvijenih bića ono jače, kod apatičnijih slabije. Medjutim ono postoji uvijek. To je uopće omiljeli izgovor nas sretnijih, kojim tješimo svoju savjest, kad vidimo, da se čini kome nepravda. »Oni ne uzimaju stvar

tako tragično!« Naprotiv, oni uzimaju stvar često još i tragičnije, negoli bismo je mi uzeli. Ali ako se nešto neugodno ne tiče direktno nas, volimo ovakve fraze, da prikriju naš kukavluk, kojim se ne usudjujemo da nešto poduzmemo i da pomognemo.«

Gotovo je bez daha stala na vratima. »Ah, vidite, i ja se uzrujavam!« osmjehnula se tužnim smiješkom. »Ali ja samo zato toliko pobijam Vašu nedužnu primjedbu, jer sama nemam hrabrosti, da se pred svima i uvijek borim za ono, što osjećam ... Unidjimo!«

Kod dugoga je stola sjedilo nekoliko žena i šivalo. Neke su ležale na krevetima i spavale. Sve su bile odjevene u jednako ružna, ali čista modra platnena odijela.

»Zašto spavate?« upitala je liječnica. »Nije zdravo, da po danu ležite po krevetima, ako niste bolesne.«

Neke su se digle. »Oprostite, gospodjo doktorice,« ozvala se jedna od njih. »Mi smo veoma loše spavale u noći. Jučer je došlo nekoliko novih. Nikamo ih nisu mogli da smjeste, ali su toliko plakale, da ih ne bace na ulicu, da nemaju kuda ići, jer nemaju novaca, niti što drugo. Vani je bila snježna vijavica, pa im se doktor Rijaček, koji je imao službu, smilovao i primio ih na svoju vlastitu odgovornost, premda je naš broj već davno popunjen. Tako su neke morale da spavaju po dvije na jednom krevetu, a kreveti su tijesni i za jednu, kad smo, evo, u posljednjim mjesecima trudnoće. Legle smo sada popodne, kad smo došle s tavana, gdje smo vješale plahte i drugu rubeninu. Veoma smo bile umorne, pa oprostite!«

»Ah, da, ostajte samo ležati!« rekla je Jablonska. »Uvijek zaboravljam, da nisam više u uzornoj bolnici u Americi i da je tu sada rat ... Samo svucite gornje odijelo, kad legnete, jer je nezdravo, ako ležite odjevene.«

Pristupila je k jednoj od onih, što su sjedjele kod stola. »Zar ste već mnogo uradili?«

Namignula je glavom, da pristupim bliže: »Gledajte, kakav fini posao.« Digla je komad platna, prekrasno izvezenog sa svilom u narodnim motivima.

»Možda bi gospodja htjela da kupi štogod?« zapitala me žena.

»Žalim, što mi moje prilike ne dopuštaju, da vam platim ovu umjetninu, koliko vrijedi. Ali naći ću možda koga, koji će to kupiti uz pravu cijenu,« odgovorih joj. »To bi mogao biti predivan pokrivač za harmonij.«

»Ili za oltar u crkvi,« primijetila je žena. »Čujem, da su češke crkve veoma bogate, pa će mi možda poći za rukom, da to dobro prodam. Ah, trebat ću mnogo novaca!«

»Gospodja hoće da zadrži dijete kod sebe, pa želi, da zaradi koju stotinu kruna unaprijed,« rekla je Jablonska.

»Da, zato sam se sklonula ovamo. Tu ne trebam da platim stan i hranu. To jest, ne moram da je platim u novcu... Imam još dva mjeseca vremena, pa ću još mnogo toga izvesti, ako marljivo radim. Uostalom, ja nisam gospodja... Nisam udata. Ja sam učiteljica, te sam se podala dragome, kad je odlazio u rat... Ako ga ne ubiju, uzet će me kasnije, kad se Evropa smiri... Kad će to biti, neka sam Bog znade...«

»Zašto ste danas tako gorko raspoloženi?« upitala ju je doktorica. »Vi ste inače najhrabrija od sviju ovih žena«.

»Nisam hrabra,« odgovorila je vezilja. »Ja samo želim da budem hrabra. Ali sam zapravo najočajnija od sviju. Silno se bojim budućnosti. I sama znadem doduše dobro, kako je ludo misliti i nadati se, da će ljudi kupovati moje vezove i platiti ih tako dobro, te bih mogla živjeti sa svojim djetetom od toga, što zaradi moja igla. Zapravo znam, da se moj dragi ne će vratiti i da će moja budućnost biti tamna i teška. Ah, kad bih mogla na koji zgodni način umrijeti, bilo bi najbolje!«

»Ta što Vam je danas?« upitala je Jablonska još jedamput. »Vi ste sasvim drugačiji negoli obično! Zar ste bolesni?«

»Ona je bila dopodne u predavaoni,« rekla je žena, što je sjedje'a do nje i krpala neku staru poderanu rubeninu. »Danas je bio na njoj red.«

»Razumijem...«, šapnula je Jablonska i njezino se lice smrklo.

Meni je još slučajno preostala mala kita ljubica. Šutečki sam ih položila na lijepo vezivo.

Siromašnoj su se učiteljici orosile oči. »Merci, madame! Moj je zaručnik veoma volio ljubice... Oprostite, danas sam nešto nervozna...«

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Prijatelju, zapravo se čudim, što Vam pišem o tome posjetu, Vama muškarcu. Ali ja sam tako navikla, da Vam sve kažem, pa ne mogu, da o tome šutim. Osobito kad me sve te stvari toliko diraju, uzrujavaju, bole i ogorčavaju. Zašto mi žene toliko patimo od svog spola? Zašto je nas žene osudila priroda na tolike muke, na tolika poniženja?

A vi, muškarci, umjesto da uvažavate i poštujete goleme žrtve, što ih moramo u neprispodobivo većoj mjeri negoli Vi doprinositi opstanku čovječanstva, Vi baš naše materinstvo upotrebljavate za izgovor, da nam uskraćujete prava čovjeka. Nismo tobože duševno toliko razvijene kao Vi! Nismo dale kulturi genija! Nismo stvorile umjetnosti. Nismo pronašle velikih izuma u znanosti!... Istina, ne poričemo! Ali mi dajemo našu krv i našu snagu za stvaranje novih pokoljenja. Iz našeg se organizma stvara novo ljudsko biće. Ako ste Vi sjeme, to smo mi zemlja. Nismo isto, što i Vi, ali smo jednako važne kao i Vi.

Zašto nam muževi ne daju nikakovih prava, recite?! Zar zato, što dajemo život, a ne znamo ga otimati?

Mi znademo, što je život. Duge mjesece klije on u nama, buja, raste i užasnim se mukama trga od nas. Zato ga i štujemo, zato ga i štedimo.

Mi žene radjamo, radjamo. Pokoljenje za pokoljenjem ustaje iz našeg naručaja. Vi muškarci opet unapredjujete čovječanstvo. Ali kako ga unapredjujete? Gdje smo danas? Premda imamo elektriku i parobrode, telefone i aeroplane, što smo postali otmeniji i plemenitiji n. pr. od starih Grka, koji su živjeli 2000 godina pred nama? Toliko utvaramo sebi zbog našega napretka, a u čemu se zapravo sastoji taj napredak? Isto se tako svadjamo kao i oni. Isto tako vodimo ratove jedan protiv drugog. Vuk vuka poštedi, ali čovjek ne štedi čovjeka!

Da ste i nama ženama dali, da odlučujemo zajedno s Vama o sudbini nas sviju, možda bi ipak bilo drugačije. Mi smo žene čuvarice života, nositeljice i izvor njegov. Milosrdnije smo od Vas, mekanije, dobrostivije. Da smo već prije tisuću godina sjele uz Vas k stolu zakonodavaca, možda ne bi danas majke morale da kao ganjane zvjerke traže mjesto, kamo će da legnu, da čovječanstvu dadu novoga člana. Ne bi se morale stidjeti zbog toga, što radjaju dijete, koje će možda, kad uzraste, biti genij, veliki umjetnik, vanredan naučenjak, znamenit izumilac. Bilo bi možda manje vojarna, a više uzgajališta djece, više škola, bolnica, skloništa za starce i nemoćnike. Čovječanstvo bi bilo manje heroično, ali bi bilo sigurno zdravije i bolje.

Ah, prijatelju, ne smijte mi se!

Najbolje znadem, kako Vi visoko štujete žene. Ali čak i prema Vama osjećam se katkada solidarnom kao žena, kao član svojega spola. Ne, nisam se dobro izrazila. Katkada, kada najbolnije osjećam teški položaj nas žena, na koji nas je osudila priroda i bacila nepravda vijekova, tad dižući oči vidim i Vas tamo prijeko, medju našim ocevima, medju našom braćom, našim muževima, našim sinovima, koji svi preziru našu slabost, koja uistinu nije nikakova slabost. Bunim se, prijatelju, protiv Vas sviju, osjećajući vječnu tragiku ženskoga spola.

Prava žena ne voli muža, koji nije duhom jači od nje. Što je valjanija i vrednija žena, to će više htjeti, da je muž, kojega ljubi, visoko nad svima drugima, to će više od njega tražiti. A što je žena razumnija, to je kritičnija. Ne vjeruje više slijepo ispraznim riječima, nego traži djela i dokaze, te ne oprašta svome drugu tako lako, kad moralno i karakterno posrne, kaošto su to činile naše bake i prababe. Kao žena nije možda moderna žena najugodnija, jer prebrzo opaža unutrašnji slom i pad muža. Kažu, da je samilost velika vrlina žene. To je istina. Ali u ljubavi prema mužu ne igra ta ženska krijepost nikakovu ulogu. Uslov je ženine ljubavi prema mužu poštovanje. Što ga više poštuje, to ga više ljubi. Samilost? — Da, kad muž oboli, kad je u opasnosti, o, tada će samilost biti kao

vjetar, koji još više piri ljubavni žar. Ali duševnu, moralnu slaboću ne može žena da oprosti mužu nikada. Njegov kukavičluk prema životu i životnoj borbi, njegova smalaksalost i nevjera ciljevima, za kojima je prvobitno težio, sve to može doduše da probudi u ženi takodjer i neku samilost, — ali samilost pomiješanu s prezirom, koja je grob ljubavi.

Prijatelju, htjela bih, da nas Vi muškarci više štujete i da nas više uvažavate kao žene i majke; da nam dadete više slobode za naš razvitak; da nam dadete više prava, kako bismo mogle da rame o rame radimo i borimo se zajedno s Vama za napredak i sreću čovječanstva. Htjela bih, da zakone ne stvarate samo Vi muškarci. Budući da ih moramo poštivati i mi žene, to ćemo mi bolje znati od Vas muškaraca, što treba našem spolu, što nejakoj djeci našoj, koliku i kakovu zaštitu moramo da imamo mi i naše potomstvo. Mi vas ne ćemo manje uvažavati, ako budemo ravnopravne s Vama. Ne, što ćemo biti duševno zrelije, plemenitije i slobodnije, to ćemo više žuditi za tim, da nadjemo muževe, koji su n a d nama!

5. februara.

Sve bih Vam htjela saopćiti, sve, što proživljavam, sve, što mislim, sve, što vidim i opažam, čitam i čujem. Kao lakokrile ptice dižu se moje misli pa lijetaju sve jednim smjerom kao lastavice u jesen.

Toliko mi je potrebno, da se utečem k Vama!

Volim da naveče dugo, dugo sjedim u svojoj iznajmljenoj sobici u staroj palači, gdje je prije par stotina godina bilo obitavalište otmene koje davno izumrle aristokratske obitelji, a gdje se sada natislo mnogo i premnogo malih egzistencija, i to nižih, loše plaćenih činovnika u prvom i drugom spratu, a prizemno i na tavanu bezbroj maloobrtnika. Ipak je tiho, vanredno tiho u ovim ulicama i u našoj kući, kako nastane noć. Sami radini ljudi stanuju tu, pa brzo lijegaju na počinak, umorni od dnevne žurbe. U jutro se rano dižu, pa ne vole nemirnih noći. Spavaju spokojno. I njihovi su sinovi, braća, muževi, očevi otišli u rat, ali je ipak za njih rat daleko, daleko.

Meni je drukčije. Meni je gore. Ja ne mogu da spavam. Ja sam bjegunka. Ja sam Poljakinja. I uvijek, uvijek moram da mislim, kako stenje moja jadna domovina pod užasom ratne vreve. Čitavu su gotovo Galiciju poplavili Rusi. Dolaze, da »oslobadjaju« nas Poljake. I vuku svoje topove od sela do sela. Potokom se lije crvena krv po galičkoj zemlji. U Karpatima se gomilaju lješine, a ja se ne usudjujem da pitam samu sebe, koliko je palo Poljaka u austrijskim, koliko u ruskim redovima. Bit će ih previše, previše medju prijateljima, a i medju neprijateljima...

Danas sam čitala u novinama, da su jučer njemački aeroplani, te smjele njihove sive golubice, sasule svoje bombe na Varšavu. Ah, Bože moj, čija je Varšava?! Zar je ruska? Zar nije živo srce naše Poljske? Zašto to, zašto to?! Zašto sipaju njemačke golubice na nju bombe, kad se veli, da joj nose slobodu?!

Prijatelju, moje srce bolno pati pod svim tim događajima.

Pa ipak, ipak se nadam, da se radja sloboda Poljske u tom užasnom ratu, kakvoga još ne vidje svijet. Možda se otvara bolja i sretnija budućnost našemu jadnom narodu u ovim krvavim mjesecima? Hoću i moram da to vjerujem!

Jer, prijatelju, ne smije biti, da uzalud umremo! To ne može biti, da uzalud padaju najbolji sinovi našega naroda! Zar da su uzalud svi naši bezbrojni grobovi, sva silna garišta, uništena sela, kućišta?! Zar da su uzalud rastjerane naše porodice, zar uzalud ginu i žene i djeca naša?! Što će biti od nas, kad se smiri Evropa?

Zar će biti Poljska samo tužno zapušteno bojno polje, posuto milijunima grobova, uništeno za duga, duga vremena? Zar će biti naš narod još bjedniji, negoli je bio ikada, umoran do smrti, satrt i nesposoban, da opet i opet glasno i odrešito traži svoja prava? Koliko će nas ostati, kakovi ćemo biti?!

Kažu, da veliki i dugotrajni ratovi demoraliziraju ljude i narode bacaju u tešku apatiju. Poslije napoleonskih ratova bijaše oslabila čitava Evropa, veli povijest. Od tada je započela tragična degeneracija Francuza. A što bijahu Francuzi, što smo mi, Poljaci?!

Kako li gutam novine, prijatelju! Ah, kako mi svi sada čitamo novine! Mislim, da čitava Evropa sada gladno i nestrpljivo, kao još nikada, čita novine. Jedva dočekamo, da izadju. Nestrpljivo ih trgamo prodavačima iz ruku. Nema čovjeka, koji je vješt čitanju, da ih ne kupuje.

Svi čekamo nešto, nešto veliko, da se nešto zbude, nešto neočekivano.

Svi smo uzrujani.

Pa kad pomislim, da je svuda ovako! U Beču, Berlinu, Parizu, Londonu, Moskvi, Petrogradu, u Pragu i Varšavi, u Beogradu i u Lavovu! Da, svi mi nešto hoćemo i želimo. Da, svi se bojimo i plašimo. Strastveno se veselimo, ogorčavamo, uzrujavamo.

Kakav je danas Evropa nepojmljivi kaos!

Stara Evropa, voditeljica civilizacije, izvor kulture našega vijeka, Evropa, kolijevka novovjeke umjetnosti, nauke, znanosti, humanih socijalnih uredjaja, majka novih nazora na svijet, prag bolje budućnosti čovječanstva!

Koliko je bila umišljena ta Evropa zbog svoga napretka i svoje pravednosti. A sada, a sada?

Kao da je čitavu Evropu zahvatila užasna psihoza, ludilo, kakvoga još nije svijet zapamtio. Što su svi stari romantični ratovi prema ovome. Sada je rat strašniji, nemilosrdniji, barbarskiji, krvaviji nego ikada. Već su na svim stranama pali najbolji mladi ljudi, a ako rat potraje još dugo, istrošit će Evropa najbolju svoju snagu i oslabit će za nekoliko generacija, možda uopće za uvijek. Pasti će joj ponosni prethodnički barjak iz umorne ruke, barjak, što ga je tako dugo, toliko stoljeća, časno nosila na čelu čovječanstva. Već moguće čeka drugi, snažniji, mladji kontinent, da joj preotme prvenstvo. Ne će više Evropa gospodovati svijetom i davati smjer čovječanstvu. Iselit će se umjetnici i naučenjaci iz Evrope, jer će biti odviše siromašna, a da bi mogla biti kulturna. Morat će se brinuti za hljeb svojim narodima, te ne će više imati sredstava, da održi na visini svoje univerze, konzervatorije, muzeje, galerije, akademije, laboratorije i klinike. Tamo preko Oceana čeka već Amerika, da poslije rata otme iznemogloj Evropi kulturne stečevine pa da ih prenese k sebi. A naša će stara Evropa umorno zapasti u neplodnu apatiju, dok ne odahne od prevelikih napora. Brzo će umirati ova naša generacija, kojoj tako brzo sijede kose u streljačkim jarcima. Dugi su nam sada mjeseci i teški, duži od godina. Prebrzo starimo u bojnoj vrevi. Iscrpljeni će se vraćati muškarci, oni koji preostanu, svojim domovima i naći će žene isto tako umorne od prevelikih briga i od duge, teške tuge. Tko će biti još dosta jak za novu borbu, koja nas čeka poslije rata? Tko će se moći ogledati u velikoj svjetskoj utakmici, što će onda nastupiti, u isto tako važnoj, ali tihoj borbi duhova, koja ne će biti manje bezobzirna, negoli je sada ovaj naš rat?

Nemojte, prijatelju, da se ljutite, što toliko filozofiram!

»Čovječanstvo će ipak ići naprijed, čovječanstvo ide uvjiek naprijed!« Čujem Vas, kako mi govorite. »Pojedinci i obitelji umiru, rodovi iščezavaju, narodi nestaju, države propadaju, ali čovječanstvo ne umire! Čovječanstvo će živjeti još hiljade i milijune godina! Nedogledan je život, koji teče u nedoglednu, tajinstvenu budućnost!«

Prijatelju, ne može da me zadovolji ova velebna i visoka misao! Moj pogled ne siže tako daleko, moja duša ne može, da u toj beskonačnosti nadje utjehu! Gledam, kako d a n a s pati m o j narod, m o j a krv. Ljubim, silno ljubim Poljake, narod moj, kojega prije dvije hiljade godina nije još ni bilo i kojega ne će možda opet biti za dvije hiljade godina. N j e g o v e patnje osjećam najviše od sviju patnja čovječanstva, što se kao ogromna rijeka valja iz tamne prošlosti i gubi u tamnu budućnost. Osjećam to zato najviše, jer je to narod moj, meni najbliži, jer ga poznam, njegov jezik govorim i krv mi njegova u žilama kuca. Ah, Vi moji Poljaci, danas dvostruko jadni, dvostruko nesretni! Krvavom krunom krunisani moj poljski narode, što mogu da učinim za Tebe?

Prijatelju, recite, zašto je čovjek pojedinac tako nemoćan? Kakovo je čovjek ruglo slaboće i velebne snage! Naš pogled u jednome trenu može da obuhvati silne svjetove, naša misao leti u prošlost čudesnom brzinom i siže u budućnost smjela i svemogućna. Vijekove proživljava naš duh i nema granice za nj. Pa ipak, što je slabašnije od čovjeka, što nemoćnije od njega? Kako li je krhak njegov život i prolazan, kako sićušno sve, što može da stvori!

Velika tuga zaokuplja dušu moju, kada mislim na sve to i bolno se malodušje hvata mog srca.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Prijatelju moj, zar ne, zašto sve te misli bez svrhe, zašto sva ta pitanja bez odgovora?

Noćas sam sanjala o Vama.

To je drugiput, što sam sanjala o Vama.

Prvi sam puta sanjala o Vama, iza kako se vratih s puta kući u prvim danima rata.

Nikada nisam prije o Vama sanjala, a sada već po

drugi put. Uopće spavam mirno i bez sanja. A o poznatima ne sanjam nikada. Ne sjećam se, da sam ikad sanjala o blizom čovjeku, rodjaku, majci, prijateljici. Zato se osobito duboko dojmilo moga srca, što sanjah o Vama.

Prvi san bijaše veoma lijep i intenzivan. A i noćas sam vrlo živo sanjala o Vama.

Prvi san je bio kratak i vedar.

Snilo mi se, da sjedim u bašči, u ugodnoj i hladnoj sjeni stare platane kod stola, gdje sam u ljetu veoma rado čitala ili pisala. Na lijevoj strani stola odmah uz mene sjedjeli ste Vi, ruke ste položili na stol, nagnuli ste se prema meni i veoma ste me pomno slušali. Ja sam Vam čitala neki svoj rukopis. Nisam se poslije mogla sjetiti, što sam čitala. Ali čitala sam dugo. Kad god sam stala i pogledala u Vas, uvijek sam se sastala s pogledom Vaših mirnih, jasnih i dobrih očiju. S velikom ste pozornošću pratili, što čitam. Kad svrših, nagnuli ste se još više k meni i poljubili me u čelo.

I tada se probudih.

Još sam osjećala na čelu čisti i lijepi cjelov, a u mome je srcu bilo prekrasno neko čuvstvo ponosa i sreće. Bijaše još duboka noć, ali nisam više usnula. Kroz otvorene prozore dolazio je miris ljetne noći, tihi šapat vjetra, što je strujio u bašči. Moja je duša bila vedra i spokojna. Silno sam tada osjećala i vjerovala, da me ljubite i štujete. Ništa više nisam željela. Mome srcu bijaše to dosta i predosta.

Nosila sam dugo, dugo taj svijetli san u svome srcu, kao tajinstveni pozdrav Vaše duše.

Nisam lakovjerna, ali u ovakove sne treba da se vjeruje.

Što mi ljudi znademo, kakovi putovi vode od duše k duši?

Zar intenzivna misao čovjeka ne može da stigne biće, o kome misli? Zašto ne?! Zašto ne?!

Dandanas bruji toliko tajinstvenih bežičnih brzojava Evropom. Iz Pariza šalju vijesti u London zrakom, a u Berlinu mogu da hvataju te tajnovite valove kao nekad u

davnini golube-glasonoše. Noću i danju raznose se Evropom premnoge tajinstvene glasine, a aparati, što ih šalju i primaju, dosta su jednostavni.

Svakako manje komplicirani od ljudskoga mozga, manje osjetljivi od ljudskoga srca.

Prijatelju, nema bića, koje bi me razumjelo kaošto ste me Vi razumjeli, koje bi zavirilo u dubinu moje duše kaošto ste Vi zavirili. Ono, što niti sama nisam znala o sebi, Vi ste znali. Jer pred Vašim očima bijaše moja duša kao prozirni veo, a srce moje kao grlica, što krotko počiva na dlanu Vaše ruke.

Vjerujem, prijatelju, čvrsto vjerujem, da Vas katkada dostignu moje misli, da ima neka tajna veza medju nama. Šapat je to, koji i preko paklene rike topovske s naše i vaše fronte dosiže Vaše uši i nosi Vam moje pozdrave. Vjerujem, da i Vi, gdje bili, vodite ovakve slične razgovore sa mnom, kao i ja s Vama. Da i Vi meni sve pričate, što doživljavate i što mislite, kako to i ja činim. Da se susreću i stižu naše misli preko svega ratnog užasa, koji dijeli Vas i mene.

Noćas sam opet snivala o Vama.

I zabrinuta sam, jer se bojim, da ste ranjeni.

Snila sam, da sam bila u Varšavi, pa da sam u klubu literarnog društva čekala na Vas. I drugi su čekali na Vas. Nekoliko Vaših najbližih prijatelja. Nestrpljivo smo Vas čekali. Prema obećanju bili biste morali već davno doći. Svima ste obećali, da ćete sigurno i točno doći. A mene ste bili još napose zamolili, da Vas pričekam.

Svima je već bilo teško čekati na Vas. Ali meni bijaše to dugo uzaludno čekanje još mnogo teže negoli drugima. Minute mi se pričinjale duge kao vječnost. Sve je u meni drhtalo od nepodnosljive napetosti i nestrpljivosti. Patila sam, što Vas nema, ali sam pred drugima htjela da prikrijem svoje uzbudjenje, pa sam se trsila, da se preko volje sa svakim pojedinim razgovaram o raznim javnim pitanjima. Trsila sam se, da ne budem odviše rastresena. U grudima me nešto sapinjalo i rezalo. Pričinjalo mi se, da je za me osobito uvredljivo, što ne dolazite. Nagadjala sam, da ste se zadržali kod Eve Zamoyske. Ona

je priredila neki kućni koncerat, a netko je rekao, da ste kod nje. Tako mi se pričinjalo u snu.

Ah, znajte, prijatelju, da sam neko vrijeme bila na ovu Evu Zamoysku veoma ljubomorna. Moram da Vam to ispričam!

Tako mi je danas ta uspomena bezazlena i vesela.

Eva je Vaša bliska rodjakinja, pa je sasvim prirodno, da ste joj govorili »Ti«. Ali ja to nikako nisam mogla da podnosim ravnodušno. Kad god sam čula, gdje razgovarate skupa, svaki me je put nešto ujelo za srce.

Da samo znate, koliko sam se toga stidjela i koliko sam se ljutila zbog toga svog osjećaja, što ga nikako ne mogoh savladati.

Nikada nisam od Vas tražila bilo što, niti danas ne tražim ništa.

Ali kad god joj rekoste »Ti« ili Vam ona uzvrati isto tako, svaki put se moje srce bolno steglo u nelijepom i gorkom jalu. Da, bila sam jalna, užasno jalna, što Vam je ona mogla da kaže »Ti«. Ti, Kazimire!

Svaki put sam se nehotice trgla, kad moradoh da čujem tu riječ!

A znala sam, da je mnogo uvažavate. Znala sam, da rado slušate njezino sviranje i njezinu glazbu. Ta i meni je imponirala njezina vanredna muzikalnost. Ja sam je hvalila pred svima, a najviše pred Vama, samo da kaznim samu sebe radi svojega ružnog i potajnog jala i ljubomore.

Ah, kako ste me jednom usrećili nedužnom svojom primjedbom o njoj. Rekli ste: »Veoma je volim. Ona je vanredna. Samo je zlo, kada je slučajno sastanem na ulici i pratim. Tako je malena, a ja visok, da ništa ne čujem, što govori; osobito, ako duva vjetar.«

Da znate, kako sam se u sebi radovala! Koliko sam uživala, što sam visoka, te vjetar ne može da odnosi moje riječi prije, negoli ih čujete Vi.

Ali svejedno sam još bila dugo ljubomorna na nju.

Znala sam, da bi Vaša i njezina rodbina bile sretne, kad biste se našli zajedno.

Stidjela sam se sama pred sobom, što joj činim nepravdu u svome srcu, pa sam bila osobito susretljiva s njome. Nisam bila neiskrena, jer je ona toliko ljubezna, te može da očara svakoga, pa je i mene očarala. Mnogo sam s njome općila. I ona me je iskreno zavoljela. Nu sve to nije koristilo, patila sam svejedno.

One jeseni digla je neka podla klika kod nas veliku hajku protiv Vas, da obori uspjehe Vašega rada, koji ne bijahu u prilog njezinim tamnim ciljevima. Ta klika nije se žacala, da Vam ne predbaci javno pregršt najružnijih podvala. Blatom poprskaše sav Vaš rad. Ali to im ne bijaše dosta. I Vaš privatni život prikazaše u najgorem svijetlu. Tvrdili su, da ste denuncirali neke svoje drugove, samo da sebe spasite od Sibirije. Da ste podmitljivi, da ste se nepoštenim putovima dočepali imutka. Da ste zaveli neku jadnu študenticu, imenom Stanislavu, koja se kasnije sa svojim djetetom bacila u vodu... Ne mogu ni sada, da bez ogorčenja pomislim na infamnost tih kukavnih figura, koje Vas htjedoše uništiti.

Pisala sam Vam tada, da sam čitala sve te ružne napadaje i da očekujem, kako ćete ih dolično odbiti. Da sam osvjedočena, kako nisu istinite. A ako je što istine na tragediji one študentice, da sigurno niste toliko krivi, kako Vam se predbacuje.

Odgovorili ste mi, da ćete odgovoriti na takove podle infamije jedino mirnim i uvijek jednakim radom. Da Vas takva ružna i neopravdana predbacivanja ne diraju i nimalo ne uznemiruju, jer ste već odavno na njih navikli. »Gledom na onu študenticu,« pisali ste mi, »niste bili dovoljno jasni ili ste bili pametno rezervirani bojeći se, da se Vaša strahovanja ne iskažu istinitima. Moram da Vam kažem, kako mi ne tereti dušu nikakav grijeh ni prema kojoj djevojci, čak ni grijeh u smislu običajnih moralnih pojmova. Istina je, da sam se prije deset godina, u vrijeme studentskog života, poznavao s onom djevojkom, kojoj to nije bilo prvo ni posljednje poznanstvo. Moja spremnost, da joj pomognem u neprilici, u kojoj se našla, isticala je to moje poznanstvo jače. Ta pažnja s moje strane nije bila

ni prinudna, ni obavezna, bar ne u onoj mjeri, u kojoj sam je pokazao, ali je bila poštena i velikodušna.«

Prijatelju, još danas mogu da citiram ono Vaše razjašnjenje, napisano u pravom stegnutom naučenjačkom stilu. Vi doduše inače nikada ne pišete ovako, Vaš je stil blistav, ali tu ste bili sapeti u uske granice: niste htjeli, da sebe odviše pohvalite, a htjeli ste ujedno da štedite nesretnicu-djevojku, koja je dokončala tako tužno. Ali ipak se još danas neobično ponosim ovim Vašim razjašnjenjem i opravdanjem, jer sam bila možda jedina, kojoj ste razjasnili cijelu stvar.

Eva, Vaša stara prijateljica, Vaša bliza rodjaka, Eva, kojoj ste govorili »Ti« od mladih godina, ne zna još ni danas, da li ste i kako ste sudjelovali u drami one nesretne studentice.

Po prilici godinu dana nakon one ružne novinske hajke protiv Vas došla sama u Krakov, da prisustvujem koncertu, na kojem je sudjelovala Eva. Nakon koncerta i proslave zajedno smo se odvezle u naš hotel. Bile smo obadvije dobre volje i nije nam se još htjelo spavati. Eva je došla u moju sobu i tamo smo griskajući bonbone, koje je dobila od štovatelja svoga glasa i igre te pušeći cigarete, još dugo čavrljale. O svemu i svačemu, kako to već žene znadu.

Počela je napokon govoriti o Vama. »On mi je rekao: »Slušaj, Evo, ako hoćeš, da postigneš štogod, treba da još učiš! Idi u Berlin, pa u Pariz. I nemoj samo da učiš skale! Otvori oči, gledaj i uči sve! I pjevačica treba danas da bude inteligentna, svestrano naobražena. Nije dosta, da ima samo grlo, glas i tehniku. Treba da ima misao, da ima srce!...« Tako mi je rekao Kazimir. A ja znam, da ono vrijedi, što Kazimir veli, pa da ga je dobro poslušati.«

Šutjela sam, a u mom se srcu opet javilo ono staro žensko čuvstvo jala i zavisti. Najradije bih joj odgovorila: Da, Kazimir zna sve. Ali morala sam reći: »Da, gospodin Stazsinski ima pravo.«

»On ima uvijek pravo,« rekla je Eva. »On je neobičan čovjek, ja ga neizmjerno štujem... Samo, Bog zna, Hanka, kako on zapravo misli o nama ženama? Znaš, o ženama

kao ženama... Da li koju ljubi? Ili da li je ikad koju ljubio? Nitko o tome ništa ne zna. Nikada se o tome ništa ne čuje. Jedino ona historija o onoj studentici kola naokolo... Tko zna, koliko je istine na onom pričanju? Mene bi zanimalo, da znam, što je zapravo bilo...«

Ah, prijatelju, kako je moje srce bilo ponosno i radosno!

Eva ne zna ništa! Njoj nije ništa objasnio, ništa rekao! Kažu si »Ti«, ali ona ne zna ništa! Niti ona, Eva, ne zna ništa! A meni, meni je bio iskren, meni se opravdao, meni je sve rekao!

Ja sam šutjela, ništa nisam rekla. Pustila sam Evu, da misli, što hoće, da možda i vjeruje, kako ste nešto skrivili. Zar nije dosta, da ja znam, kako niste krivi, kako niste nikada nikome nanijeli nepravdu?! Zar nije glavno, da ja znam, kako je bilo, da ja znam, kako ste plemeniti!

Moja je duša bila puna radosnog triumfa i od tada ne bijah nikada više ljubomorna na Evu, nikada više ne bijah jalna, što Vam kaže: Ti, Kazimire!

Ti, Kazimire!

Doduše, lijepo bi bilo reći tako...

— — — — — — — — — — — — — — —

Ah, prijatelju, kamo sam zalutala!

Zašto mi žene toliko volimo lijepe stazice, koje skreću s glavnoga puta nekamo u cvjetnu livadu ili zelenu šumu, daleko od zbilje? Kao cvijeće uz put cvatu mile ove priče i sjećanja u duši. I svaki cvijetak moramo da pomirišemo i pomilujemo idući mimo...

Noćas sam sanjala o Vama, prijatelju.

Pričala sam već, kako sam Vas dugo čekala u literarnom klubu... Jedan sat, dva sata... Moje srce bijaše već puno gorkih suza, jer mišljah, da ste zaboravili, da Vas čekam i da uopće ne ćete ni doći.

Onda je rekao Vaš prijatelj Mitre Tarovsky, da Vas podjemo tražiti. I pošli smo svi.

Ja i Mitre pošli smo naprijed, drugi za nama.

Išli smo nekim čudnovatim uskim, tamnim hodnicima,

po stubama, gore, dolje. Došli smo napokon u neki niski podrum. Bili smo već umorni od puta, teško smo disali. Morali smo ići sagnutih glava i polagano.

Tada smo Vas napokon našli. Ležali ste u nekom kutu, ispod nekih teških greda, što su se napola srušile na Vas. Teško ste disali. Niste otvorili oči, kad smo Vas počeli izvlačiti ispod greda. Bli ste veoma teški i dugo smo se mučili, dok smo Vas oslobodili.

Uto sam se probudila.

Moja je duša bila puna tuge. Sve su moje misli bile kraj Vas. Ah, da mogu, da Vas moje misli zaštite, prijatelju dragi!

Nato sam još jedamput usnula.

Snilo mi se, da sam bila na jednom golemom trgu. Bijaše mrak, noć. Nikakve svjetiljke nisu gorjele, svuda je bila tama. Ipak je bio sav veliki trg pun ljudi. I ja sam bila medju mnoštvom. Tijesno smo stajali jedan uz drugoga. Prigušeni se žamor dizao iznad mnoštva. Tamo gore na onoj strani, gdje se trg polako dizao, bila je golema crna zgrada. Kroz velika otvorena vrata padala je svijetlost na trg i na nas, što smo se tamo sakupili. Bio je to jedini izvor svijetla, sve je drugo bilo tamno i mračno.

Od nekuda je stigla povorka ljudi te se micala preko trga prema zgradi. Popela se preko stepenica i ulazila je u zgradu, u svijetlost, pognutih glava i neobično polagano. Žamor se stišao i začulo se udaranje bezbrojnih štaka o kaldrmu.

»Ulaze sakati,« zašaptali ljudi.

Neizmjerno su dugo nicali iz tmine, pojavljivali se na vratima, od kojih je dolazila svjetlost, i iščezavali u nutrini silne crne zgrade.

Nama, koji stajasmo vani na trgu, klecala su koljena od umora, ali oni su još uvijek prolazili.

Onda nakon duga, duga vremena zavikao je netko neizmjerno tužnim glasom: »I mi smo nesretni, i mi treba da udjemo!«

I sve se mnoštvo uzbibalo i sve je hrlilo prema svjetlosti.

Ali netko je zaviknuo silnim glasom: »Nemojte da se gurate! Dosta je da vidite svjetlost!«

Uto kraj sebe opazih najednom Vas.

»Odviše je tamno,« rekli ste mi. »Odviše malo svjetlosti ima za sve nas. Nema utjehe za sve. Nema.«

I opet se probudih.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Što znači taj san, prijatelju? Što se s Vama zbilo? Zar ste ranjeni?

Tužno je to, kad čovjek ne zna ništa.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Prijatelju, znajte, da se moj brat Ladislav prijavio u poljske legije.

Ne dopisujemo prečesto. Iz istoga smo gnijezda, ali smo ipak različiti. On nije sentimentalan kao ja. Ne uvažava mnogo literaturu i umjetnost. To su po njegovom mišljenju možda sasvim lijepe stvari, ali su zapravo beskorisne sanjarije. Tehnika da će dići čovječanstvo i rješiti ga ropstva teškoga rada i bijede. Sada, u prelazno vrijeme, ne zna još čovječanstvo da se služi tehničkim izumima, pa oni zato donose najveću korist tvorničarima i poduzetnicima, obogaćuju ih na štetu ostalih ljudi. Ali kad će država preuzeti sve izume i provoditi ih na svoj trošak, biti će to drukčije, sav puk koristit će se pametnim idejama izumitelja.

Zapravo mi se činio taj moj Ladislav dosta fantastičnim i nimalo manje romantičnim od mene. On se dobrodušno podsmjehivao mojoj historiji, mojim omiljelim pjesnicima, a ja njegovim strojevima, pa smo tako uvijek dobro izlazili na kraj, premda baš nismo bili intimni kao Jan i ja. Naš je saobraćaj bio uvijek vedar, iako nije bio prečest. Njegova su pisma bila isto toliko rijetka, koliko kratka. Često nisam razumjela ni ono malo, što mi je pisao. Uvijek je imao glavu punu novih svakojakih kemijskih sastojina, strojeva, kilowatta i formula, a to su sve za mene bili pravi hijeroglifi. On je predpostavljao, da znam više, negoli što sam znala. Uvijek se zgražao nad lošim odgojem žena, nad našom nedostatnom školskom izobrazbom, jer

da nijedna od nas nema pravoga pojma o višoj matematici i da nijedna ne može da prati u društvu pametan razgovor, t. j. rasprave o dotjerivanju i funkcioniranju raznih kompliciranih strojeva, o tajinstvenim mješavinama novih kemikalija i o sličnim problemima.

Kad mi je prije godinu dana javio, da se zaljubio i zaručio, smjesta sam znala, da je njegova odabranica dobra matematičarka. Bilo je uistinu tako. Ona študira prirodne nauke, kćerka je mašinskog inženjera, koji ima u strukovnom svijetu slavno ime. Nisam se ni najmanje čudila, što su odlučili, da ona prije vjenčanja svrši svoje sveučilišne nauke, pa da onda tek bude vjenčanje. »Hoću da mi Erna bude nesamo žena, nego i moj suradnik i drug.« Zapravo mi se to vrlo svidja, premda u laboratoriju i u strojarnici jamačno nema toliko poezije, koliko bih je ja za svoj ukus tražila. Ali moja Jadviga ima pravo, kad veli, da svijet ne treba previše poetičnih ljudi.

Inače moram priznati, da sam se uvijek ponosila s Ladislavom kao svojim bratom, jer su ga svi hvalili, kako je vanredno solidan, vrijedan i sposoban mladić. Bilo mi je drago, što ga je njegovo zvanje i znanje i u vojsci donekle štitilo, pa da ga nisu slali na opasnija mjesta. Mi Poljaci imamo doista premalo svojih ljudi njegova kova i njegove struke, pa poznavaoci naših prilika s pravom tvrde, da baš zato preotimlje kod nas mah tudjinština i propada naše blagostanje. Mi smo idealiste, kod nas sve grne u gimnaziju, pa u tako zvana literarna zvanja, u profesore i činovnike. Praktične struke zaposjeli su kod nas Nijemci i Židovi, a trgovina je uopće sasvim u židovskim rukama.

Ladislav je bio jedan od rijetkih naših mladih ljudi, što su shvatili praktičnu potrebu naših odnošaja. Njegova smrt ne bi bila samo za njegovu obitelj bolna rana, nego bi bila gubitak i za narod.

Prijatelju, morala sam da napišem čitav tok misli, što ih je uzbunila Ladislavova odluka, da stupi u naše legije.

Pisala sam u tome smislu i Ladislavu, kad mi je prije par tjedana javio, da će možda stupiti u poljsku legiju, pa da zato uredjuje svoje privatne odnose. Savjetovala sam

mu, da zrelo promisli, što čini. Nisam mu mogla reći sve, što mislim, no ipak sam mu rekla dosta.

Ali on mi je odgovorio odvažno, da se već odlučio.

»Čuješ, sestro,« piše mi, »da si muškarac, i Ti bi pošla tamo, gdje se biju. Ja sam bio od uvijek pacifista, pa sam i danas. Samo mir može donijeti narodima sreću i blagostanje. Samo mir može unaprijediti čovječanstvo. Ali danas, kad se lije toliko krvi, čini mi se, da nemam pravo, da štedim samoga sebe. Moje je uvjerenje, da je za Poljsku bolje, ako li pobijede središnje vlasti, jer su one naprednije i kulturnije, stoga je moja dužnost, da radim prema svom uvjerenju. Pa ako i ne postanemo samostalna država, — jer dvojim, da će nam jedna ili druga zaraćena stranka dati slobode u tolikoj mjeri, da budemo sami svoji gospodari, — to će nam biti bolje, što će više biti Poljaka u sklopu centralnih vlasti. Bit će nas toliko, te će morati s nama više računati, negoli dosada. Ako Njemačka nije mogla dosada asimilirati svoje Poljake, što ih je imala prije rata, ne će ih niti kasnije moći, kad će ih imati više. A budimo iskreni, koji Poljaci najviše vrijede? Gdje smo najviše napredovali, najviše ojačali u sebi, najviše radili? U Njemačkoj! Tamo smo imali susjede i protivnike, koji su bili vrjedniji od nas, pa smo i od njih mogli da naučimo mnogo. Naprotiv što će da nas nauče Rusi? Njima ne dostaje baš ono isto, što i nama: solidnost, radinost, smisao za valjanu organizaciju. Oni nas mogu samo da gnjave. Njihovi su nas činovnici korumpirali, dok su nas Židovi izjedali, pa je naš narod sve više tonuo u neznanju i bijedi. A u Austriji, u našoj Galiciji? Budimo iskreni, u Galiciji bismo imali dosta slobode, da smo je htjeli imati i da smo je znali upotrebljavati! Poljaci su u Austriji igrali veliku ulogu, a ako njihova igra nije bila uvijek na korist vlastitoga naroda, nije to kriva toliko Austrija, koliko mi sami. Naši su šljahčići sami upropastili Galiciju. Tko je tamo najviše gnjavio i izrabljivao jadnu poljsku raju? Poljaci sami! Naši su šljahčići voljeli da svake godine proborave barem nekoliko mjeseci u Parizu, da troše novac na lijepe pariske kokote, a žene su njihove medjutim hodočastile u Rim, bogato darivale samostane i kitile naše seoske crkve

skupocjenim darovima od svile i zlata. A dotle je narod propadao i sve više zaglupljivao. Židovi su kod nas kupovali imanja i dizali tvornice žeste. U sva su se sela uselili sa svojim rakijašnicama i kao pijavice su ispijali narodu njegovu krv. A što su radili naši patriote, da spase narod? Ništa i triput ništa!

Što da činimo sada mi Poljaci? Što je za nas najglavnije? Rat se ratuje na našoj zemlji, pa ako potraje dugo, decimirat će nas. I sama znadeš, da ne umiremo samo na bojištima, nego da propadaju i naša djeca i žene. Najvažnije je za nas, da se rat što prije svrši. Zato sam se i prijavio u našu poljsku legiju. Stidno je danas, da zdrav muškarac sjedi u kancelarijama ili da kao ja ganja radnike tu u arsenalu. Idem, da se bijem, kao što se i drugi biju. Idem bez velikih iluzija, ali idem.

Piši češće Erni, ako padnem. Dok živiš, nemoj da joj prestaneš pisati i sastajati se s njome. Neka je Tvoje sestrinsko prijateljstvo sjeća mene. Lakše ću umrijeti, kad će me tješiti ta misao.«

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Jan mi se mnogo javlja. Dosada ima još uvijek mnogo svoga vedrog optimizma. I u najgorim časovima ne ostavlja ga njegovo čvrsto pouzdanje u sretnu sudbinu.

Pisao mi je, kako je djelovao na njega prvi pogled na ranjenike. »Svatko, tko ih prvi put ugleda, kako se vuku teturajući iz bojnih linija ili kako ih nose na nosiljkama, zanijemi i protrne. Osobiti je to osjećaj, taman i velik. Zar ću i ja stenjati ovako? pita se svaki. Zar ću i ja biti tako bijedan? Rano smo još skupa sjedili, a eto, sada ga snašlo... Moglo je i mene... Mora da užasno pati, kad jauče i nariče kao dijete... Zove majku... Boga zazivlje u pomoć... Ti gledaš i šutiš i neka teška nemoć obuzima Ti dušu. Onda, kad prodju, brzo izbrišeš taj dojam iz svoje duše kao da si spužvom izbrisao pismo, što bje kredom napisano na crnoj ploči. Ne smije se misliti na tužne stvari! Ljudska to narav ne podnosi. Netko kaže bilo što veselo, možda kakvu glupu riječ ili dosjetku, koju smo već

sto puta čuli, — i svi se smijemo i odahnemo. Svi smo mu zahvalni, što nas je probudio iz teške potištenosti.

Užasno je na mene djelovao prvi pokop mrtvih vojnika. Naučili smo još kod kuće, da budemo puni obzira prema mrtvima. Polažemo ih u lijes. I najsiromašniji ima svoj lijes i posebni grob. I svakog, tko umre, puštamo još dan dva da boravi medju nama, — nad zemljom. Tu nemamo vremena, da čekamo. Odmah, kad je duša ostavila tijelo, kad je umro život, a srce prestalo kucati, odmah mu prijatelji kopaju grob i još su sretni, ako to mogu učiniti. Jer tko zna, da li će sutradan biti vremena za to. Sretan je još onaj, koji zajedno sa dvadesetoricom, pedesetoricom ili čak sa stotinu njih bude položen u hladnu zemlju. Svatko se naime boji, da će mu lješina ostati nepokopana bilo gdje za grmom, u šumi, u kojoj grabi, jarku ili pače na onoj užasnoj, prokletoj i jadnoj zemlji, što dijeli prijatelja od neprijatelja. Toga se boji svatko, i najtvrdji od nas, najslobodoumniji. Jer znaš, užas je to, da budeš strah prijatelju i neprijatelju, da se rastvaraš pred njihovim očima. Užasnih li lješina u ljetu! I zapah onaj otrovni i pregrozni, što ga one šire!

Kad sam prvi put vidio pokapanje mrtvih vojnika, bilo mi je da plačem. Toliko smo naučeni na razne formalnosti, u kojima protječe život kulturnog čovjeka od prvoga časa, kad se pojavi, pa dok za uvijek iščezne, da mi bijaše neizmjerno žao onih jadnih palih vojnika, što ih bez lijesa polagahu u zemlju. Bez lijesa, jadnike! Bez lijesa!

Ta znao sam, da u ratu sve vojnike pokapaju ovako, da su ih uvijek ovako pokapali. Ta otkud da smognu toliko lijesova! Ali ipak bijaše u meni neprestano ono isto bolno čudjenje i neprestano se u mome mozgu zadržavala samo jedna misao: Bez lijesa, gledaj, bez lijesa!

Ah, čovjek Ti je čudnovata i zanimljiva bestija. Kad sam tada odlazio poslije toga tužnog prizora natrag u svoj streljački jarak, htio sam znati, koliko je sati. Izvadim sat i pogledam, a on stoji. Navinem ga, ali on stoji. Ne miče se. Pokvaren je. I moje misli upravo sa uživanjem uhvate taj predmet, da se s njime zabave i da se rješe onoga ozbiljnog doživljaja. Mozak ne voli da obradjuje

tužne teme. On sistematski izlučuje, što je odviše teško, što odviše tišti dušu. Moje su se misli tada s nevjerojatnom spremom bacile na sat. Što je sat kulturnome čovjeku? Kakovo je njegovo značenje za uredjaj civilizovanoga društva? Što je on za vojnika?

Znaš, za vojnika je sat izvanredna stvar. On je jedino, što je ponio iz kulturnoga svijeta u svoj život. Vojnik je zamazan i poderan, nema vremena ni prilike da se pere i čisti redovito kao kod kuće. Razna gamad ga izjeda i ne da mu niti da mirno spava. Sam se gnjuša sebi, kad se pogleda i kad se sjeti, na što je bio navikao i kakovi su još danas kulturni ljudi. Ali ako ima sat, on još ipak nije barbar. On je čovjek dvadesetoga vijeka! Sat, njegov stari drug iz prijašnjeg života je uz njega, uvijek i svuda ide s njim. Na čestice drobi dugu noć, dokle stojiš na straži, paziš i slušaš u tmini, da li se što sumnjivo ne zbiva. On kuca, kuca, neumorno. Ustrajno okreće kazalo, bez prestanka i oduška čini svoju dužnost. Gladnome obećaje kruha, jer uvijek priča, kako vrijeme brza dalje, pa da će doći skoro, skoro vojnici, koji su poslani po hljeb. Umornoga tješi za silnoga marša; još malo, još malo ustrajnosti, cilj mora doći, cilj je već blizu! Pod kišom šrapnela i granata, kad svaki vojnik leži u svome na brzo iskopanom zakloništu, pa sam samcat čuči u zemlji, boji se i drhće, da ga sad, sad ne pogodi tane, ne ubije granata, tada tiktakanje sata ulijeva novo pouzdanje i nove nade. Još malo, još malo i doći će noć, zašutjet će riganje topova, prestat će paklena gvozdena kiša ispod neba. Samo vojnik znade, kako je čovjeku dokar i vjeran prijatelj sat. Zato je i toliko tužan i nesretan, kad taj marljivi njegov drug stane i zanijemi.

Ja sam sada bez sata. Molim Te, Hanko, odmah, odmah, što brže pošalji mi drugi sat! Ne će biti doduše kao ovaj moj stari kolega, koji je toliko toga već sa mnom proživio, ali će biti od Tebe, pa ću ga takodjer voljeti.«

Ovakva mi pisma piše Jan. Veoma volim njegova pisma. Baš su kao i on sam.

Mnogo je toga već proživio i doživio u sadašnjem ratu. Ali ni jedno pismo nemam dosada od njega, koje

mi ne bi dalo nešto vedrine, malo topline ili čak bezbrižnosti.

Napisao mi je jedamput opširnu raspravu o značenju sestre.

»Znaš, Hanko,« pisao mi je. »sada tek osjećam, što znači riječ — s e s t r a. Vidim, kako drugi pišu svojim majkama, zaručnicama i ženama. Ja sam tu od mojih drugova jedini, koij toliko piše s e s t r i. Za me si Ti vanredno, vanredno mnogo. Majci doduše takodjer često pišem, ali se s njom ne mogu da r a z g o v a r a m. Nju samo tješim, jer se toliko boji za mene i prigovaram joj, što vidim iz njezinih pisama, koliko se moli, koliko posti, koliko polazi mise za sve nas, a ne misli baš ništa na svoje zdravlje. A najglavnije je ipak, da se čuva, pa da sretno dočeka konac rata i naš povratak.

Ali Ti, sestro, Ti si mi bliža od najboljeg prijatelja. Jedne smo krvi, a to je vrlo važno. Nešto si starija od mene i naravno mudrija, a to i treba da bude tako. Lijepo je to i ugodno. Nu ipak si još mlada, dovoljno mlada, da Te u svojim mislima obavijem dragom nekom i toplom poezijom. Nemam zaručnice, nemam prijateljice, nisam zaljubljen. Zato nešto od toga čuvstva, koje bih inače osjećao za obožavanu djevojku, pripada Tebi. Jedina je razlika, da je to čuvstvo blago, čisto i sigurno. Ne uzrujava me, ne uznemiruje. Ne potpaljuje u mome srcu vatre, ali ga ipak grije svojom mirnoćom i stalnošću. Znam, da nije izvrgnuto nikakovoj opasnosti, da se ne će nikada promijeniti, niti će ikad prestati. Sve, što god se zbude s Tobom ili sa mnom, može samo obogatiti naš odnošaj.

Ako se kasnije, kad se vratim iz rata, zaljubim i oženim, dovesti ću k Tebi svoju djevojku i ženu siguran, da ćeš je voljeti kao i mene. Ako budem imao djece, kolika dragost, da ću ih moći pokazati Tebi i pred Tobom se podičiti njima.

Ako budem sretan, uživat ćeš i Ti u mojoj sreći, radovat ćeš joj se. A ako budem nesretan, naći ću kod Tebe razumijevanja i utjehe.

Ti si meni, sestro, kao mirno gorsko jezero, zaklonjeno od bure i vjetrova. Znadem, da postoji i da ga ne

mogu nikako izgubiti, da se mogu navratiti k njemu, kadgod hoću.

Mene je poezija južnih Slavena baš zato uvijek toliko zanimala i privlačila, što ima tako prekrasno shvaćanje o sestri. Sestra, to im je nešto lijepo, što se ljubi, ali i štuje. Pronašli su najljepše prijateljstvo izmedju muža i žene i nazvali ga posestrimstvom. Kao sveti štit čuva posestrimu čisto poštovanje. Toliko su ljepote spleli oko sestre i posestrime, da ne će nikada uvenuti. Čist i snažan mora da je narod u svojim obiteljima, koji toliko cijeni medjusobnu vezu braće, brata sa bratom, a još više brata sa sestrom.

Kad se vratim, odabrati ću za svoju disertaciju problem sestre u narodnim pjesmama južnih Slavena i posvetit ću je Tebi. Jer moram da zahvalim Tebi, što sam našao ovako zanimljivu i lijepu temu za svoju disertaciju.«

Zar ne, prijatelju, da je moj Jan vanredno nježan brat?

Ne mogu ni reći, koliko sam mu zahvalna za njegovu dragu naklonost i odanost.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Kad ovako pišem ove svoje zapiske, koje možda ipak ne ću nikada predati Vama na čitanje, barem ne prije smrti, onda se katkada zamislim i začudim.

Ili ipak?

Ne znam. Sada još ne znam.

Vjerujte, nisam bila svijesna sebi, da je čovjek toliko komplicirano biće. Ovakvo zapisivanje vlastitih misli i dojmova poučno je veoma i za onog, koji ih piše. Jer kad kasnije lista po onome, što je napisao, dobije i o sebi samome neki jedinstveniji pojam.

Osjećaje zaboravljamo. Osjećaji imaju samo sadašnjost te se ne daju kasnije nikada više dozvati natrag i reproducirati. Barem ne u prvotnoj svježini i u pravome intenzitetu. Kasnije nikada pravo ne znamo, kakovi smo bili prije pet, deset i više godina. Nehotice mnogo toga preobrazimo u svome pamćenju, retuširamo i ispravljamo. Uvijek gledamo i svoju prošlost u svijetlu sadašnjosti. Ako

smo snažni, sretni, puni vedrine, pričinja nam se, da smo zapravo uvijek ili bar pretežno bili ovakovi. Svijetli, vedri doživljaji naše prošlosti najjače izbijaju u našem sjećanju. Obratno je, ako smo tužni i potišteni.

Nikada ne možemo, da budemo potpuno objektivni prema sebi i svome životu.

A koliko zaboravljamo! Ta nije ni moguće, da naše pamćenje sve sačuva. Samo najjači dogadjaji ostaju u stanicama našega mozga. Možda je to dobro, a možda je i šteta. Kako je pun i bogat zapravo svaki dan našega života, i onaj, o kojem mislimo, da je najsiromašniji. Koliko slika vrsta se pred našim okom od jutra, kad svane dan, pa dok padne noć! Koliko misli prodje našom glavom i koliko najrazličitijih osjećaja našim srcem! Debela knjiga ne bi dostajala, da ih sve popiše i zabilježi.

Koliko doživljavaju i oni, što se tuže, da ništa ne doživljavaju!

Uvijek mi se činilo, da nisam u pravome, velikom životu. Znate, tamo u sredini životne brzice, gdje vode najbrže teku, gdje se nikada ne odmaraju i uvijek brzaju, brzaju dalje i dalje. Činilo mi se, da sam zaostala negdje uz kraj, gdje voda svaki čas stane. Nije to pravi, istinski život. Veliki, nemirni i jaki, intenzivni život.

Ah, ja sam uvijek žudila, da budem u sredini velikog života, tamo gdje valovi brzaju najbrže. Željela sam, da osjećam život, pravi život! Da mi zuji u ušima kao vihor, kad leti preko krajine, slobodan i nesputan, nedostiživ. Željela sam, da blizu, blizu osjećam njegov kucaj, njegovu veličinu i krasotu. Da me lomi, da me bije, ali da me opet trgne sa sobom visoko u vis. Da se borim s njime i hrvam, drhćem i strepim pred njim, ali da ga jakog i divljeg pobjedjujem! Ah, htjela sam da mu gledam oči u oči, da osjetim na obrazima njegov vrući dah, da ga se bojim i da ga ljubim!

Ali on me je mimoišao. Nije me zagrlio svojim snažnim mišicama, da mrem od straha i užitka.

Ne, doista! Znam, da sam samo tamo uz brijeg životne rijeke, gdje vode polagano teku i često stanu na pličinama.

Moj je život samo slabi refleks.

Živim svoj maleni osobni život, kao što ga i svaka kaplja u rijeci živi za sebe. Ali ne sudjelujem u velikom životu i njegovim opasnostima. Ne osjećam kao val u sredini šumne rijeke trvenje i snagu drugih valova, šum njihov, neobuzdanost, borbu i brzinu njihovu.

Tamo u sredini mora da je divno. Duboke su tamo vode i jake. Valjaju se silnom snagom naprijed i ništa ih ne može da zaustavi. Jake su i nepobjedive.

Divno mora biti tamo, kad je i tu, gdje sam ja, ipak lijepo!

Htjela bih da sudjelujem kod one borbe u sredini! Htjela bih da učestvujem svojim bićem, svojim srcem, svojim rukama u velikoj životnoj borbi.

Ali ostala sam odgurnuta uz kraj, pa mogu da samo iz daleka pratim, što se zbiva tamo u žarištu.

Kakav život mora da huji tamo, kad je i tu, gdje sam ja, ipak toliko bogatstva!

Blizu je uz kraj moja sudbina. Ali ipak sam i ja kao kaplja vode, u kojoj se odrazuje neizmjernost. I moj život nije prazan, i moj je život bogat!

Zar nije i moje biće tajinstveno komplicirano, bogato i raznoliko?

Moj život.

Što je to, čemu ja velim: moj život?

Pričinja mi se katkada, da ste Vi, prijatelju, moj život!

Pa ipak niste to samo Vi.

Ja i moja djeca, i to je nešto veliko. Ja i Jadviga, ja i Stazika.

Ja i moja majka. Ja i moj pokojni otac. Ja i moja braća, Jan, Ladislav, Zikmund, Stanislav.

Ja i moj muž.

Ja i svi drugi ljudi, s kojima sam došla u doticaj i s kojima će me sudbina još dovesti u doticaj.

Svaka je ova veza izmedju mene i drugih nešto posebno, jedan roman sam o sebi, jedan život.

Ne, ni ja nisam tako siromašna, kako sam katkada mislila!

Ili sam oboje: i bogata i siromašna. Kakvo je već stajalište, s kojega to prosudjujem.

Sada, kad se te strahovite stvari dogadjaju u Evropi, čini mi se više negoli ikada, da sam na prikrajku, na pličini, kuda pravi vihor naših dana više i ne dosiže.

Samo oslabljena jeka dolazi do mene. Samo novinske izvještaje čitam o svemu. A katkada dobijem po koje pismo od onih, koji su u središtu dogadjaja, koji učestvuju u samim dogadjajima. Katkada dodje koji poznati, gospodja koja, pa mi odgrne zastor, te iz svoje ćelijice pogledam kroz maleni prozor van u veliki život.

Ali što zapravo hoću?

Koliko vidi svaki pojedinac od toga strašnoga, što se zbiva, pa makar da je i tamo, gdje gruvaju topovi? On je samo neznatna čestica medju milijunima, on je samo malen, upravo mikroskopski komadić današnje historije, što se odigrava neposredno pred njim i oko njega.

Svaki dan nasrnu brodovi na mine i odlete u zrak. Podmornice sablasno ustaju iz dubina morskih i šalju svoje pakleno oružje protiv krstaša i oklopnjača. Po zraku lete aeroplani kao ogromne ptice grabežljivice i bacaju strjelice i bombe, bore se u zraku kao bijesni orlovi. Golemi topovi pretvaraju debele betonske zidine tvrdjava u prašinu. Upaljive granate zapaljuje sela i gradove. Mostovi, gradjeni s marom i mukom generacija, padaju polomljeni u riječna korita. A vojnici ginu i ruše se kao zrelo klasje pod kosom kosača. Do neba, kažu, orila se užasna vika onih hiljada Rusa, što se utapljahu u mazurskim močvarama. U Besarabiji, u Bukovini i sjevernoj Galiciji davila je kolera ljude jatomice svojom nesmiljenom rukom. U Srbiji pjegavi tifus ubija gore nego taneta mašinskih pušaka. Belgija i Francuska sve do Pariza pune su grobova. Naša poljska zemlja od Karpata pa do Visle natopljena je krvlju.

Sto hiljada topova zadaje dnevice smrt diljem Evrope na sjeveru i jugu, istoku i zapadu. Bez prestanka gutaju grobovi svoje žrtve. U sto hiljada bolnica stenju ranjenici. Tko da prebroji udovice i siročad nejaku, što plače za

cnim, koji im je bio hranitelj i branitelj? Svuda suze i bijeda neizmjerna.

Gdje je Život, gdje?!

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Prijatelju, kasno je već. Moram da odem na počinak. Dosta je razgovora s Vama.

Htjela bih da se još sjetim nešto vedro. Nije dobro, ako se lijega s teškim mislima.

Ali sve lagane misli odoše, odoše, ne znam kamo.

Moje je srce postalo tužno i potišteno.

Moja mi majka već dugo ne piše, pa sam zabrinuta. Sada mi fale njezina pobožna pisma, koja sam prije često čitala s nestrpljivošću. Što je s njome? Njezino je gorsko seoce sada dosta blizu ratišta. Bilo bi mi milije, da je otišla odavle, pa da smo se zajedno nekamo sklonule. Ali ona je fatalistkinja pa vjeruje čvrsto, da rat ne će do nje doći. Ništa nije zabrinuta. »Rusi će brzo otići natrag u Moskvu,« pisala mi je u posljednjem svojem pismu. U svakome to ponavlja, već otkako je počeo rat. I sada je još istog uvjerenja, premda su Rusi već u Karpatima. »Ja molim,« veli, »a drugo će učiniti Bog.«

Za svoja dva starija sina prijeko u ruskoj Poljskoj nije mnogo zabrinuta. Strpljivo čeka, kad će biti zarobljeni od nas. Ima nekoga starog znanca iz mladih dana u Beču, nekoga dvorskog savjetnika. Taj se mora svaki čas izvijestiti u ministarstvu, da li nisu medju ruskim zarobljenicima i Stanislav i Zikmund. Dosada još nije našao njihovih imena . . .

Ja sam zabrinutija od majke. Ona predstavlja sebi rat još veoma idilično, onako, kako to bijaše u stara vremena. Pa i bolje je tako. Da zna, kako je uistinu, odviše bi patila.

Ladislav mi je javio, da je sva sretna i neopisivo ponosna, što se prijavio u poljske legije. Poslala mu je medaljon s očevom slikom, što joj ga je poklonio kao svojoj zaručnici. To je njezina najveća dragocjenost i svetinja. Uvijek je nosila taj medaljon na grudima. Ladislav mi je

pisao, da je bio do suza ganut, kad je primio taj njezin dar i talisman.

Mama, što je sada s Tobom?

Zar ne, prijatelju, da bi bilo vanredno lijepo, kad bismo na ovakav upit u daljinu odmah mogli dobiti odgovor?

Kada će se toliko usavršiti Marconijev izum?

Ali, gospodine prijatelju, sada definitivno: Laku noć!

Ipak se nadam, da niste ranjeni.

Ne ću vjerovati u sne.

To jest, vjerovat ću samo u lijepe sne!

15. februara 1915.

Prijatelju, neizmjerno sam sama. Kad se naveče vratim kući i udjem u svoju sobicu, k samoj sebi, čini mi se kao da sam negdje na samotnom otoku sred oceana.

Već dugo, dugo godina obuzima često ovo čuvstvo moju dušu. I prije, davno prije rata, dok još bijah kod svoga muža, sjedeći naveče u blagovaoni uz njega i uz svoje kćerke kod stola, znalo me je mnogo puta obuzeti neopisivo tužno čuvstvo samoće, čuvstvo, da sam tudjinka u vlastitoj kući, u vlastitoj obitelji.

Kamo spadam? pitalo je nešto bolno u mojoj duši.

Uvijek, odavna već imam osjećaj, da sam na raskršću svoga života skrenula na krivu stranu. Ali ujedno sigurno znadem, da se to više nikada ne da popraviti. Kolo vremena ne može se okrenuti natrag. Po putu života ide čovjek samo jednim smjerom, uvijek naprijed, naprijed.

Obračunala sam s time već dugo. Moj razum se davno već smirio s time, ali duša ne će da sluša, ne će da se pokorava, pa uvijek žali, žali. Ne znam, što žali, za čim tuguje. Ali kad sam sama, nesmetana od izvanjskog života, onda me uvijek, uvijek pritisne tiha sjeta, kojoj ne mogu izbjeći i na koju sam se već tako priučila, da joj ni ne ću izbjeći, jer je već volim, jer mi je već draga.

Što mi je?

Nije samo taj žalosni rat i sve što o njemu čujem, što me toliko čini potištenom. Duboko u meni samoj se sakriva tajnovita melankolija. Već je davno bila u meni te se probijala i kroz moj smijeh.

Možda je zlo, što je naša generacija imala u početku svojega razvitka toliko ideala. Odviše smo daleko i visoko stavljali svoje ciljeve. A kad je došao život, kad je došla zbilja, nismo se mogli da zadovoljimo pametnim kompromisom izmedju onoga, što smo htjeli, i onoga, što smo mogli.

Tek mi suvremene žene otkrile smo ono, čemu velimo duša; otkrile smo u sebi vlastitu volju, vlastiti sud, samosvijest osobnosti. Našim majkama nije još palo ni na um, da kritično promatraju muškarca. Bile su dobre i pokorne. Fatalistički su snosile svoju sudbinu. Pomirile su se s time, da imaju muža, kakvoga im je Bog dao, pametnoga ili glupoga, dobroga ili zloga. Tražile su od djece, da ih uvažavaju i slušaju, a ako li su bile nesretne, imala je njihova nesreća druge uzroke, negoli naša, bile su reći bi objektivnije od nas. Nisu ih mučili razni suptilni duševni problemi. Nisu sumnjale, da li ih djeca vole ili ne vole. Vodile su račune samo o tome, da li i koliko ih slušamo. Barem uglavnom.

Mi smo bile sentimentalne i idealne, pa smo brzo dospjele u krizu, jer zbiljski život nije nimalo odgovarao našim snovima. Mi smo bile prolazna generacija, imale smo sve njezine vrline i mane. Naglo su se otvorila vrata pred nama, i mi smo u prvom mahu vidjele samo lijepe i uzvišene strane života. S našim novim nazorima, s našom novom spoznajom mislile smo da preobrazimo stare forme našega intimnog življenja i da ih produbimo. Život je medjutim ostao, kakav je i bio: drukčiji, negoli što smo to mi htjele. Ali mi nismo imale strpljive i pokorne naravi naših majka, nismo imale njihovog fatalizma, pa smo se još brže i jače razočarale od njih. Bile smo nezadovoljne čak i u slučajevima, kad one ne bi bile ni osjetile, da nije sve onako, kako treba da bude. Suptilnije smo od njih, pa smo i prije i jače osjetile svaku disharmoniju u svome životu, kao žene i kao majke.

Naše kćerke nisu niti fatalistkinje kao njihove bake, niti su sentimentalne idealistkinje kao njihove majke. One študiraju prirodne nauke u školama, te shvaćaju život realno i mirno. Možda je to dobro. Za njih je to pače veoma dobro i korisno. Šta će one s romantičnim snovima i preobiljem čuvstava u ovo današnje vrijeme? Pust i prazan život čeka mnoge od njih. Premnoge. Mladići sada padaju na svim frontama u prerane grobove i mnogo mladih djevojaka postat će udovice, a da nisu bile nikada žene. Padaju, padaju mladići, padaju, a doskora bi bili vrijedni

i lijepi zaručnici i ženici. Što će biti iz tih mladih djevojaka, koje će ostati u neku ruku suvišne diljem Evrope?

A mnogo će ih biti suvišnih. Zar nije za njih bolje, da zaguše svoja čuvstva još prije, negoli su se razvila? Da uopće ni nemaju želja, koje su neispunive? Zar nije bolje, da ostanu hladne, razborite, trijezne, pa da ne čeznu badava za ljubavi i toplinom? Možda će baš zato, jer su rezerviranije od nas, svojih majka, i jer ne vole sne, bolje ispunjavati svoje mjesto u životu negoli smo ga ipunjavale mi? Upravo najbolje od njih uklanjaju se idealističkom sanjarenju te žele samo jedno, da postanu solidne radnice, kamo će ih god postaviti sudbina. Baš na ovu riječ: s o l i d n o s t polažu veliku važnost. One teže za s o l i d n o m izobrazbom, za s o l i d n i m temeljima svog misaonoga i čuvstvenoga svijeta.

Moja Jadviga neobično često upotrebljava tu riječ. U svakome pismu veliča solidnost, solidnost! Kaže da je solidnost stvorila Njemačku, da je solidnost sada tako često brani od navala tolikih jakih neprijatelja. Solidnost da je najbolji i jedini pravi temelj države. Solidnost da je prvi uvjet procvata naroda i jedina sigurnost za njegov opstanak. Mi Poljaci da ne bijasmo zapravo nikada solidni pa da smo zato i propali. Ali da je to najveća naša nesreća, što nas niti naš pad nije naučio solidnosti. Mi nismo niti danas solidni i nikada ne ćemo biti solidni, pa da je zato naša sudba već a priori tamna i beznadna. Narod mora biti solidan, ako hoće da očuva svoju egzistenciju, svoju samostalnost, svoju neovisnost. Svaki član toga naroda mora biti solidan, solidan! U Njemačkoj da je tako. Tamo je sve solidno, od cara Vilima, pa sve dolje do gradskih pometača i seoskih pastira, od carice pa do posljednje sluškinje. A Poljaci? — Sama nesolidnost! Naše plemstvo — klasični primjer nesolidnog uobražavanja. Naše seljaštvo — čudo sredovječne zaostalosti, ropske poniznosti, neprilagodljive gluposti. Naše žene — bigoterija bez ikakve misli, što se gubi u praznim formama i tjera još danas pravo kumirstvo sa svojim vječitim hodočašćima k raznim slikama Bogorodica, koje se medju sobom natječu, koja je uplivnija i milostivija. A kako žive te pobožne žene? U zaprljanim

kućama, medju zamazanom djecom, zajedno sa stokom! Sve, sve bi one dale za svilene prnje, čipke i tričavi nakit. Sve, sve, od aristokratkinje pa do posljednje seoske djevojke hoće samo, da se kite i kite; mrze rad i teže samo za lagodnim životom. Nesolidno, užasno nesolidno!

Zapravo ima Jadviga donekle pravo. Ali mene to veoma boli, što ima pravo. Veoma me boli, što mi to piše, premda ima pravo.

Solidnost! Veoma mi imponira ta riječ, istina.

Ali kakova je to hladna studena riječ!

Zar uistinu mora biti žena od glave do pete samo i samo solidna, uvijek solidna? Zar ne smije biti baš nikakove suvišnosti na njoj? Zar mora biti njezina duša i njezino srce solidno i samo solidno, i ništa više?

Možda nije pravo, što nemam više razumijevanja za ovu konkretnu njemačku riječ. Ja je štujem, ali je ne volim. Trsim se, da je i ja stečem toliko, koliko je baš neophodno nužno, ali ne kanim, da je učinim svojim tiraninom. I solidnosti može biti odviše!

Ah, prijatelju, ne smijte se ovoj mojoj donekle ogorčenoj polemici s gospodjom solidnošću. Odviše mi je stroga, odviše uobražava sebi! Gotovo mi je postala već antipatičnom, toliko mi se uvijek narivava, toliko o njoj čujem. Moj ju je muž za vrijeme mog braka barem pet puta dnevno spominjao, a sada se evo brine Jadviga, da ne zaboravim na nju. Zato mi je već previše od nje!

Ne bojte se, ne kanim se sasvim do kraja raskrstiti s ovom nametljivom gospodjom. Što bi bilo jelo bez soli? Što bi bila žena bez solidnosti? Ali ja ne volim presoljene jube, niti solidnosti više, negoli je potrebito.

Zašto mi Jadviga ne napiše katkada o kojem drugom predmetu takvu raspravu? Na primjer o čežnji za majkom. Ja bih bila tada veselija i sretnija.

Ali ne tužim se na Jadvigu, prijatelju. Uistinu ne. Ta znadem, da su kćeri uvijek drukčije negoli majke. Zar uopće imam pravo, da se tužim? I ja sam drukčija, negoli što je majka željela da budem. I moja majka je možda drukčija, negoli što ju je sebi zamišljala baka. Kako bi dosadan bio svijet, kad bi djeca bila uvijek samo puki

duplikati svojih roditelja! Ona m o r a j u biti drugačija! Baš u tome, što su drukčija, jest napredak čovječanstva. Mali, polagani napredak, ali ipak napredak! Kolika mudrost prirode, koja sve izjednačuje želeći, da idemo ipak svi najednom naprijed. Zar ne bi bilo nepravedno, kad bi geniji radjali opet samo genije? Zar ne bi bilo opasno, kad bi preosjećajni ljudi radjali još osjećajnije, žestoki još žešće? Priroda je sama najveći i najmudriji korektiv, pa bi nam bilo mnogo ljepše, kad bismo se bez prigovaranja poklonili njezinim zakonima.

To je vrlo jeftina mudrost, zar ne? Čudnovato je samo to, što nikako ne možemo da se smirimo sa spoznajom: tako jest i nikako drugačije.

Danas dopodne primila sam list od Jadvige, pa sam joj htjela večeras odgovoriti. Ali bolje je, da joj ne odgovorim smjesta. Možda bih joj bila napisala svoj nazor o solidnosti, a to ne bi bilo pametno. Treba njegovati i potcrtavati ono, što nas spaja, a ne ono, što nas dijeli.

Napisala sam joj samo razglednicu. Ovi Česi imaju prekrasne karte svojega glavnoga grada, te se već po njima vidi, koliko vole svoj zlatni Prag.

Sinoć sam bila pozvana k jednoj uvaženoj češkoj obitelji na čaj. Bilo nas je veće društvo Čeha i poljskih emigranata.

Razgovarali smo o različnosti našega narodnog karaktera, pa smo došli do zaključka, da je razlika medju nama zapravo golema, premda smo obadva naroda Slaveni i još k tome najbliži susjedi. Oni su mnogo realniji od nas u svakom pogledu. Oni traže spas na zemlji, ne kao mi u mističnim molitvama. Oni su radini, mi smo indoletni. Oni mi se pričinjaju po svome karakteru više Germanima, negoli Slavenima. Energični su i vanredno ustrajni. Proračunani su i znaju, što hoće. Demokrati su skroz i skroz.

Zapravo razumijevamo veoma malo jedan drugoga. Oni su nam strani svojim hladnim amerikanizmom, što su ga naučili od svojih susjeda Sasa, te ga dobro iskorišćuju i preko oceana, kamo idu ne za tvorničko roblje, kao naša raja, nego većinom kao farmeri, željni i sigurni, da

će brzo uspjeti. Narodno-gospodarski daleko su napredniji od nas. U industriji i trgovini pomogli su se ustrajnim neumornim radom doličnoga mjesta u svojoj zemlji i nisu dali, da im drugi preotmu one najunosnije privredne grane. Kulturniji su od nas. To jest, kod njih je kultura općenitija. Prodrla je u narod i do dna. Kod nas ima možda više vrjednijih, evropejskih pojedinaca, ljudi sa visokom kulturom i širokim pogledom. Ali masa je našega naroda zaostala. Masa našega naroda kuburi u bijedi i neznanju. Česi nemaju mnogo ljudi iznad prosjeka, ali ih nemaju niti ispod njega. Nije to gospodski narod, nego je to narod marljivih, vrijednih gradjana. Ali ovi gradjani, što sačinjavaju taj narod tako, da gotovo nema velike razlike izmedju inteligenata i radnika, imućnika i siromaka, niti po tome, što jedu, niti po onome, što misle, — gradjani, velim, jesu svakako najnapredniji, najdemokratičniji i najneovisniji gradjani u Evropi. Oni već imaju svoje tradicije, stare nekoliko stoljeća, te žilavo vojuju svoj mali, vječiti, skromni, a ipak tako uspješni boj za svoj narodni opstanak. Njihov je ideal pučka škola u svakom selu, betonirano djubrište na dvorištu svakoga seljaka, u svakome dućanu češki trgovac, a u rukama svakoga radnika iskaznica radničke organizacije. Imaju i svoju umjetnost i svoju literaturu, što vrijedi svakako više, negoli što smo mi Poljaci dosada znali, ali kojima ne dostaje naš polet, naša retorika — veliki stil. Uostalom, oni u literaturi vole više Ruse od nas i bolje ih razumiju. Mi smo Francuzi medju Slavenima, oni Germani. Ta karakteristika, što su je već drugi otkrili, najbolje prikazuje našu različitost.

Mi Poljaci, što smo sada njihovi gosti, dobro osjećamo, da bi mnogo toga trebali i morali da naučimo od njih. Ali mi smo kao i propali aristokrata, koji još u dronjcima zadržaje velikašku gestu i nikako ne može, da je se oduči. Bilo bi mudro i potrebito, da naš čovjek postane skroman i da se ugleda u svoga demokratskog susjeda, te nauči kod njega radu, štednji, realnoj proračunanosti. Ali on ne može da postane drukčiji, pa će gospodskom gestom dobaciti i posljednji dukat lakeju u hotelu, u kojem je naumio da prosvira sebi glavu, jer ne

može da živi kao gospodin, mjesto da ovim dukatom podje i započme nov život, stvori sebi novu egzistenciju.

Česi ne mogu da shvate tu našu prirodjenu težnju za velikom linijom; čini im se lažna i komedijantska. Samo mi sami znamo, kako nam je već prešla u krv.

Česi, stari Husite, nikako ne shvaćaju našu vjersku gorljivost. Modernom je Čehu vjera nešto tudje i suvišno, on o njoj ne vodi računa. Moderni se Rus klanja i otkriva pred ikonama kao i mužik, jer mu je pravoslavlje mila uspomena na patriarhalni narodni običaj, pa ga štuje, jer je on usko isprepleten s njegovim djetinjstvom. Modernome je Poljaku katolicizam nacionalno oružje u borbi protiv neprijatelja. Katolicizam jača njegovu otpornu snagu protiv Moskala, koji hoće da ga rusificiraju uskratom poljskih škola i poljskih knjiga; on je i u poznanjskim crkvama štit i obrana njegovu jeziku i narodnosti protiv germanizma, koji hoće da ekonomskom i kulturnom premoći što prije obavi asimilaciju Poljaka. Sasvim dobro shvaćam, da su naši ljudi fanatični katolici. Naš je narod toliko prepatio, te bi već bio davno očajao sam nad sobom, kad ne bi vjerovao u čudesa. Ono, što moja Jadviga krsti kumirstvom, ona beskrajna ljubav i poštovanje našega siromašnoga naroda prema Bogorodici, meni je nešto veliko i dirljivo. Ja se ne bih usudila, da to uzmem našemu narodu. Što da mu se dade mjesto toga? Što bi mu pružalo toliko utjehe kao ta njegova iskrena i vruća vjera? Naš je narod još nejak, pa mu treba misticizma kao i djeci priča.

Baš smo sinoć razgovarali o tome. Jedan je Čeh pričao, kako nikako ne može da pojmi, što su naši ljudi tako neizmjerno zaostali i sujevjerni. On je kao geometar živio neko vrijeme po našim selima, pa je imao prilike, da vidi koješta. Nikada ne će zaboraviti neku crkvenu slavu u maju u čast Majci božjoj u susjednoj župi. U procesiji nosili su sliku Bogorodice iz jedne seoske crkve u drugu, gdje je već takodjer bila slika Marije na glavnom oltaru. Postaviše i nju na oltar, ispod domaće slike. Sva je crkva bila bogato rasvijetljena svijećama i okićena cvi-

jećem. Narod se skupio iz daleka i široka te je pjevao neke posebne pjesme, kako se jedna Bogorodica razgovara s drugom, stavlja joj pitanja, tuži joj se, hvali nju i njezino milo gostoprimstvo. Tek poslije podne digoše opet sliku i odnesoše natrag, otkuda su je donijeli.

»Pravo kumirstvo,« nasmijao se gospodin posprdno. »Strašno zaostao svijet!«

Ali ja nisam u tome posjetu jedne naše poljske seoske Majke Božje drugoj našla ništa, što bi zavrijedilo prezir i zgražanje. Naprotiv! Duša je moja bila dirnuta ovom djetinjskom prostodušnošću našega naroda. On voli sve da personificira, da oživljava i učini bliže sebi i svome srcu. Zvijezde s neba skida, pa se s njima igra. Svece s neba pozivlje k sebi u goste, pa i samu Majku Božju, najsvetiju gospodju, hoće da vidi blizu, blizu sa svojim pravim, istinskim, začudjenim, nepokvarenim očima.

Nikada ne će to razumjeti moderni Česi. Odviše su stvarni i realni ljudi za to.

Razgovarali smo i o našem židovskom pitanju. A što o tome sude, nažalost je istina.

Naši su se Židovi zasjekli kao imela u naše meso, te nam ispijaju krv.

Nikada nije dobro, kad čitav jedan narod bude u tolikoj mjeri protkan tudjim elementom, kaošto smo mi Poljaci sa Židovima. Oni tvore preveliki postotak čitavog pučanstva u poljskim zemljama. Petnaest postotaka! Oni su nabujali na našoj narodnoj njivi kao kukolj medju plemenitim žitom.

Nije zlo, što jedan narod graniči s drugim. Na granicama je uvijek bujniji život, jer svaki narod čuva svoje. Više se tamo diže štediona i više škola. Ali kad je narod tako protkan stranim elementom kao mi Poljaci sa Židovima, ne može to biti dobro. Rasne i religiozne predrasude preduboko su ukorijenjene, a da bi se ikada zbližili i stopili. Za velik, jak, kulturan narod nije od štete nešto židovske primjese. Agilni su, poduzetni, izvrsni trgovci, te oživljuju domaći trgovački i financijski život vanredno. Francuska podnosi dobro par sto hiljada Židova, što ih ima. Ali mi Poljaci imademo ih odviše. Guše nas.

Naš poljski Židov trguje već, kad je jedva ispustio majčinu sisu i trguje još, dok kao starac na bolesničkom ležaju očekuje smrt.

Trgovina je korisna i potrebita, ali se pretvara u narodnu nesreću ondje, gdje ima previše trgovaca, trgovčića, špekulanata i kramara. Ona je pomoćno sredstvo za prometanje robe, ali uništava blagostanje puka, koji mora da od svake stvari, što je kupuje ili prodaje, plati svoj tribut čitavoj armadi prekupaca, agenata, preprodavaoca, posrednika i trgovaca. Nije dobro zemlji, gdje roba mora da promijeni deset gospodara prije, negoli dospije iz ruku proizvodnika u ruke potrošnika. A taj su odnošaj stvorili kod nas Židovi i od njega živu, te se obogaćuju. Pače sada već osvajaju i naše zemljišne posjede, ugrožavaju nam naš opstanak!

Židovi su pleme za sebe, slobodniji od svakog naroda, u kome žive, jer se od njih ne očekuje i ne traži drugih obzira, negoli rasnih. Oni podupiru samo svoje suplemenike, te nikada ne osjećaju nikakovih političkih ili kulturnih dužnosti, kojima mora računati i Nijemac i Rus i Poljak, ako hoće da u svojem narodu vrijedi kao čestit čovjek. Svuda, gdje jesu i kamo dolaze, dolaze s jednim jedinim, neprikrivenim i odlučnim ciljem, da stječu novac i imutak. Zato su oni bezobzirniji od domaćih trgovaca. Zato njih ne terete nikakvi moralni obziri i dužnosti, koje mora da ispunja domaći trgovac, jer on nije samo trgovac, nego i član svoga naroda, član raznih nacionalnih humanitarnih, političkih i kulturnih društava. Domaći trgovac je usko svezan sa svojom okolinom, sa svim onima s kojima trguje, — oni su njegovi rodjaci, prijatelji, stari, dobri znanci. S njima se igrao, rastao, polazio u škole. Oni znadu za njegove poletne, mlade ideale, s njima se on oduševljavao i ogorčavao, s njima je pjevao, veselio se i tugovao. A sve te bezbrojne nevidljive veze izmedju njega i njegovih kupaca sprečavaju ga, da svoje mušterije odviše ne izrabljuje.

Kod Židova nema toga nevidljivog i nezamjetljivog korektiva trgovačke strasti za dobitkom. On prodaje inovjercima, a ukoliko trguje sa suplemenjacima, to je neo-

pasan, jer su oni zaštićeni istim od davnine baštinjenim trgovačkim instinktom. Židov kao trgovac nije nikada sentimentalan, dok se to drugima, domaćim trgovcima, ipak katkada dešava, pa bili oni prefrigani i gramzljivi za dobitkom, koliko im drago.

Židov će tek tada učiniti štogod za idealne težnje naroda, u kome živi, kad se želi asimilirati, a to dolazi veoma kasno i veoma rijetko. Pa ako što i učini, ne posiže on baš preduboko u džep. On već udesi svoju lijepu gestu onako, da je svatko vidi, pa da je osobito novine zabilježe. On kao trgovac voli reklamu, a znade, da je baš takva reklama veoma uplivna, da se dobro naplaćuje, bilo u trgovini, bilo u društvenom životu, gdje voli da igra ulogu, kad se zasitio novca.

Zato Židov svuda prosperira i svuda se smješta.

Prije dvadeset godina slučajno je zabasao neki naš siromašni poljski krakovski Židov u Amsterdam. Danas je tamo trideset hiljada poljskih Židova, a mnogi su milijunaši od njih. Ne znam, da li je trgovina dijamantima od velike koristi po čovječanstvo, ali se za naše Židove pokazala u Amsterdamu veoma korisnom.

Niti u Beču, niti u Češkoj, čak ni u Budimpešti nije porasla simpatija za naše Židove, otkako su mogli da ih kao emigrante pobliže upoznaju. Nisu došli samo kao siromašni bjegunci, potrebni i vrijedni utjehe i pomoći. Mnogi su se od njih upustili u trgovinu pod zaštitom gostoprimstva, te su poput skakavaca na cvjetnoj livadi gotovo progutali i posljednji zeleni listić. Toliko su bili željni dobitka pod svaku cijenu, da ih se sve preplašilo. Kavanari im počeše zabranjivati pristup, jer su iz kavanskih stolova učinili svoju burzu, gdje su obavljali nečiste poslove i dizali cijene životnim namirnicama domaćeg pučanstva. U Češkoj su mnogima zabranili dolaziti na tjedne sajmove, jer su čak kupovali piliće i jaja, sir i maslac s namjerom, da to poslije uz profit prodadu pučanstvu.

Vladanje jednoga dijela naših poljskih Židova u to vrijeme nažalost je vrlo sramotno poglavlje naše tužne emigracije pred invazijom Rusa.

Jedan Čeh mi je rekao: »Otkad poznajem Vaše ga-

licijske Židove, ne ću se nikada više osmjeliti, da sa svojim starim ogorčenjem osudim ruske pogrome. Nikada ih ne ću odobravati, ali sada ih shvaćam.«

Neki mi je profesor izjavio: »Uvijek sam žalio židovske intelektualce. I najvrjedniji i najvrsniji ne mogu da uhvate medju nama ili gdjegod u kulturnome svijetu pravi korijen. Uvijek ih još nešto zagonetno i neshvatljivo dijeli od nas. Mnoge naše osjećaje ne mogu da pojme. Nemaju smisla za mnogošta, što je nama naravno. I kod najveće intimnosti i bliskosti najedamput izbija iz njih nešto strano, što nas naglo odbija. Prečesto moramo sami sebe opomenuti, kako moramo biti pravedni s njima. Mnogo sam puta razmišljao, gdje je uzrok ovoj dubokoj antipatiji naše krvi protiv njih, antipatiji, koja izbija i kod najliberalnijega od nas, često sasma nehotice, čak i protiv naše volje. Ali sada, kad sam doživio tu emigraciju Vaših poljskih Židova en masse, sada sam došao do uvjerenja, da je Židov intelektualac tragično biće. Jer nije moguće, da ne zna za loše strane svoje rase, i nije moguće, da se za njene ne stidi, ako je fin i istančan u svojoj duši. Sada pojmim i onu nelijepu arogancu, koja je svojstvena mnogima od njih. Treba im maska za ono, što se duboko, duboko krije u njihovu srcu, a to je svijest, da pripadaju rasi, koju ostali svijet možda ne sasvim neopravdano — oni to sami gorko osjećaju — omalovažava. Badava, oni bijahu već predugo, već tisućgodišta parasitsko pleme, razasuto svijetom, kao pljeva po njivama. Badava, svaki narod treba, da ima zemlju, iz koje niče, uz koju je čvrsto svezan svojim korijenom i iz koje crpe uvijek novu snagu. Poljski rad očišćuje dušu, čini je širokom, slobodnijom i dobrostivijom, jer je i zemlja dobra, pa hrani sve, koji se za nju brinu. Židovi su, kao imela, što se u krunama drveća gnijezdi te se hrani tudjim sokovima. I u zimi je zelena, pa ipak ne donosi ploda, kojim bi se koristio čovjek. Možemo da se divimo židovskoj žilavosti, neslomljivoj moralnoj snazi njihovog obiteljskog egoizma, moramo da se klanjamo bistrini i pronicavosti duha židovskih intelektualaca, koji je više blistav negoli dubok, više skeptičan i kritičan negoli stvaralački. Ali mi ne možemo, da ih ljubimo. Jer i u najbo-

ljima od njih naša krv nehotice osjeća i protiv naše volje grijehe, što ih je počinila njihova rasa na nama. Oni kažu, da ih je srednjevječni Ghetto stvorio takovima. Ali Ghetto bijaše samo jedna, doduše barbarska, obrambena forma protiv njihove ekspanzivnosti i nametljivosti. Stari Rimljani su već znali za trgovačku opasnu lukavštinu Židova i za židovske lihvare. A da su i danas još opasni, to su dokazala bolna iskustva posljednjih mjeseci svuda, kud ih je donio val emigracije iz Vaše nesretne Galicije.«

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Prijatelju, pišući te zapiske, vidim tek, koliko još imade predmeta, kojih se nismo takli u našim razgovorima.

Znadem, da imate nekoliko najodanijih prijatelja izmedju Židova. Par puta ste nuzgredice spomenuli njihovu plemenitost i duševnu otmenost. Ali oni su očito iznimke. To su tragičnije pojave, kako reče onaj Čeh, što je veća njhova različitost od mase, iz koje su nikli. A Židovi su, kao masa, za nas Poljake svakako jedan štetan i opasan elemenat. To opasniji, što se kod nas uopće ne asimiliraju, što se u svome privatnome životu ne služe našim jezikom, nego svojim, židovsko-njemačkim žargonom i što ni u kakvoj formi ne učestvuju pri kulturnom razvitku naroda, u kome i od kojega žive.

Teški su to problemi i tko zna, kako će ih rješiti budućnost. Niti sloboda, niti jednakopravnost nisu svuda na mjestu, a osobito ne tamo, gdje bi velik dio naroda kao kod nas Poljaka radi svoje neukosti i neupućenosti mogao biti izrabljivan i oštećivan od lukavijeg sloja pučanstva, koji uz to ne posjeduju apsolutno nikakovih moralnih skrupula. To smo mi u Galiciji gorko iskusili, a sada to i drugi uvidjaju.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Još jedna novost.

Marija Jablonska više ne dolazi u naš ured. Odviše je zaokupljena svojim privatnim poslovima, a da bi mogla da pomaže kao prije čitati i razvrstavati dopise i molbe za potporu i savjet.

Udaje se.

Ona je već od početka rata udovicom, pa se sada po drugi put udaje.

Drugi u uredu ne znaju, da je udovicom. Samo je meni saopćila svoju kob.

Svi smo je nazivali gospodjicom. A ona bijaše udovica.

»Ja bih rado da shvatite, zašto sam to krila,« rekla mi je prekjučer, kad smo posljednji put išle zajedno na ručak. Za par će dana otputovati u Beč, gdje je očekuje njezin zaručnik i gdje će se vjenčati.

»Živjela sam osam godina u veoma nesretnom braku. Moji su me roditelji preko volje udali za njihova vjerovnika, kome se prohtjelo, da ima i mene, kad nam je uzeo sve drugo. Ja sam mu rekla, da ga ne volim i da volim drugog, ali on je izjavio, da ga to nimalo ne smeta. On me hoće i mora imati. Imati! Znade, da sam odviše dobro odgojena, a da bih mu bila nevjerna, kad ću jednom biti njegova žena, a ljubav će već iznuditi.

Bio je grub, ali smion čovjek, rado je igrao na burzi i krotio konje. Otac mu bijaše plemić, majka židovka.

Da već nisam osjetila drugu ljubav u svojem srcu, možda bi me osvojila njegova smjelost. Bio je nesumnjivo interesantan čovjek. U prvo je vrijeme, prvih par tjedana i mjeseci, pokušavao sve moguće, da me predobije. Ali ja sam znala, da me je kupio kao stvar, pa mi srce bijaše hladno i prkosno. To ga je odbilo i duboko je povrijedilo njegovu taštinu. Poslije me je »krotio« drugim načinom. Upravo je rafinirano izmišljao stotinu načina, kako bi me kaznio za moju otpornost i kako bi ponizio moj ponos. Druge godine moga braka umrla mi je majka, kasnije i otac. Djece na sreću nisam imala. Moj me je muž s vremenom upravo zamrzio. Nesretnom spekulacijom izgubio je prije par godina sav imetak. Sve je došlo na prodaju, pa i posjed mojih roditelja, što sam ga svojom udajom »spasila«.

Tada, kad se iz Lavova vratio kući, da mi objavi, kako je sve propalo, bio je upravo dijabolički zloban. »Misliš, da mi je žao, što je sve propalo?!« kliktao je. »Nije mi žao! Jer sa mnom padaš i Ti! Osjeti i Ti jednom, kako to

godi, kad nemaš ništa! A ja uz Tebe nisam imao ništa! Ti si me pogazila kao crva. Sada Te mrzim i drago mi je, što je vrag odnio sve, što sam posjedovao. Bit ću sa užitkom konjušar na kojem tudjem dobru; taj sam talenat baštinio od oca, ili ću biti činovničić kod koje banke, jer me za to osposobljuje majčina krv. A Ti si moja žena! M o j a si, svuda ćeš sa mnom, da znaš! Ne će više biti slugu, lakaja, konja i kočija! Zbogom stari grade, stari, otmeni park! Sada ćeš stanovati negdje u trećem katu lavovske predgradske kućerine, a gospodja agentica Mozes Balsambaumica bit će tvoja susjeda. Sada ćeš napokon prignuti šiju. Ah, neka me slomi život, ne marim! Jer moja je sudbina Tvoja sudbina. Nikada ne će biti meni tako zlo, a da ne bi bilo Tebi još gore!«

Ah, ispunio je svoju grožnju! Ne volim, da se sjećam na sve, što proživjeh. Gorke bijahu posljednje tri godine moga braka, pregorke! Otkrio je novu slast, da vlastitim propadanjem ubija i mene. Nije tražio ni mjesto konjušara ili činovnika. Pomiješao se medju one kavanske hijene u Lavovu, što posreduju zajmove i kupuju krivotvorene mjenice, da prave s njime dobre poslove; koji nanjuše svaku nesreću, da ju izrabe i koji bezdušno trguju poštenjem i egzistencijom onih, što im padnu u ruke.

Bože, kolike li sramote! Kolikog li poniženja!

Počeo je i piti. Postao je zaštitnikom kokota i tražio im unosne prijatelje. Kartao je, te se ponosio spretnošću, s kojom je znao zavadjati sinove otmenih porodica, da zakartaju i više, nego što smiju i mogu.

A svuda me je vukao sa sobom. Iskazivao mi je na oko sve poštovanje, ali ja sam znala, zašto mu treba moja prisutnost kod kavanskih sastanaka i klupskih zabava. Morala sam da budem svjedokom sramotnih čina, to je htio!

Ne znam ni sama, zašto nisam pobjegla, pa da sam i morala moliti milostinju po selima ili da sam morala krvavim žuljevima zasluživati krušac. Kaošto zmija hipnotizira svojim pogledom svoju žrtvu, tako je i on mene obmamio, te sam mislila, da moram kraj njega izdržati.

Često nismo imali ni sluškinje, nego samo dvorkinju.

»Idi i očisti mi cipele, hoću da izadjem!« zapovjedio bi mi, a ja sam slušala!

U noći bi se dosjetio, te bi doveo u stan društvo demimontkinja, da ih ponudi čajem, što bi ga skuhala njegova žena! Da, probudio bi me i ja sam morala pripremiti čaj, prirediti zakuske i kod stola igrati ulogu domaćice.

Zašto sam to činila? Zašto sam šuteći podnosila sve to kao rob? Ne znam!

Bila sam tako otupila, te u meni nije bilo više nikakove snage, nikakove smjelosti, da se bunim.

Počeo je da se opija. Po čitave bi dane ležao kod kuće čupav, gadan, odvratan. Morala sam da mu kuham jaku kavu, jer ga je boljela glava. Po deset bi puta pio dnevno kavu s limunovim sokom. U spavaćoj je sobi bio uvijek bljutavo-kiseli miris, pomiješan s kavinim vonjem, i ogavno isparivanje pijana čovjeka.

S vremenom je od žestokih pića, raznih amerikanskih cocktaila s ledom i pikantnih jela, obolio na želucu, pa je poslije svake pijanke silno povraćao. Fuj, još danas me prolaze srsi, kad se sjetim, kako sam morala sama da čistim popljuvane ćilime i pod.

Ogavni život! Ne pojmim, kako sam ga podnosila!

Kad je buknuo rat, otišao je k svojoj pukovniji.

Odahnula sam. Poslije duga vremena prvi sam se puta pošteno naspavala i odmorila. Lijegala sam naveče bez straha, da će doći i povući me za kosu iz kreveta. U stanu je bilo tiho i čisto.

Samo jedno sam osjećala prva dva, tri tjedna: sloboda, sloboda! Spas od vječnog ponizivanja, spas od muža, koji me je zlostavljao i tukao, ako mu se prohtjelo! Mogla sam da idem u park i da sjedim koji sat u sjeni, da gledam, kako se ljulja trava, kad je vjetrić uznemiri. Nisam se morala da odijevam naveče napadno i da polazim restaurante, da sjedim do dva, tri sata u noći u kavani i da čekam, dok se moj muž digne od kartaškog stola! U devet sam sati lijegala na počinak, te sam spavala mirno i duboko. Dugo sam se rano prala, pomno sam spremala stan i uživala sam, što sam sama, te nitko ne viče i ne

kune. Uživala sam, što je zrak u sobama čist, što miriše po cvijeću, koje sam prijašnji dan donijela.

Što me se u onim prvim tjednima ticao rat! Ništa!

Bila sam kao bolesnik, što se probudio iz teške nesvjestice, pa ni za što ne mari, nego za samoga sebe i za život, koji se opet u njemu javlja. On ne zna ni za što, ne zanima se ni za što, ne tiče ga se nitko i ništa. On živi, živi, i to mu je dosta!

On je bio časnik, dobio je novaca, da se ekvipira, te plaću za prvi mjesec i razne doplatke. Nabavio si je, što je morao, te je ostatak podijelio sa mnom i Florom, jednom zamamnom crvenokosom kokotom, što sam je često morala častiti čajem!

»Raduj se!« rekao mi je. »Raduj se, sada odlazim! Poginut ću, a Ti ćeš ostati udovica. Dobivat ćeš pače i mirovinu! I to je nešto! I to je potrebito, dok ne nadješ drugog... Ali pazi, možda ne ćeš ni dobiti mirovinu... Jer ako se napijem, pa se sjetim, da si još Ti na svijetu, da si još lijepa i mlada, a ja ne mogu više da Te tučem, — ej, učinit ću Ti posljednju psinu! Mirovina?!... Drugu bih Ti baštinu mogao prirediti!«

I priredio mi ju je!

Još prije nego sam pobjegla iz Lavova pred Rusima, saopćili su mi, da sam udovica. Moj muž bijaše ustrijeljen kao izdajica...

Shvaćate li, zašto ne nosim crno udovičko ruho?! Zašto sam odbacila ime svoga muža? Zašto sam sakrivala sramotni žig svoje sudbine i svoga bračnog života pred ljudima?

Zar ne bi bilo nepošteno, da glumim tugu, koju ne osjećam? Naprotiv, htjela sam da izbjegnem, da me ljudi ne sažaljevaju i ne ispituju.

Sklonula sam se ovamo k sestri. Ona je tek iz mojih ustiju saznala svu strahotu moga braka. Ona je znala, da sam bila nesretna, ali nije znala, da sam bila gažena i zlostavljana kao rob. Nitko od mojih nije to znao. Moj je mladji brat umro ne sluteći, kako tužna bijaše moja sudbina.

A sada se udajem po drugi put i znam, da ću biti sretna.

Onaj, koga sam voljela kao mlada djevojka, nije nikada zaboravio na mene. Postao je liječnik. Kažu mi, da su ga osobito siromasi veoma zavoljeli. Kad je buknuo rat, otišao je na ratište, pa je tamo saznao za smrt moga muža i za udes, što sam ga imala uz njega. Gotovo istovremeno saznao je slučajno i za boravak moje sestre, te ju je zamolio, da mu javi, gdje sam i što se sa mnom zbilo. Kasnije je pisao meni direktno. Njegova me je sklonost napunila novim pouzdanjem u život. Njegova su me pisma dizala i tješila, te sam brzo stala zaboravljati na sve, što sam proživjela. Kao užasan san pričinja mi se moj brak, osobito posljednje tri godine u njemu.

Prije tjedan dana dopremljen je dr. Lonsky u Beč. Granata, što se rasprsnula u blizini njegova povijališta, ranila ga je na više mjesta. Javio mi je, da su rane lake i bez opasnosti, te da će brzo zacijeliti. Opet će se morati vratiti na bojno polje, da vrši svoju liječničku dužnost. Njegove ga rane sjetiše, kako se i on nalazi u ozbiljnom položaju. Želi, da postanem njegova žena. Sada je rat, pisao mi je, pa ne valja dugo čekati i razmišljati. Ne bi htio, da mu sreća opet izmakne kao već jedamput. On me ni na što ne sili. Ako još trebam vremena, da zaboravim na sve, što sam proživjela, on će čekati i dok se svrši rat. Ali me moli, da dodjem, pa da mi i usmeno može reći, koliko me ljubi.

Ja sam mu pisala, da ću doći. Da ću doći kao njegova nevjesta. Jer i ja želim, da me ništa, ništa više ne sjeća na prošli život. Da prekinem posljednje veze sa prošlošću. Toliko sam godina živjela pusti i gorak život, pa sada čeznem za ljepotom i životnom srećom.«

— — — — — — — — — — — — — — — —

Tako mi je pričala Marija Jablonska.

Išle smo gradom i niti same nismo znale, kako smo prešle preko mosta kod češkog narodnog kazališta, pa zalutale u vrt Kinsky, gdje bijaše drveće predivno prekriveno snijegom. Same smo hodale po putevima, zabo-

ravile smo na objed i glad, i razgovarale smo o čudnovatoj sudbini njezinoj i mojoj. I ja sam joj uglavnom povjerila svoj život. Osjećala sam, da moram njezino povjerenje uzvratiti svojim povjerenjem. Dodju katkada trenuci u ljudskom životu, kad je iskrenost potrebita, kad bi šutjeti bilo jednako nepošteno, kao i ne platiti vjerovniku dug.

Zaželila sam joj svu sreću na njenome novomu životnome putu. Ona je još mlada, njezina je duša još puna iluzija, koje njezin nesretni brak nije mogao slomiti, jer je bio uvijek nesretan.

Ja sam mnogo mudrija od nje, mnogo starija, iako sam samo dvije, tri godine starija od nje.

Da, prijatelju, ja sam veoma mudra.

Nemojte, da mi se smiješite.

Mnogo sam razmišljala o sebi, prekjučer, pa jučer i danas.

Ne znam, kako je to, da sam toliko mudrija od Jablonske.

Ili sam samo siromašnija?

Ne znam!

Ali svakako imam mnogo manje iluzija od nje.

Ma da je ona bila nesretnija od mene, više sam doživjela i više iskusila.

Sa osamnaest sam godina bila sretna zaručnica i sretna mlada žena. Ona se udala sa dvadeset i dvije godine, a ja sam već tada imala dvoje djece. Tada sam već počela gubiti svoje prve iluzije o mužu i braku.

Jablonsku je muž tukao i ponizivao, ali je ipak moje razočaranje veće i dublje. Moj je brak počeo sretno, sa ljubavlju. Nikakvoga nasilja nije bilo u našem braku. Sve, što se dogodilo, dogadjalo se ispod površine, a ta je sve do onog dogadjaja s Marinom bila naoko glatka i neuzbibana. Moja se sreća nije naglo i nasilno stropoštala, nego se od nje dnevice otkidao kamenčić za kamenčićem. Tiho, nečujno je iščezavala sreća i jedva spazih, kad je najednom nije više bilo. Kad je umrla njegova ljubav, kad moja? Ne znam.

A onda djeca!

Jablonska nije imala djece u svome braku, pa još goji sve prelijepe iluzije o djeci u duši.

Svaka žena goji ove predivne iluzije o djeci, o svojoj djeci još nerodjenoj; iluzije tako krasne, te ne mogu postati zbiljom.

Da, djeca su najveći doživljaj žene, nešto najljepše i najviše, što je mogla postići. Ali sve, sve je drukčije, negoli smo sebi unaprijed zamišljavali. Krasno je, veliko je, ali je drugačije, negoli smo mi htjeli, negoli smo se mi nadali, ne zadovoljava nas potpuno, pa bilo i te kako veličajno i divno.

Nikada ne miruju želje i nikada nam one nijesu dovoljno zasićene. Uvijek smo gladni i žedni. Kad postignemo jedno, zaželimo nešto drugo. Kad postignemo ono, za čim smo dugo čeznuli, pričinja nam se brzo, da to nije onako lijepo, kako smo mislili i kako smo se nadali.

Mnogo treba doživjeti, dok postane srce toliko mudro, da ljubi čežnju više od ispunjenja. Jer čežnja je uvijek ljepša od najljepšeg ispunjenja.

Kad sam bila još vrlo mlada, čini mi se, da sam se još igrala s lutkama, počela sam već snivati o svojem budućem životu. I mislila sam, kaošto misle sve djevojčice: udat ću se za krasnoga i dobroga muža, imat ću lijepu, milu djecu i bit ću sretna. Ali je život mnogo kompliciraniji od toga naivnog, dirljivog programa mladih djevojčica.

Još sam nešto zaboravila da pridometnem. Mislila sam: bit ću sretna, bit ću sretna do smrti! Mi žene želimo uopće sve beskrajno, dugo. Vječna ljubav, vječna sreća! Mlade djevojčice misle: bit ćemo sretne dugo, dugo. Bit ćemo sretne bezbroj godina, čitavi dugi, dugi život, dok nam kosa ne pobijeli i dok ne legnemo u grob. Mladići sanjaju drukčije, oni žele da postignu cilj, visoki, visoki cilj, žele da steknu ljubav ili slavu, dotično oboje — a onda tek da umru, kad su gore na vrhuncu. Oni vole kulminaciju pa smrt, oni bi se najradije popeli do zvijezda, a kad se popnu gore, kliktajući bi skočili u grob. Mi žene ne volimo da mislimo na smrt, pa i kao djevojčice sanjamo o životu, o dugom, dugom životu, o vječnoj ljubavi i vječnoj sreći.

Sve djevojčice, a sigurno i one, koje sada polaze gimnaziju, sanjaju o braku. Sanjaju, da će doći muž, vanredan muž, krasan i čestit, smion i blag, pametna i značajan, pa da će ih odabrati za ženu. Bilo bi prelijepo živjeti s ovakovim mužem, imati djece i poći s njime kroz život sigurnim i radosnim koracima. S takvim mužem moglo bi se činiti sve zajedno, pa i študirati, ako bi ih ozbiljno veselila znanost. Ali glavno je imati djecu, lijepu i darovitu: sinove i kćeri.

Dečko od četrnaest, petnaest, šesnaest godina želi u prvom redu, da postigne nešto, da bude slavan, koristan, da nešto postane. U prvom redu, velim. Pa iako je zaljubljen, on ne misli, kako će osnovati porodicu i kako će imati djecu. On dosta površno proživljuje svoju prvu ljubav, to jest on vidi samo cvijet, krasotu i zamamnost svoje mlade ljubavi, a ne misli dalje u budućnost, pa se za nju i ne brine mnogo u ljubavi. Djevojčica misli odmah, kad se zaljubi, na udaju, na svoje ognjište, na djecu, pa bila ma koliko mlada. Kod mladića je instinkt života nešto opojno, blistavo, ali i magleno, bez pravih kontura. U ženi ima taj instinkt života već u djetinjstvu nešto praktične zbilje na sebi. Nije to samo uzgoj, što se dječarci vole igrati s konjem, što vole graditi kuće, praviti mlinove na potocima, poduzimati smjele ekskurzije po tavanima i penjati se na svako drvo u bašći, dok djevojčice najradije ljuljaju lutku u naručju. Žena je majka već kao dijete, dok se u mladiću i muškarcu budi otac veoma kasno.

Što sam zapravo htjela reći, prijatelju?

Da, htjela sam reći, kako me je život učinio mudrom i kako mi je oteo iluzije. Ne ću da kažem, te me je razočarao. Bilo bi to nezahvalno. Jer mnogo mi je pružio život, veoma mnogo.

Ali ono, što sam kao mlada djevojčica sanjala, da će mi dati život, ipak mi nije dao: idealnoga muža i idealnu djecu. Uostalom ja sam toliko mudra, da mu to niti ne zamjeram. Znadem, da je potpuno idealan brak vanredna rijetkost. Znadem, da je isto tako rijetka potpuna, kristalno čista majčina sreća, sreća bez ikakve bolne primjese. Znadem, da nema vječne sreće. Sreća je

u momentima, trenucima. Život je promjenljiv kao i more, život je uvijek isti i uvijek drukčiji.

Mlade djevojke žele sebi vječnu sreću. Te nema. Nitko ne želi, da uvijek sja sunce, ma da ga svi volimo. Dosadna bi bila krasota proljetnog dana, kad se on ne bi nikada mijenjao. Zar nisu lijepe i suze? I bol je potrebita, kaošto je i smijeh potrebit. Kao more je život, dalek, beskrajan, dubok. A nad njime prolaze dani sretni i nesretni, puni sunčane vedrine, neopisive miline, vihora i borbe, teške sive melankolije i očajnih borba.

Ipak i to nije ono, što Vam htjedoh reći.

Prijatelju, ta moje je srce Vama i tako otvorena knjiga! Zašto dakle da Vam ne kažem i najtajnije svoje misli, koje kao bijeli, jedva primjetljivi oblačići lijetaju nebom ispod sunca, a da na zemlji nema od njih ni traga, ni sjene.

Kad mi je Jablonska rekla, da se opet udaje, razmišljala sam i o sebi i svome udesu.

Pomislih i na Vas. Pomislih i na to, što mi je jedamput rekao moj Jan, da je šteta, što se nas dvoje, Vi i ja, nismo prije sastali u životu. Davno prije. Jer da bismo bili vrijedni jedno drugoga. Da smo stvoreni jedno za drugo.

I ja osjećam u svojoj duši, da je to istina, što je rekao Jan. I drago mi je, da je tako. Ali znadem i to, da ne žalim, što se nismo prije sreli. Meni je i to dosta. Meni je dosta uvjerenje, da biste Vi bili za me ideal muža, kako bih ja bila za Vas ideal žene.

Ovo osvjedočenje samo je po sebi tolika sreća i tako rijetka sreća, da ništa drugo i ništa više ne želim.

Mislim, da žena vrlo rijetko sastaje muža, koji u svemu odgovara onome najvišem i najsmionijem idealu, što ga je sebi u svojim djevojačkim danima nehotice stvorila u svojoj duši.

Znadem, da je istina ono, što o Vama držim i mislim, i da štovanje, što ga osjećam prema Vama, nije pretjerano. Jer sada sam zrela žena, koja može da mirno prosudjuje. Prva mladost može da se vara. Djevojka od osamnaest, dvadeset godina ne može da sudi objektivno,

jer mnogo toga upliviše na njezin sud, naročito neiskusnost, pa nagon sam, koji u ono doba potajno radi u svakome mladome biću te mu uzbunjuje krv i muti jasan pogled. Neiskusna je mladost nešto predivno i prekrasno. Ali ona nije mudra i ne može da bude mudra. Ona vidi sve ili odviše lijepo ili odviše ružno, a rijetko kada onako, kako jest. Mnogošta misli, da je idealno, a nije. Gladna je ljubavi i sreće, pa je nestrpljiva. I tako mnogošta krsti imenom ljubavi, što nije ljubav. Jer sve, što prestaje, nije ljubav, nije prava ljubav. Brzu, površnu simpatiju pretvara dozrijevanje organizma, prirodni nagon, mlada žarka uznemirena krv u medjusobnu naklonost, koja je rijetko, vrlo rijetko istinska ljubav. Onda dolazi život, mjeseci se i godine redaju. Opojnost prestaje, krv se stišava i polako, a često i brzo, počmu se rušiti iluzije, te ono, što se najprije činilo velikom i predivnom srećom, postaje običnim svakidašnjim brakom. Konvencionalnom navikom, ispunjavanjem dužnosti. Djeca se radjaju, za kratko vrijeme oživljuju sve lijepe sanje iznova, zajednički život ukrašuju novim čarima. Ali i to prolazi, i ova nova iluminacija gasne. A niti djeca nisu ono, za čim je težila duša, nisu onakova, kako ih je željelo srce. Medjutim već godine učiniše svoje, iskustvo je dovelo do spoznaje, da je svuda naokolo isto tako: isti brakovi bez iluzija, isti konvencionalni obiteljski život. Pa tako se smire i žena i muž, te nehajno puštaju, da ih nosi život istim širokim, jednoličnim putem, po kojem idu i toliki drugi.

I ja bijah takova, dok ne upoznah Vas. Isto tako smirena i desiluzionirana.

Vi ste nanovo probudili moju dušu.

Ali možda je dobro, što već bijah mudra. Dobro, što sam dugo gledala zbilji života u oči. Njezinoj banalnosti i prozi. Dobro, te upoznah, što je brak. Dobro, što bijah majka, pa da i u tome nisam našla ono, što sam tražila.

Zato danas ne tražim od života ono, što mi on ne može dati.

Znadem, prijatelju, kad bismo se u našoj mladosti sastali, bili bismo sretni onako, kako sam jednom sanjala, da moraju biti sretni ljudi, koji su vrijedni jedan drugoga. Vi

biste bili pravi muž za mene, kako je rekao Jan. A ja znam, da bih bila za Vas prava žena. Sretna i ponosna sam, što to znadem. Imali bismo djecu, kakovu treba da imaju sretni ljudi. Imali bismo možda sina, a taj bi bio blagorodan i slavan, kako rekoste jednom za mojega sina, kojega nikada nisam imala.

Ali sudbina to nije htjela i ja se na nju ne tužim.

Dosta mi je dala i tako. Bogatije me je nagradila od drugih žena. Jer znadem, da postoji muž, kojega mogu da štujem više negoli sve druge muškarce. Znadem, da živi muž, kojega bih mogla ljubiti svom snagom svoga srca i svim poletom svoje duše. Znadem, da je moj osjećaj vječan i da će nestati tek onda, kad će nestati i mene same. Znadem, da nema za mene razočaranja. Uvijek ću Vas moći štovati, jer znam, prijatelju, da ćete biti sve vredniji moga štovanja. Vi ne ćete nikada sići u nizine života. Vaša se duša ne će nikada sniziti do podle misli ili ružnoga osjećaja.

Što mi još preostaje da želim?!

Marija je Jablonska pošla u Beč, da se drugi put uda.

Vidite, prijatelju, kad bih danas bila kojim slučajem slobodna, ja se ne bih nikada više udala. Ni za Vas, prijatelju!

Nemojte, da se smiješite, prijatelju! Nisam zaboravila, da se u programu Vašega privatnog života ne nalazi brak. Jer zar ne, kad govorimo teoretski, brak sa mnom ne bi Vas smetao u Vašem radu? Naprotiv znadem, da bih Vam bila valjani drug i dobra pomagačica kod Vašega rada; znadem, da ne bih bila na smetnju Vašim idealnim nastojanjima.

Vaša životna misija ne bi me nimalo smetala, da postanem Vašom ženom, kad bih bila slobodna!

Ali ja to nikada niti u snu ne poželim, radi toga, što ne ću da stavljam u opasnost ljepotu, koja je izmedju Vas i mene i koja nas spaja i obogaćuje. Kad bih danas bila sasvim slobodna, ne bih poželjela, da budem Vašom ženom.

Čuvstvo, što ga ja osjećam za Vas, ne podnosi banalnosti svakidašnjosti. Prijatelju, razmislite sami! Stavila

sam Vas visoko nad sve druge ljude. Vi ste za mene najbolji, najplemenitiji, najotmeniji čovjek pod suncem. Nema blagorodnijeg čovjeka od Vas, nema požrtvovnijega, značajnijega, pametnijega od Vas. A sada da bude taj junak sviju junaka pravi moj zakoniti muž, pa da primjerice hrče ili da bude zlovoljan, kad bi juha bila odviše slana ili kad ne bi čarape bile dosta fino zakrpane! Ha, ha! To su zapravo sitnice, ali svakako bi one bile na štetu idolu, što sam ga od Vas stvorila sebi i što mi je potreban, jer mi čini život višim i vrednijim.

Danas više nisam dosta mlada, a da me ovakve sitnice ne bi smetale. Nisam ni dosta mlada ni neiskusna, a da budem dovoljno smjela, pa da i sebe samu izvrgnem opasnosti preblizoga promatranja. I ja imam svoje pogrješke i mnoge navike, za koje ne znam, kako bi se doimale čovjeka, koji bi morao živjeti sa mnom u intimnoj zajednici. A čini mi se, da i najljepša i najjača čuvstva nisu dosta jaka, a da bez štete podnose godine i godine maljušne neugodnosti, što ih donosi svakidašnji život sa sobom.

Neko sam se vrijeme vrlo mnogo zanimala za privatan život velikih i slavnih ljudi. Bijaše mi čudnovato, kako su ih rijetko razumijevale njihove žene. Ali opet, kad sam bliže upoznala njihov intimni domaći život, uvidjela sam, da nisu bili baš nježni i taktični supruzi. Mnogi naučenjaci, filozofi, izumitelji, pisci, umjetnici bili su obično u svakidašnjosti svog doma veoma maljušni, zagrižljivi, nagli, nestrpljivi, a često i nepravedni ljudi. Njihove su ih žene upoznale s njihove najlošije strane, vidjele su njihove mane, o kojima ostali svijet nije ni slutio, pa nije čudo, što su omalovažavale i njihov javni rad. Onaj, koji stoji ispod tornja, ne zna, kako je visok toranj, a ispod svijećnjaka je tamno.

Ne, nikada nisam željela, niti to ne želim sada, da budem Vašom ženom.

Onako sasvim teoretski i zapravo bez osobite tuge sjećam se katkada riječi svoga brata Jana: Šteta, što se niste prije sreli u svome životu! Zatim obavije naglo moju dušu blistavom ljepotom neka daleka čežnja, nemoguća

i neispuniva. Jer nemoguće je život započinjati iznova. Uostalom tko zna, kako bi bilo, da se i to može? Možda bih bila preglupa da shvatim, tko i što ste Vi, mili, jedini i nedostiživi moj prijatelju, ako bih Vas bila upoznala tada, kad mi je bilo osamnaest godina. Možda bih bila ipak, pa da sam Vas već i poznavala, odabrala za muža Hansa, jer je on prema ženama kudikamo samosvjesniji od Vas. A mlade djevojke ne znaju još razlikovati pravih junaka od nepravih, pravog gentlemana od imitacije. One ne vide, kakav čovjek j e s t, nego drže, da je onakav, kako to one žele da bude.

Prijatelju, nešto Vam ipak moram još priznati, kad u ovim svojim zapiscima tako iskreno i bezobzirno seciram vlastito srce.

Znajte, prijatelju, kolikogod nikada ne želim, da budem Vašom ženom, ipak moram priznati, da mi ne bi bilo pravo, kad biste se oženili drugom...

Ovaj puta imadete nesumnjivo pravo, da se nasmijete...!

Ne, ja nisam dobra. Ne mogu, nikako ne mogu da budem sasvim dobra. Nigdje i nikada ne mogu da zatomim svoju ljubomornu narav.

Mnogo bih patila, kad biste se oženili drugom. Doduše ipak još toliko vjerujem u blagost svoga srca, te bih se s vremenom i tome priučila. Ali svakako bi me to stajalo teških i dugih borba. Boljelo bi me. Ako i samo teoretski pomislim na to, stegne se moje srce u nemilosrdnoj boli. Ali ja bih se možda ipak snašla. O, sigurno! Pa stajalo me, što stajalo. Morala bih spasiti bar prijateljstvo! Vaše je prijateljstvo meni potrebito kao zrak, što ga udišem.

Zapravo je čudnovato, da nisam nikada razmišljala, što je to, što ja za Vas osjećam.

Prijateljstvo? Ne, to je svakako više!

Ljubav? Niti ova riječ ne odgovara sasvim.

Ljubav, to je u banalnome smislu spolna strast, želja za »imati!«, kako je to rekao muž Jablonske.

Medjutim rekoh Vam već: pa da sam slobodna, ne bih željela, da budem Vašom ženom, a Vi mojim mužem.

A ipak želim, da Vam budem najbliža i najdraža od svih žena i od svih živih bića na svijetu!

Sjećate se, prijatelju, što sam Vam jedamput pisala? Već je tome nekoliko godina. Bila sam veoma melankolična. Osjećala sam se samom, osamljenom. A toliko sam željela, da imam jednu, jedincatu blizu dušu!

Pisala sam Vam to. I pišući Vama postajala sam sve veselijom i vedrijom kao uvijek, kad Vam pišem. Uhvatilo me neko osebujno prpošno i lakoumno čuvstvo. I napisah Vam jedno od mojih možda suviše iskrenih pisama. Bilo je to »ispovijedno pismo«, sjećate li se?

Ah, što sam Vam sve tada napisala!

»Htjela bih da imam jednu dušu, jednu čitavu i lijepu, čistu, veliku i toplu dušu!« pisala sam. »Vi evo imadete takvu dušu! Vaša mi se duša čini kao prašuma, tako je beskrajna i velika. Daleko, daleko se može hodati u njoj, bez kraja. I uvijek je svuda tako bogata i visoka! Uvijek je nova, sve krasnija kod svakoga koraka, bujna i svježa. Neiscrpiva. Može se u njoj plakati i smijati, lutati i počivati. Neizmjerno je bogata. Kao baršun je tlo mekano u njoj, dobra je kao majčin naručaj. Tiha je, a duboki njen mir daje divno, sigurno zaklonište. Miriše, miriše neopisivo. Liječi i daje snagu svojim dahom. Vedra je i jaka, široka. I visoko se diže u čisto modro nebo. Blaga je, nema u njoj ponora. Nije podmukla i ništa se ružno i opasno ne krije u njoj.

Dajte mi je! Što će Vam? A ja je trebam, trebam! Neka bude moja! Bilo bi divno, kad bih znala, da je moja! Posudjivat ću je Vama, koliko je trebate za svoj rad, ali neka bude moja! Trebam njezinu čistoću i njezino bogatstvo, njezinu svježinu i njezinu beskrajnost!«

Tako sam Vam tada pisala! Ah, bijaše to jedan od mojih ludih listova, što sam Vam ih katkada pošiljala sa debelo napisanom i tri puta potkrižanom primjedbom »ispovijedna tajna«. Jedan je to od onih listova, na koje mi nijeste smjeli da odgovarate, jer ih ne bi bila smjela da pišem.

Ali najdivnije je baš to, što niste nikada prekršili riječ, što niste nikada odgovarali na moje »ispovijedne«

listove. Tako sam nalazila opet i opet novu smjelost i novo povjerenje, da Vam ih pišem, kadgod mi se prohtjelo.

Lijepo je to bilo! Vi bijaste sigurno jedini muškarac, kome sam mogla da pišem bez grijeha, kazne i poniženja takove listove.

Tako, prijatelju, još ni danas ne znam, da li imam Vašu dušu. Ne znam zasigurno.

Ali nije moguće, da Vam je nisam otela!

Ne, ne, znadem, da je moja!

Ponosno i divno je to čuvstvo.

I zato, prijatelju, zapravo se nikada nisam ozbiljno bojala druge žene.

Ne, Vaša je duša moja i ja je ne dam nikome!

— — — — — — — — — — — — — — — —

Mili moj Bože! Opet je kasno, kasno!

Igram se evo s lijepim mislima i uspomenama, a vani je bijeda, nedaleko se u Galiciji i Bukovini biju strašni bojevi.

Rusi uzmiču. Naši se bjegunci vesele i tješe, da će se moći brzo vratiti svojim kućama, — ako li još one postoje. Već se ljudi razgovaraju po gostionama i dućanima o miru. Rusi troše svoje čete u Karpatima, pa ipak gubivaju svuda na prostoru. Ah, ali ja poznam Rusiju! Bila sam u Moskvi i Petrogradu, vozila sam se po Volgi, bila sam na Kavkazu. Znam, kako je Rusija velika, pa se bojim, da će još dugo, dugo trajati rat, te da ne će još tako brzo svanuti mir.

Što je sa Zikmundom? Što je sa Stanislavom? Kad ću nešto o njima saznati?

A Vi, prijatelju, gdje ste Vi? Kako je Vama? Kako i kada ćete mi se javiti ili ja Vama?

Tko bi to znao?!

Pa čak i o majci svojoj nikako ne mogu da dobijem vijesti. Pisala sam župniku u njezino selo, pa i od njega još nema odgovora.

Sutra idem da posjetim svoje kumče, Vašeg imenjaka!

I za onu sam se industrijsku učiteljicu nešto pobrinula. Česi nam idu bjeguncima na ruku, koliko mogu. Židovima je tu doduše bolje negoli nama, pravim Poljacima. Ovdašnji su Židovi veoma bogati, pa mnogo čine za svoje suvjernike. Više negoli mogu da učine Česi za nas druge, jer imadu malo kapitalista, a veoma mnogo siromašnih suplemenjaka, što trebaju potporu. Ne znam, kako je to čudnovato: kod kuće nisam nikada bila antisemitkinja, a osobito sam za ruske Židove imala uvijek mnogo simpatija i samilosti, dok se sada i u meni sve jače diže antipatija protiv njihove rase.

Biste li se Vi, prijatelju, na mene srdili, da to znadete? Vi ste se uvijek borili protiv svih rasnih i klasnih predrasuda. Ali badava, moja se krv sada buni protiv njih, jer oni svuda i uvijek znaju, da izrabe situaciju u svoju korist, pa čak i kao bjegunci. Mi Pojaci nismo tako spretni!

Ali ja hoću da budem sutra osobito marljiva u našem uredu, kad nema Jablonske. Hoću da radim za dvoje, dok ne dodje druga na njezino mjesto. Treba zato ići spavati!

Laku noć, prijatelju! Jedan bio današnjih mojih zapisaka jest kao mnogo toga, što sam napisala u ovaj debeli svezak, takodjer »ispovjedna tajna«!

Početkom marta 1915.

Opet sam se vratila u svoju sobicu, koja zapravo i nije moja, nego je samo iznajmljena. To sada osjećam mnogo bolnije, negoli prije. A baš bih sada više nego ikada trebala svoj dom, svoje zaklonište, gdje je sve moje, gdje me sve tješi, voli i grije.

Ali u tudjem sam stanu. Čiji je ovaj krevet? Tko ga je kupio, tko je na njem sretan snivao, dok bijaše nov? Kako je već dugo, otkada ga iznajmljuju? Njega i sve, što je u ovoj sobi? Pisaći stol, umivaonik, ormar, divan s garniturom, slike po stijenama? Ne izgleda mi, da je taj namještaj bio kupljen zato, da se »iznajmljuje«, odviše mi se čini zato starim i otmenim. Ipak, tko je sve stanovao već u ovoj sobi i u noći sjedio uz svjetiljku kod pisaćega stola? Tko je sve bio već tu sam, tužan i tudj?

Ovih me nekoliko dana, otkad sam se vratila, muči još u mojoj velikoj tuzi i silna nostalgija za mojim pokućstvom, za mojim knjigama, umjetninama, ćilimovima, za svim, što bijaše moje, što me je duge godine okruživalo i što sam sama sve ostavila na imanju moga muža. Kad se svrši rat, opet ću negdje osnovati svoj dom, svoje kućanstvo, svoj kut i napuniti ću ga stvarima, koje poznam i volim, te za koje sebi utvaram, da me i one poznaju i vole.

Sada, kad dignem oči, gledaju me sa stijena strane, nepoznate slike bez saučešća. Sve je tudje, čega se god dotaknem. Tako još bolnije osjećam, da sam tudjinka, da sam bjegunka.

I plakati je bolnije u takovoj stranoj, »iznajmljenoj« okolini.

Prijatelju, moram da Vam pričam redom, što se zbilo u ovo posljednjih četrnaest dana.

— — — — — — — — — — — — — — — —

Prijatelju, ja sam obučena u crninu.

Vratila sam se upravo sa pogreba svoje majke.

Prijatelju, zašto smo mi ljudi tako čudnovati, pa tek onda zapravo shvaćamo, što nam je bila majka i što nam je ona značila, kad za uvijek zaklopi svoje oči? Zašto tek tada upoznamo i znademo, koliko nam bijaše dobra, koliko nas je voljela, koliko je za nas patila? Zašto li tek onda, kad je prekasno, uvidjamo, kako nam je bila najbliže biće na zemlji, dok smo mi sebi katkada utvarali, da nas nikako ne razumije? Jer ona je jedina, koja nas je voljela najduže i najustrajnije. Ona nas je voljela još prije negoli smo se rodili, ona je do posljednjega svog daha mislila na nas i željela nam sreću. Iz njezinog smo tijela nikli, ona nam je dala krv od svoje krvi, ona nas je dojila i njegovala, dok bijasmo još nejaki i slabašni. Svaki drugi odnošaj medju ljudima može da se promijeni; i ljubav i prijateljstvo mogu da prestanu, muž i žena mogu da se razidju i da zaborave jedno na drugo, kao da se nikada nisu ni poznavali, ali majka ostaje majkom uvijek, uvijek. Naša duša može da se od nje otudji, srce može da se od nje okrene, ali mi smo i ostajemo uvijek dio nje same, plod, što ga je ona dala svijetu. Možemo da lutamo po drugim putevima, negoli što je hodala ona, duh naš može da se vine za drugim ciljevima, ali mi ipak ostajemo njezinim djetetom. U stotinu naših navika, misli, osjećaja, očituje se krv, što smo je od nje primili. I u onome, što mislimo, da nas najviše dijeli od nje, i u onome je ona. Naše sanjanje i naše težnje drukčije od njezinih, ali iskrenost, kojom se njima odajemo, je njezina. Druga smo sebi načela izabrali, da ravnaju našim životom, ali vjernost, kojom ih branimo, je njezina. Ako je ona bila poštena i gorljiva, ustrajna i nepokolebljiva u svojim nazorima, i mi smo isto tako pošteni, gorljivi, ustrajni i nepokolebljivi u svojima. Iskrenost, poštenje i dubina naših osjećaja te naših misli jest od nje. Njezinim se smijehom smijemo, njezinim se plačem plačemo. A često, kad mislimo, da smo joj se najviše otudjili, mi smo joj najsličniji.

Svemu me je tome naučila majčina smrt, i još mnogo, mnogo drugo.

Vi znadete, prijatelju, da bijaše veliki jaz izmedju moga i njezinoga naziranja na svijet. Ali danas, kad nje više nema, osjećam, kako sve to bijaše malo, što nas je dijelilo. Ah, gdje je ponor, koji bi bio dosta dubok, da odijeli majku od svoga djeteta, a dijete od majke? I najteži razdor može da premosti u jednom trenu njezina ljubav. Koliko puta mislimo, da smo se za uvijek raskrstili s njome, ali ona treba samo da zazove naše ime i opet smo u njezinom naručaju, blizu kao uvijek.

Sada, kad je više nema, sada tek znadem, koliko sam je ljubila. U svakoj kapi moje krvi bijaše sakrivena ta ljubav; vječna veza, što ju je za uvijek skovala priroda izmedju majke i njezina čeda. Sada, kad je smrt pokidala veličajni i čudesan taj lanac, sada je sva davna ljubav nabujala u mojem srcu, te ga tišti i bolno muči. Sada znadem sve grijehe, što sam ih počinila protiv nje. Sada žalim i kajem se gorko, što joj nisam više pokazivala svoju ljubav, dok sam to još mogla. Kajem se, što joj ne bjeh dosta zahvalna za sve muke, koje je za me prepatila kao moja majka. Kajem se, što ne bjeh toplija i mekša prema njoj, što sam često zaboravljala, da joj iskažem ljubav, koju je zaslužila. Kajem se, što ne bijah ljubeznija s njome, obzirnija prema njezinim osobitostima. Kajem se, što ne bijah dosta strpljiva prema njezinim slabućama, uvidjavnija prema pogrješkama njezine starosti. Zašto nisam poljupcima stišavala njezine prigovore, mjesto da joj tvrdim riječima dokazujem, da nema pravo? Zašto joj nisam ljubeznim smiješkom odgovarala na njezine savjete, mjesto da nestrpljivo slijegam ramenima?

Ljubila sam je veoma. Sada, kad je nema, znadem, da sam je veoma ljubila. Ali što je ona, sirota, imala od moje ljubavi? Kako sam joj malo davala svoje srce! Ne, nisam bila dosta dobra s njome, nipošto nisam to bila!

Gorko plačem.

Ali sada je sve prekasno i ništa se više ne da popraviti! Ništa joj više ne mogu razjasniti, ništa joj više lijepo ne mogu reći, ništa više ljubezna učiniti!

Sirota moja majka! Koliko me je puta zvala, da dodjem k njoj, ali ja nisam došla. Koliko me je puta molila, da joj

mnogo i odmah pišem, ali je dugo morala čekati na moje kratke odgovore. Koliko sam joj radosti i veselja mogla učiniti bez velikog truda i bez velike žrtve, a ja to nisam učinila. Koliko sam nebrojeno zgoda propustila, da joj budem dobra, da joj iskažem svoju ljubav i svoju zahvalnost!

Sada je mrtva i ništa više ne treba.

Ah, imala sam dosta i predosta vremena, da joj iskažem svoju ljubav, dok bijaše živa, a sada je sve prekasno!

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Prijatelju, hoću da Vam pričam, kako se je sve zbilo.

Marija je Jablonska otputovala u Beč, a njezina sestra, doktorica, koja ju je otpratila na kolodvor, svratila se k meni u ured, jer bijaše upravo šest sati.

Pošle smo zajedno na večeru u obližnju gostionu, kamo dolaze mnogi Poljaci. Brzo povečerasmo i podjosmo još malo na šetnju po pokrajnim tihim ulicama. Htjela sam da doktorica podje k meni na čaj, ali ona to nije mogla, jer je u osam sati morala nastupiti noćnu službu.

Otpratila sam je do vrata bolnice, te sam polako pošla gradom do Vltave, a zatim preko Karlova mosta na Malu Stranu te u moj stan.

Začudilo me, jer sam sa ulice opazila, da je svijetlo u mojoj sobi. »Valjda mi je sluškinja donijela vodu ili je popravljala vatru u peći,« pomislih.

Unidjem u kuću te se popnem u drugi sprat. Otključam vrata od stana te na hodniku stanem da skidam kaput i kaljače. U to začujem razgovor u mojoj sobi.

Tko bi to mogao biti?

Otvorim vrata.

»Evo Vaše gospodje majke,« začujem glas gazdarice. »Ta rekla sam, da će ona odmah doći. Veoma se rijetko zadržaje duže vani, a nikada ne propusti, a da nam to prije posebno ne bi saopćila.«

Uto već pristupi k meni moja Jadviga, te me toplo zagrli kliknuvši ljubezno: »Mamečka moja mila!«

Gazdarica nas je odmah ostavila same.

»Što je, kćerko moja? Što se desilo?« zapitam je uznemirena, a opet obradovana, što je tako mekana i topla i što se tako iskreno privija k meni.

»Nije ništa. Nemoj da se plašiš. Došla sam da Te posjetim. Volim Te, pa sam eto došla.«

Posadim je na divan, sjednem do nje, gledam, kako je velika i lijepa, i sve mi se čini većom i ljepšom, otkako je ne vidjeh. Moje se srce topi od neke miline i mekoće, a na oči mi dolaze suze.

»Kako si narasla!« čudim se. »Tek je nekoliko tjedana, što Te ne vidjeh, a Ti si tako drukčija. Milija si, mekša. A kako si došla? Zar su Te pustili samu? Za Boga, sada je rat, a Ti ovako mlada sama putuješ! Kako će se srditi otac, ako to sazna ... A i ja sama ..., da Ti se štogod desilo putem ...«

»Nemoj, da se uzrujavaš, mamečka! Nisam ja putovala sama. Predali su me jednoj njemačkoj gospodji, što je iz Draždjana putovala u Prag, da posjeti svoje rodjake. Ne bi me bila tetka pustila samu. Ona bi bila pošla sa mnom. Ali tako su me povjerili toj gospodji i ona me je dovela ovamo k Tebi u stan.«

»Srce moje slatko, samo kad si došla! Lijepo mi je, što si došla!« tepam joj razdragano i toliko mi je mila, zlatna, preljubezna, kao da se nikada nisam na nju srdila, što mi ne piše i što me dosta ne voli.

Kad je ovako tijesno sjedjela uz mene, obavijala me i dragala svojim rukama, pričinjalo mi se, ne, znala sam, da me veoma, veoma voli. Da me voli baš onako, kako sam to ja sebi uvijek željela.

»A gdje je Stazika? Zašto nijesi i nju dovela?« upitam je na to.

»Stazika je ostala u penzionatu. Pozdravlja Te od srca, ali nije mogla sa mnom. Premlada je još. Dijete je još ona,« odgovori mi Jadviga mudro i ozbiljno, ali s nekom drugom mekšom i dragom ozbiljnošću, ne više tako hladnom i umišljatom, kaošto je bivalo prije.

»Jesi li večerala? Nisi li gladna? Jesi li jako umorna?« pitam sve u jedan mah.

»Jela sam već, mamečka,« priča Jadviga. »Gospodja je pošla prije sa mnom u restaurant, nego me je dovela ovamo. Da ne bi morala Ti, maman, još jednom izaći sa mnom. Oprala sam se u Tvojem umivaoniku, kako sam došla, a Tvoja je gospodarica, gledaj, već donijela posteljinu, pa mogu da si tu kod Tebe na divanu priredim ležaj. Nije li Ti tužno samoj?«

»Tužno, dijete moje... Ali takav je život, a ratno vrijeme teško i tvrdo... Hoćeš li čaja?... Da, odmah ću potpaliti samovar, pa ćemo zajedno piti čaj.«

»Dobro, mamečka«, reče Jadviga. »Ja sve slušam, štogod hoćeš. Kada Ti je pisala baka?«

»Već dugo mi nije pisala. Primila sam od nje pismo, ali to zapravo nije bilo pismo. Bio je samo omot, adresa napisana njezinom rukom, a unutra samo prazan papir sa dva tri išarana retka, kao da je kušala novo pero. Pravo je pismo valjda zametnula ili se izgubilo na pošti. Ja sam joj odonda već nekoliko puta pisala, ali nisam primila odgovor. Svakih par dana pišem joj. Nešto sam uznemirena. I župniku sam pisala ovih dana, da mi javi, ako li se štogod zbilo. Da se nije razboljela? A Tebi, Tebi takodjer nije pisala?« pričam joj i pitam, dok sam priredjivala stol za čaj.

»I meni je poslala isto takovo pismo kao i tebi, mamečka. Išarane retke, kao da se dijete igralo s perom. I Staziki isto tako. Ti znaš, da je rado mnogo pisala; da je nama, meni i Staziki, uvijek svakoj posebice pisala,« — — odgovori mi Jadviga veoma ozbiljnim glasom.

Sjela sam kraj nje. Žesta je ispod samovara na stolu već brujila.

»Što se to samo dogodilo s njome,« prošapćem i nešto teško i tužno stisne moje srce. Naslutila sam, da Jadviga nije došla samo da me posjeti. Nije ona badava toliko mekana i ljubazna kao još nikada.

»Reci mi, kćerko, sve, što znadeš,« zamolih Jadvigu.

»Slutim, da znaš više od mene... Da nije umrla?« i suze me zališe.

»Nemoj se plašiti, mamečka! Nemoj plakati!« tješila me Jadviga i grlila. »Kad smo Stazika i ja primile od bake

ona zagonetna pisma, pisala sam ocu, da se propita, što je s njome. Da je samo meni poslala onako išaran papir, i ja bih pomislila, da je to zabuna bez važnosti. Ali dva ovakova pisma gotovo istim potezima, nekakvi veliki S i H i Z, to me je uznemirilo, to je svakako nešto značilo. Papa je onaj dan, kad je primio moj list, slučajno sastao nekoga starca iz bakina sela, što je došao da se propita u bolnici za sina. Njega je pitao, a taj mu je rekao, da je baka bolesna.«

»Bolesna... A sama. Daleko od djece...« zaplačem i bude mi teško kao da sam nešto skrivila, kao da sam nešto važnog zaboravila i propustila.

»Znaš, mamečka, ja sam odmah mislila, da Ti još ništa ne znaš, jer bi mi bila javila,« pričala mi je Jadviga dalje. »Pisma iz Praga u Draždjane dolaze dosta brzo i redovito. Medjutim, kad nije bilo od Tebe glasa, odlučila sam k Tebi i da to od mene saznaš. Bit će Ti lakše, kad ćeš imati koga uza se.«

»Mila, draga moja!« kliknuh. »A ja sam se luda uvijek bojala, da me Ti ne voliš.«

»Volim, mamečka! Samo znaš, ja ne znam, da to pravo pokažem. Ne mogu uvijek do Tebe. Nešto strana osjećala sam medju nama često. Ali, mamečka, znaš, to nije važno. U nesreći ću ja uvijek doći k Tebi. Onda znadem, da sam Tvoje dijete, koje treba da bude uz majku, kad joj se desi štogod tužna.«

Zagrlismo se.

Ah, kako sam joj bila zahvalna za njezine riječi, za njezinu ljubav! A mene je toliko mučila misao, da me ne voli...

»Što ćemo sada?« upitah. »Sutra ću odmah otputovati u Tatru. Kako ćeš Ti natrag u Draždjane? Ipak ne bih htjela da putuješ sama.«

»Ja idem s Tobom, mamečka. I ja ne ću, da Ti sama putuješ,« nasmiješila mi se Jadviga. »Pa i ja bih rado vidjela baku. Veselit će je.«

»Zar je bolest ozbiljna? Znadeš li, što joj je?«

»Saznat ćemo već. Sigurno nije tako opasno, jer bi Tebi

sigurno štogod javili. Zar Ti nije njezina Agneza ništa pisala?«

»Ništa. Stara je već. Ako se uistinu što ozbiljnijega dogodilo, izgubila je glavu. Pa zato sam još i više zabrinuta. Tko dvori baku?«

»Ta Agneza, mamečka! Pisati ona uopće ne voli. Možda nije u svome životu napisala niti jedno pismo, ali dvoriti bolesnika zna bolje od svake bolničarke. I sama to znaš,« odvratila je Jadviga.

Morala sam se nasmiješiti, sjetivši se na svoju mladost. Bilo nam je kao u raju, kad smo bili malo bolesni, te se Agneza izmjenjivala s majkom u dvorbi.

Intimno i toplo kao još nikada razgovarale smo u večer Jadviga i ja. Jadviga je bila sa mnom nježna, kao da sam bolesna. Kao da smo nakon duga, duga vremena opet sasvim same jedna s drugom: majka s kćeri. Onako, kako to bje medju nama, dok je ona bila još sasvim, sasvim malena. Ali sad je to bilo još ljepše, bogatije. Ona mi nije bila samo dijete, nego ujedno i razumna, mila prijateljica: kćerka i sestra u jednom te istom milom i dragom biću.

Sutradan ustale smo rano. Morale smo sebi pribaviti kod policije dozvolu za putovanje. Čitavo smo dopodne izgubile time i gotovo ništa nismo postigle. Ipak uz pomoć jednoga višeg časnika kod vojnoga zapovjedništva, koji je dobro poznavao porodicu moje majke, uspjelo nam napokon da svladamo i tu zaprjeku.

Tek pod večer mogosmo otputovati.

Bila je žestoka zima, te smo veoma zeble, ma da smo se toplo odjenule za put. I s tugom se u razgovoru često sjetismo na vojnike, koji one noći stajahu u snijegu na straži. Tko bi znao, koliko ih se one noći smrzlo, koliko siromašnih naših i Vaših vojnika, koliko Nijemaca i Francuza.

Tek smo drugi dan o podne prispjele na naše odredište, u maleni gradić ispod Tatre, otkuda je najbliže u moje domaće selo. Pričali su nam ipak, da bijasmo vanredno sretne, što smo prispjele tako brzo. Obično traje sada u ratno vrijeme put po dva dana, a katkada i više.

Ali kad smo došle, evo nove nesreće: naše su isprave pronašli tu nedostatnima s obzirom na blizinu ratišta, te nam gotovo i ne dopustiše, da izadjemo iz kolodvora. Tek kad sam se pozvala na desetak uglednijih gradjana, koji nas svi lično poznavahu, povjerovali su nam i pustili nas, da se pobrinemo za kola. Dva su nas vojnika otpratila do gradonačelnika i tek kad se tamo ispostavila naša istovjetnost, dobismo potrebite legitimacije.

Ali nikako nismo mogle naći saone. Nekoliko poduzetnika, kojima je vojnička vlast ostavila konje, morali su prevažati ranjenike iz bolnice na kolodvor. Rekoše nam, da pričekamo do drugoga dana, jer će na večer njihovi konji biti odviše iscrpljeni, a da bi nas odvezli kući. Svako dopodne dolaze kola sa sela iz samostana, jer dopremaju mlijeko u grad za ranjenike, pa ćemo tim kolima moći otputovati. To su sada u našem selu, koliko oni znadu, jedini konji, dok je sve drugo rekvirirano za vojsku.

Nismo htjele da čekamo, te odlučismo, da podjemo pješice.

To je doduše dva sata dobroga hoda, ali rekoše nam, da je put siguran i gladak. Snijeg bijaše smrznut, pa da se ide kao usred ljeta.

Podjosmo.

Išle smo nešto preko dva sata. Sve, što smo ponijele sa sobom, ostavile smo u gradu zamolivši poznate, da to drugi dan predadu samostanskom sluzi, kad će se vraćati iz grada.

Bile smo već umorne od putovanja po željeznici, ali je put bio tako divan, da smo zaboravile i na svoje brige, povećane još i time, što u gradu nismo mogle ništa saznati o bolesti moje majke.

Pred nama su se dizale visoke planine u vis, bijele i prekrasne. Nigdje na svijetu nema tolike ljepote. Divlje bijahu te gore, nepristupačne, čiste i uzvišene nad svim zemaljskim. Oči su ih naše gledale zanosno. Vječne nam se pričinjale i otmene. Tisućgodišta stoje ovako u svojoj ledenoj divoti, nehajne za sve, što čine ljudi pod njihovim podnožjem. Maljušni i prolazni smo mi ljudi prema njima.

Ne tiču ih se naši gorki jadi. Mirno, veličajno se dižu visoko u nebo, prekrasne kao čudo.

I Vi ih poznajete, prijatelju. I Vi poznajete taj put. Ali što je njegova ljepota u ljetu? Nikada nisu gore tako divne kao u zimi, kad se sve bijeli i kad je sve bijelo, kamogod sižę oko.

Jadviga i ja išle smo prema njima, išle smo, išle i sve bijaše svjetlije i tiše u našim dušama. Što je čovjek, što je sreća?! Osjetismo, da je i to sreća, što gledamo ovu neprolaznu divotu prirode, što svoje srce podižemo do njezine svete ljepote.

Koracajući ovako, te imajući naše Tatre pred sobom, sve u sjaju pokrivene snijegom od zemlje do neba, uzdižući se u smjelim, prekrasnim formama, božanstveno krasne, nismo znale ni za jade ni za brigu. Mirna i spokojna bijahu naša srca, utješena vječnom ljepotom.

Kraj puta, glatkog kao stol, a bijeloga kao sve drugo naokolo, stajalo je tu i tamo kakvo drvo, pokriveno injem, toliko divno, te je srce ushićeno zadrhtalo nad njegovom ljepotom. Dalje na lijevo protezala se je šuma crnogorica, šarno iskićena snijegom i injem. Desno ravnica kao bijelom svilom pokrivena polja.

Snijeg je škripao pod našim koracima svojom osobitom zimskom pjesmom. Zrak bijaše čist kao kristal i oštar. Kao nježan veo ostajao je naš dah u njemu.

Popodnevno sunce naginjalo se na zapad. Bjelina gorâ ispred nas ukazivala se ružičasta. A sjene su se u gorskim rasjeklinama probudile u divne ljubičaste konture.

Kako je zapadalo sunce, tako se mijenjala slika pred nama. Već je zapalo sunce i snijeg je u ravnici izgubio svoju blistavost. Neka osobita, čarna modrina razlila se nad njim. Vrhunci su gora plamsali još u ružičastome svijetlu. Još su viši, još divniji bili u plavetilu.

Na čas smo se zaustavile. Naše su se ruke našle i prihvatile.

Osjetila sam, da ne ćemo nikada zaboraviti na taj put i na tu ljepotu.

Pogledale smo si u lice.

»Kako si lijepa, majko!« rekla je Jadviga.

I ja osjetih isto.

»Kako si lijepa, kćerko moja!«

Krznena kapa, kose, krzneni ovratnik, sve na njoj bijaše posuto injem. Njezino je mlado, svježe lice bilo predivno. Svaki je uvojak, svaki vlas bio prekrasno iskićen, te je bilo kao da se prelijepa aureola ovila oko njezine drage glave.

Dan je umirao.

Požurismo se. Put je zakrenuo medju brežuljke i dizao se. Još malo i bit ćemo kod kuće!

Evo, već se vidi majčino selo!

Tad se opet sjetismo, zašto smo pošle na put. U meni se steglo srce od teške slutnje.

Kako ćemo zateći majku?

Uoči cilja obuzela me silna umornost i jedva sam se još micala dalje.

Majčin je dvorac pred selom, kako znadete.

Nešto je neopisivo obuzelo moju dušu, kad opet ugledah kuću, gdje sam provela svoje mlade djevojačke dane. Evo tornjića, otkuda sam toliko puta gledala u gore, promatrala zapad i izlaz sunca, čar noći obasjanih mjesečinom, oblake, kad su u proljeće ili jesen letjeli nebom brzim svojim lijetom. Koliko je tamo lijepih sanja o životu i sreći nabajala moja bujna mašta! Koliko sam tamo puta stajala zureći u daljinu sa silnom čežnjom za životom i svijetom! Činilo mi se, da su mi grudi preuske za sve želje, što su mi drhtale u srcu, dok je moja duša bila kao ptica, koju sam puštala za blistavim ciljevima nebu pod oblake.

Gdje je sve to? Ah, daleko, daleko! Davno je to bilo...

Moja majka bijaše tada još krasotica, a sad je posijedila, postarala se i eto leži bolesna.

Kako joj je? Da li sluti, da dolazimo?

»Čuj, mamečka, moraš da mi nešto obećaš,« ozvala se Jadviga. »Ja ću prva unići u kuću i propitati se. Iz mojih ustiju moraš sve da čuješ! Ja ću Te dovesti k baki. Niti Agnezu ne smiješ da ispitkuješ prije mene.«

»Dobro, kćerko,« pristala sam ganuta zbog njezine nježne zabrinutosti. »Slušat ću Tebe, pa kako Ti odrediš.«

Došle smo do kuće.

Bila sam silno umorna, koljena mi klecahu.

Unišle smo u dvorište.

Nigdje nikoga.

Gdje je stari Pavao, mamina desna ruka, pazikuća, vrtljar, sluga, upravitelj, sve u jednoj osobi?

Staje su na lijevo za konje već dugo prazne; otkad je umro otac.

Skrenusmo prama stubištu, što vodi otraga u kuću.

Svuda je snijeg. Ništa nije počišćeno i uredjeno kao tada, kad još bijah ja kod kuće. Samo je utrta staza od ceste preko dvorišta te po širokim stubama na verandi.

Vežna su vrata samo pritvorena.

»Pričekaj, mamečka, pričekaj!« reče Jadviga i unidje.

Naslonim se o vrata i pogledam po dvorištu, po velikoj pustoj, snijegom zatrpanoj verandi.

Bože, koliko smo se tu nasmijali, ja i braća! Sva je veranda bila ljeti u cviječu. Na stubištu su bili golemi stari oleandri, puni ružičastih i bijelih cvjetova, a na ogradi su bili posvuda lonci sa klinčacima, kojih je miris majka toliko ljubila.

Sad je veranda pusta i prazna, snijegom zatrpana. Braća su u ratu, a ja evo dolazim iz tudjega svijeta.

Davno je tu umro smijeh.

Čujem, kako se Jadviga popinje unutra po stubama gore u prvi sprat. Ali odmah se vraća.

Hoću da unidjem.

»Nemoj još, mamečka, pričekaj!« klikne ona sa hodnika i podje desno, gdje se nalazi kuhinja te sobe za služinčad.

Kako to? Zar nije majka kod kuće? Zar nije Agneza gore? Agneza već dugo stanuje gore u nekadašnjoj mojoj sobi kraj spavaće sobe majčine.

Dan je sasvim utonuo.

Samo još svijetli snijeg kao da odražava svijetlo, što ga je prikupio preko čitavoga dana.

Kako brzo prolazi ljudski život!

Ta nije još davno, kad bijaše majka još lijepa i mlada. Sada je već starica.

Kako joj je?

Da nije njezina bolest opasna?

Da nije već možda i umrla?

Nikako ne mogu više da čekam!

Otvorim teška vrata i unidjem. Podjem ravno prema kuhinji.

Evo, baš mi dolazi Jadviga u susret. Plače.

»Ah, Bože, što je?! Majka je mrtva!« viknem i zaridam gorko.

»Nije, mamečka, nije mrtva!« govori Jadviga grleći me. »Dodji, da se otpočineš, sve ću Ti reći.«

Ana dolazi, naša stara kuharica, te mi ljubi ruku.

I ona plače. Ali i govori: »Nisu umrli, Vaša milostiva majka, nisu umrli!«

Vode me u kuhinju.

»Samo tu je toplo, moja ljubezna gazdarice!« priča Ana. »Odmah ću zapaliti samovar. I onda ću gore naložiti vatru, da se sobe ugriju i da se odmorite.«

Ništa ne shvaćam. Plačući padam u naslanjač, u kojem je kraj prozora obično sjedjela Ana popodne i plela čarape.

Jadviga je odbacila kapu i svukla kaput.

I meni skidaju kapu, svlače kaljače.

»Što je s majkom? Ta pričajte, budite milosrdni!« umolim ih.

»Umiri se, mamečka!« govorila mi Jadviga grleći me. Svlači mi rukavice, tetoši me kao maleno dijete. Ali i sama plače.

»Baka je u Zaleskom,« priča Jadviga. »Prije tjedan dana odveli su je tamo.«

»Zašto u Zalesko? Što ona radi tamo, ako je bolesna?«

Zalesko bijaše sanatorij, nešto više u gorama, te bijaše otvoren samo ljeti.

»Otkad je rat, prevezli su sve civilne bolesnike iz grada gore,« razjasni mi Ana. »I naš doktor Wronski su sada gore.«

»Zašto su majku tamo odveli? Mogla je ostati kod kuće! Gdje je Agneza? Zar je pošla s majkom?« pitam kao u vrućici.

»Agneza je umrla,« odvrati Jadviga.

»Kada?«

»Prije četrnaest dana,« reče Ana. »Dobila je upalu pluća. Milostiva majka dvorili su je sami. A kad je umrla, silno su se preplašili i rastužili.«

»Zašto mi nije nitko ništa javio?«

»Sama su milostiva majka pisali svima. Čitavu su noć pisali. Niti nisu ugasli. Nisu htjeli da legnu, nego su pisali. Dali su mi drugi dan sedam ili osam listova za poštu. Čini mi se sedam. I tako su bili čudnovati,« pripovijeda Ana.

»Baka je i sama oboljela od napora i uzrujavanja,« priča Jadviga. »Ana ju je neko vrijeme sama njegovala. Ali Ti znaš, da je Ana već stara i da se ne razumije u njegu bolesnika. Zato je rekao doktor Wronski, da je odvezu u Zalesko. Tamo on može da pazi na nju više. Nije mogao svaki dan doći ovamo.«

»Da, tako je,« potvrdi Ana. »Gospodin doktor nisu mogli dolaziti, pa smo staru milostivu odvezli u Zalesko. Sam velečasni su dali kola i konje od samostana.«

»Zašto mi nije gospodin župnik odmah pisao?«

»Pisali su. Rekli su, da su pisali dva puta.«

»Zar je majka opasno bolesna?«

»Nije, mamečka! Nije opasno!« tješi me Jadviga.

»Ne, nisu opasno bolesni. Samo su nešto čudnovati,« reče Ana.

»Dajte mami čaja!« prekine je Jadviga. »Vidite, kako je blijeda i slaba. Onda idite odmah gore pa naložite u gostinskoj sobi. Dobro naložite!«

Dvore me, a ja sam sasvim apatična. Plačem i ništa više ne pitam. Teška umornost sapinje moje tijelo. Jedva mogu da gledam. I glava me boli.

Ni sama ne znam, kad su me otpremile gore u sobu i položile u krevet. Silno me je mučila glavobolja. Ništa nisam mogla da mislim, samo sam plakala.

Pala sam u dubok i težak san.

Kad sam se probudila, sjalo je sunce u sobu. Jadviga je sjedjela kraj moga kreveta i smiješila mi se.

»Jesi li dobro spavala, mamečko? Jesi li se odmorila? Već je deset sati!«

U prvih se mah nisam mogla sjetiti ni na što. Samo sam znala, da sam dugo, dugo spavala.

Gdje sam?

Kako to, da je Jadviga uz mene?

Zar nisam u Pragu?

Onda se naglo sjetim svega i suze mi navriješe na oči.

»Ah, ja evo spavam, a moramo k majci!«

»Ići ćemo, mamečka! Ne smiješ, da plačeš,« prigovori mi Jadviga ljubezno. »Ana će donijeti kakao i kruha s maslacem, da se okrijepiš. Tebe je sinoć boljela glava, moraš zajutarkovati u krevetu!«

Skočila je k vratima i zazvonila je.

Za čas je došla Ana i donijela na tasi svega: kakao i maslac, meda, ukuhanog voća i jaja, baš kao nekoć, kad bijah još kod kuće bolesna.

»Sve moraš pojesti, mamečka,« naredjivala je Jadviga. »I ja ću jesti. Ja sam opet gladna.«

»Nije ni čudo,« rekla je Ana. »Gospodjica su ustali već u šest sati, a u sedam su već izašli. Baš su se netom vratili.«

»Da, bila sam marljivija od Tebe,« smiješila se Jadviga. »Bila sam već daleko šetati. U šumi sam bila te sam botanizirala. Ima tu po starijem drveću interesantne mašine. A bilo je ugodno ići, jer je snijeg tvrd, pa se može hodati po njemu kao po parketima.«

»Da, noćas je bio opet jaki mraz,« pridometne Ana.

»Dvadeset i dva stupnja ispod ništice! Dobro me je štipalo u lice, kad sam izašla,« pričala je Jadviga. »Zato sam i išla brzo kao da trainiram. Bila sam i kod župnika.«

»Što je on rekao? Što je s majkom?« zapitala sam je.

»Baš je bio jučer kod nje. Kaže, da dobro izgleda. Poći ćemo odmah k njoj. Ali sada jedi! Treba da dobro založiš. Moramo pješice. Župnik bi nam rado dao konje, ali ih ima jedino samostan jedan par. Sve je rekvirirala vojska. Čak i volova nema više. Blizu smo ratišta, pa uzmu,

što im treba. Samostanske su konje ostavili, jer dovažaju mlijeko u bolnice u gradu. Ali sluga će se vratiti tek oko dva sata poslije podne s njima, a da tako dugo čekamo, nema smisla, Zalesko nije daleko. Za sat i četvrt mogli bismo stići onamo.«

»Ali ne! Nije moguće, da milostiva gospodja idu tako daleko pješice!« zgrozila se Ana. »Nije moguće, pješice! Da stara milostiva majka znadu, ljutili bi se, da puštamo gosta pješice!«

»A kako, draga, da dodjemo drukčije onamo, kad nema konja? Ne možemo da krave upregnemo u saone!« nasmijala se Jadviga.

I ja se moradoh nasmiješiti.

»Poći ćemo pješice,« odlučih. »Dobro sam se odmorila, pa sam svježa.«

Brzo sam se uredila i odjenula.

Pošle smo.

»Neka se ne preplaše, gospodjo moja mila!«, rekla je Ana, kad me je sprovadjala na cestu, te si otirala suze.

»Zašto, da se mama preplaši?! Ne treba da se boji!« odvratila je Jadviga oštro i primila me ispod ruke, da krenemo zajedno u brdo.

I to prekrasno zimsko dopodne ne ću nikad zaboraviti! Veličanstvena se neka krasota razastrla preko čitave prirode. Nebo se caklilo u čistome modrilu, te se pogled gubio visoko, visoko, kao da siže u neizmjernost. A gore bijahu vedre, bliže, mekše negoli noćas, pristupačnije, prijateljskije. Daleko je dopirao pogled natrag preko sela i gradića, preko tamne željezničke pruge, nekamo u tajnovitu daljinu. Tamo je rat, pomislih, i zbilja je katkada dolazio do nas mukli osobiti zvuk, daleka tutnjava topova.

Jedino je ta zlokobna jeka rata rušila predivni mir oko nas. Nu brzo nas okruži šuma crnogorica. Jeka prestane potpuno. Samo se čulo šuštanje snijega, kako pada s grana. Gdjekoja crna ptica preleti pokadšto nad nama. Inače je sve tiho, mirno, svečano.

Koja je crkva veličanstvenija i divnija od šume u zimi?! Gdje može da bude srce pobožnije i sabranije nego u šumskoj samoći?!

Šuteći smo prolazile pokraj dostojanstvenoga drveća, predivno uzrasloga, od zemlje do vrhunca krasota i milina oku. Šuma — čar neopisivi! A u šumi je svako drvo čudo od ljepote; svaka je grana na drvu umotvor nedostiživi. Predivni mir odiše tu i ulijeva u srce zanosnu vedrinu.

Najednom stane Jadviga.

»Kakova jakost struji iz te šume i te krasote!« izrekla je osobitim glasom, duboko udišući prečisti zrak u sebe. »To daje, čini mi se, snagu za sve!«

Onda me obujmila oko pojasa kao sestra.

»Čuj, mama, moram da Ti kažem nešto!«

»Radi majke?«

»Da, radi majke!«

»Ona je bolesnija, negoli što ja mislim? Kaži!«

»Ona je d r u k č i j e bolesna, negoli što Ti misliš! Slušaj me! Ljudi boluju od raznih bolesti, zar ne? Odgovori!«

»Pa da, od raznih! Što time hoćeš da kažeš?«

»Bolest je kao bolest, zar ne?«

»Da. Ali reci . . .«

»Neki su bolesni na srcu, drugi na plućima. Kod jednih zahvati bolest želudac, kod drugih . . . Čuj, mama, bolest je kao bolest! Moju sirotu baku . . .«

Opet je stala. Ali ja je tad naglo shvatih.

»Jao mene! Majka je poludila!« kriknuh i obuhvatih kćer, da ne padnem.

Ah, kako sam se rasplakala! Kako se moje srce stislo u silnoj boli kao da ga surovom rukom gnječi neka bezobzirna neman.

»Mamečka! Moja mamečka! Pa zašto plačeš?! Zašto shvaćaš to tako strašno? Ta to nije ništa! Zašto da bude tragičnije, ako li oboli mozak, negoli kad oboli koji drugi dio tijela?« — tješila me Jadviga. »Ja to shvaćam kao sasvim prirodno. Sinoć sam se uplašila, uznemirila. Ali danas sam se već snašla i shvaćam to kao prirodnu stvar, kao što to i jest.«

Moja je Jadviga tako mudra! I volim je. Ali ne mogah da mislim kao ona.

Poludila! Moja je majka poludila!

Što bijahu suze, koje sam dotada prolijevala, prema gorkim suzama, što mi ih je ta vijest izazvala! Nikada još nijesm plakala tako tople suze!

Moja majka luda!

O, Bože, i to, i to još moradoh doživjeti!

Kakvu ću je naći?!

Strašne misli i pojave plašile su moju dušu.

Vidjeh je u mašti svojoj izobličenog lica, divljih očiju, raščupane kose, stisnutih šaka... Sjetih se Marine...

To nije moguće! To nije istina!

»A zašto su je, jadnu, dali iz kuće?! Što će medju tudjima?! Sirota moja majka, sirota jadna!« jauknula sam opet i sva je ljepota oko mene nestala u isti mah. Šuma se promijenila. Sva je njezina krasota iščeznula, te je samo pustoš gledala na mene odasvuda. Tvrdo bijaše nebo i nemilosrdno. Bjelina snijega bolno je dirala moje oči.

Moja je majka poludila!

Klecavim koljenima podjoh dalje. Srce mi se kao okamenilo.

Kakvu ću je zateći? Kakvu ću je vidjeti?

Uzalud mi je Jadviga govorila utješljive riječi, ja ih nisam čula. Uzalud mi je stiskala ruke, ja to nisam osjetila.

Automatski pošla sam s njome, kud me je vodila.

Popele smo se dosta visoko.

Uz put su se već nalazile klupe. Šuma se pretvarala u park. Drvoredi su prosijecali sniježnu ravan na sve strane. Sunce je nesmetano sa svih strana oblijevalo kraj svojim zlatnim, pobjedničkim sjajem.

Mene je vrijedjao taj jasan dan, blistavi snijeg, krasota gora, sjaj sunca. Ah, kakova neopisiva tmina, kakova je tuga obuzela moju jadnu dušu!

Tamo je stajala velika zgrada, na desno i lijevo još dvije druge, manje.

Jadviga me je povela k onoj na lijevo. Valjda joj je već naš župnik razložio, kuda treba da ide.

»Nemoj se bojati, mamečka, ona leži,« rekla mi je, kad pozvonismo.

Ah, ona leži! Ona ne divlja, ona ne bijesni! Ona je mirna, ona leži!

Kolika sreća bješe ta vijest!

Oh, jadna se ja nisam ni usudila da zapitam, kakovo je njezino ludilo, od straha, da se ne potvrde moje najužasnije slutnje.

Zvonar zaječi i na vrata dodje milosrdnica.

Jadviga je upita za moju majku. Ja nisam mogla da istisnem ni riječ iz grla.

»Danas joj je bolje, možete ići k njoj. Podjite sa mnom,« rekla je milosrdnica i mi podjosmo za njom .

»Morate oprostiti i shvatiti... Kod nas sada nema mnogo mjesta, i osoblja ima premalo. Po šest njih leži u jednoj sobi...«

Otključala je vrata na stubištu i mi se popesmo u prvi sprat.

Na lijevo je opet otključala vrata. Unidjosmo u hodnik. Tri, četiri žene, odjevene u bolesničko ruho, stajale su kod prozora i gledale van. Nisu se mnogo obazirale na nas. Na desno bila su vrata. Čudnovata vrata bez kvaka... I treća je vrata milosrdnica odključala.

Stupile smo u sobu.

»Tu leži,« rekla je milosrdnica te pristupi krevetu kraj prozora.

Ja sam već opazila majku odmah sa ulaza i srce mi je zadrhtalo kao preplašena ptica.

»Hanko moja! Ah, ipak si došla!« kliknula je moja majka i pružila je prema meni svoje ruke.

Suhi neki jadni plač lomio je s njome.

Zagrlila sam je, gladila joj kose.

»Ah, majko, sirotice! Niti slutila nisam, da si bolesna! Davno bih već bila tu kod Tebe!«

»Toliko sam Te zvala, Hanko, toliko sam Te zvala! Čitave sam noći molila Bogorodicu, da mi Te pošalje. I nekoliko je puta vidjeh tu kraj svojega kreveta. Ljubezno mi se smiješila i kimala glavom. Znala sam, da ćeš doći,« govorila je majka nekim osobitim, djetinjastim glasom, koji me je neopisivo dirao. Sva mi se pričinjala izmijenjenom, mekanom. Prije je bila uvijek nešto opora

i ponosna s nama, djecom, a sada bijaše blaga i malena. Njezina je ruka drhtavo gladila moje odijelo, nježno se doticala mojega lica i kose.

»A kako Ti je, majko moja? Jesu li dobri s Tobom? Nije li Ti teško?« pitala sam je.

»Dobri su oni sa mnom, dobri. Ali ja bih ipak htjela kući. Dobri su, znaš,« zašaptala mi je u uho, »ali nema, nema tu pravoga reda.«

»Bakice, i ja sam tu,« ozvala se Jadviga. »Zar me ne poznaješ?« Nagnula se nad nju i poljubila joj ruku.

»Pa da, to je Jagica!« rekla je moja majka. »Kako učiš? Sasvim je danas drugi svijet! Sve djevojke hoće da uče i študiraju. Nu neka Ti bude! Ja sam svaki dan izmolila za Tebe krunicu, da bi lakše učila. I k misi sam išla za Tebe, kad sam znala, da moraš polagati ispite. Toliko sam se za Tebe molila Bogorodici! Ti do nje ne držiš, znam ja. Papa Te je tako odgojio. On je valjan čovjek, Tvoj papa, ali znaš, Jagice, u tome nema pravo. Nema pravo. Naša Bogorodica je dobra i moćna, veoma moćna. Mnogo ona može kod Gospodina Boga! Sada sam toliko tužna, što su mi zaboravili dati moju krunicu sa sobom. Ne mogu niti da molim krunicu! To je sanatorij?! Nered, veliki nered, velim!«

»Ja ću Ti odmah sutra donijeti Tvoju krunicu, bakice,« tetošila ju je Jadviga.

Gle, zašto su je doveli ovamo? Ta ona je sasvim pametna! mislila sam u sebi.

Jadviga je ponijela sa sobom nešto jabuka, meda, ukuhanog voća i slatkiša.

»Možda bi što jela?« pitala ju je.

»Ne, ne, ne ću! Ne mogu da jedem,« odvrati moja majka. »Ali daj to razdijeli medju moje susjede. One se uvijek tuže, da ne dobivaju dosta jesti.«

Jadviga je pošla do svakog kreveta i svakoj je ponešto dala. Kraj obiju strana vrata bio je po jedan veliki, žicom opleteni i prikriveni krevet. Kao dva kaveza.

Moje su se oči strahom obraćale prema tim krevetima, na kojima su sjedjele dvije žene.

»Nisu zle,« rekla je susjeda moje majke, kad je opa-

zila moj pogled. »Nisu zle. Ništa ne viču. Samo bi htjele da lutaju. Uvijek bi htjele da šetaju. I po noći. Nikada ne spavaju. Zato su zatvorene, da miruju. Hodale bi, dok se ne bi srušile mrtve. Liječnik mi je to rekao. Otkako je rat, imamo drugoga liječnika. Preselile smo se. A kako je vani? Zar su već protjerali Ruse?«

Silno se začudih. Pa kako to? Zar i tu, i tu znadu, da je rat?!

»Nisam ja luda,« pričala je ženą. »Oni samo misle. da sam luda, ali nisam! Već pet godina, pet godina drže me ovdje. Kažite, gospodjo, i Vi njima, da su se prevarili. Znam, tko me je doveo ovamo. Moj šura, brat moga muža! Da, moj muž je ostavio meni imutak, a ne njemu, pa se on zato osvetio. Zao čovjek! Nikad ne bio sretan, neba ne vidio! Ja ću Vam dati list na jednu visoku ličnost. Zar ne, Vi ćete ga odnijeti?«

»Hoću, hoću,« obećah, jer mi bijaše silno žao te žene, budući da mi se činila sasvim pametnom.

Pa zar se uistinu može počiniti što takova? Zatvoriti zdravu ženu u ludnicu. A liječnici? Ta tko je nepogrješiv!

Strjelomice su preletjele te misli mojim mozgom. Ali već me je jedna druga žena zvala k sebi.

Pristupih k njoj.

Povukla me za kaput bliže k sebi: »Ne vjerujte onoj debeloj; laže ona. Jučer je bila u sobi za bjesomučne, a danas joj je to prošlo, pa misli, da nije luda. Ali ona je luda! Mi smo sve tu lude! Ja to barem znadem! Mene mnogo rjedje hvata, negoli druge. Zato i jesam gotovo uvijek medju mirnima, ali tu debelu premjestili su tek sada k nama, prije četrnaest dana. Nema dosta mjesta za sve. Hi, hi, sada je rat! Sada je i onako sve ludo! Hi, hi!« Smijala se tihim, lukavim, zlobnim smijehom, što mi je prolazio kroz kosti.

»Mama, dodji malo ovamo, ova bi djevojka htjela da govori s Tobom,« zvala me je Jadviga k jednoj od onih strašnih postelja, koje naliče kavezu.

Prekrasno djevojačko lice gledalo je u mene s divnim, velikim crnim očima.

Pošla sam tamo. Kako je bila lijepa ta jadnica! Dvije

debele tamne pletenice visjele su joj preko ledja. Lice bijaše doduše mršavo, ali je to jače osvajalo svojom patničkom ljepotom.

»Gospodjo, zar još uvijek pate ljudi?« pitala me je neopisivo bolnim glasom. »Ah, jadni ljudi, jadni, jadni ljudi! Koliko pate, koliko se muče! Ja to znadem! Oh, zašto, zašto?! Meni ih je toliko žao, gospodjo, neizmjerno žao! Nevoljnici tužni! Ja samo to mislim, kako pate, kako se muče! Ne mogu da spavam. Uvijek čujem, kako jauču, kako zovu u pomoć! Ali ne mogu, da im pomognem. Zatvorili su me. Ah, još uvijek pate, zar ne, još uvijek? Još uvijek je rat!«

Stiskala je svoje ruke na grudi i govorila toliko tužnom milotom, da mi je dah zastajao.

»Nema više rata,« rekla sam joj. »Već su prestali.«

»Ne biju se više?« upitala je naglo. Ali njezino je lice odmah opet poprimilo svoj prijašnji bolni izraz. »Pa ako se i ne biju, oni još uvijek pate. Još dugo će patiti. Još dugo će plakati žene i djeca. A sve suze, sve suze padaju na moje srce i silno me bole, silno!«

Odvratila se od nas, uhvatila je rukama mrežu kraj stijene i naslonila je na nju svoju tamnu glavu.

I sa svih ostalih kreveta dozivale su nas sada. Uto je unišla milosrdnica.

»Ah, ne puste Vas, da mirno razgovarate s majkom! Nemojte smetati gospodju, budite mirne,« rekla je bolesnicama i počela dijeliti neke lijekove.

Jadviga i ja sjele smo opet do majčina kreveta.

»Što još želiš, bakice, da Ti donesemo?«

»Rupčiće! Gledaj, kakove su mi dali trošne i gadne rupčiće sa sobom. Donesi mi one fine, što ih još čuvam od svoje opreme. Želim ih sada, kad sam bolesna. I svoju torbicu želim.«

»Hoćeš li možda moj rupčić?« zapita je Jadviga. »Ponijela sam dva svježa sa sobom,« i dala joj je jednoga.

»Ah, kako ugodno miriše,« govorila je majka, pritisla ga na lice i smiješila se.

Začudila sam se, kako je izgledala mlada. Njezina usta bijahu crvena i puna kao kod tridesetgodišnje žene.

Brada je bila fina i nježna, sasvim bez tragova nabora i starosti. Samo su oči bile umorne.

Primila me je za ruku i pomno mi je promatrala lice. »Ah, Hanko, koliko sam Te vólila, Tebe i Zikmunda! Veoma sam Vas voljela! Jako sam Te imala rado, Hanko!«

»Hoćeš li da pišem Janu i Ladislavu, da si bolesna, pa da dodju, ako mogu?«

»Kome hoćeš da pišeš?«

»Janu i Ladislavu, majko.«

»A zašto? Gdje si ih upoznala?«

»Upoznala?!... Ali majko, zar se ne sjećaš na nje, na svoje sinove?!« upitala sam je nježno.

»Ne sjećam se,« uzdahnula je. »Tako mi je čudno u glavi, ne sjećam se! Valjda sam se nahladila. Znaš, Hanka, Bogorodica me je posjetila. Ah, kako sam sretna! Smilovala mi se, sveta naša Bogorodica, i pokazala mi se!«

Njezino se lice razblažilo. Sklopila je ruke na grudima kao za molitvu. Uvojak sijede kose izmakao se ispod bijele kape i pao joj preko očiju. Jadviga se nagnula nad nju i popravila joj jastuk i kapu.

»Kakova lijepa i ljubezna gospodjica, što je došla s Tobom, Hanko... Kako Vam se svidja kod nas, gospodjice, tu u gorama?«

»Ta to je Jadviga, majko! Zar je više ne poznaješ? Prepoznala si je, kad smo došli. Jadviga je to!...«

»Da, da, Jadviga. Znam, znam. Sjećam se. Hoće da bude veoma pametna, da študira... Znam. O, nisam ja na nju zaboravila! Kad se vratim kući, dat ću Ti nešto veoma lijepo. Potražit ću ja. Imam još svašta spremljeno za Tebe,« govorila je majka gladeći rukom Jadvigu.

Ali brzo se opet obratila k meni.

»Ah, kako sam Te imala rado, Hanko!... Ti to ne znaš! Kako sam Te voljela!... Uvijek! I Zikmunda takodjer... Mislio je, da se srdim na njega, ali ja se nikada nisam srdila na nj, nikada. Ah, kako sam Vas ja voljela, Bože!«

Uvijek je to govorila. Neprestance. Nebrojeno je puta ponavljala: »Ah, kako sam te imala rado, Hanko! A Zikmunda takodjer!«

A baš nas dvoje, Zikmund i ja, zadali smo joj najviše jada, najviše briga! Koliko se samo žalostila zbog Zikmundove ženidbe i moje udaje! A sada evo, prije smrti, zaboravila je na svoju drugu djecu i samo se nas dvoje sjeća!

Došla je druga milosrdnica, da nam javi, neka dodjemo u pisarnu, ako hoćemo da govorimo s liječnikom, jer ima silno mnogo posla, a na ovom je paviljonu već danas bio.

Bojala sam se, da će biti majci teško, kad će vidjeti, da odlazimo. Ali ona je bila sasvim mirna.

»Dodjite opet sutra, Hanko, i ne zaboravi, da mi doneseš rupčiće! Pa i gospodjica neka dodje,« rekla je Jadvigi pružajući joj ruku.

Jadnica, opet je zaboravila, da je to Jadviga!

Otišle smo.

Milosrdnica je išla s nama po hodniku i po stubama dolje te nam je otključala vrata u veži. Bila je još mlada. Njezino je lice bilo otmeno i produševljeno.

»Vaše je srce zaista milosrdno, kad možete da budete kod njih,« oslovila sam je. »Ipak ta bolest nije kao bolest. Najjadniji je onaj, koji ne može da vlada više svojim mislima i svojim umom.«

»Pa zato mu treba to više dobrote,« odgovori mi ona. »Uvijek sam tražila, da ljubim nešto i da za nešto živim. Svuda sam se razočarala, dok nisam došla k njima. Već sam šest godina kod njih. Hoću da im budem dobra, a to mi je smirilo i upokojilo dušu. Nemojte da se uznemirujete, lijepo ću paziti na Vašu majku,« pridodala je ljubezno se smiješeći.

Stupile smo van u drvored.

Bila sam začudjena sama nad sobom, što nisam tužnija i očajnija. Moje me je srce boljelo, ali se stišalo. Ah, ipak je bilo s majkom mnogo bolje, negoli što sam se nadala! Njezine oči gledaju tako mirno i mekano, usta su njezina ljubezna i mlada, pa i ono, što govori, slatko je slušati. Nije ni strašna, ni odvratna. Ne više. Mila je i mekana kao još nikada.

Kolika je i to sreća, kolika sreća! Nikakve grozne slike ne će mi uspomena na nju činiti teškom i strašnom.

Predivan park prostro se pred nama. Drvored kao u priči. Grana se dodiruje grane, sve bijele i prebijele od inja. Kao kakav čar omamljuje oči ta prečista, čudesna ljepota.

Kako je krasan svijet!

Od tuge i očaja jača je njegova ljepota!

Prolazile smo drvoredom, a meni se činilo, kao da krasota toga čarobnog dana pročišćuje moju dušu i diže je, te kao da oplemenjuje moju bol i tugu. Nikakvoga taloga i kala ne bijaše više u mojem srcu.

Slutila sam, da se život moje majke računa još samo na dane, ali ta misao nije mi bila više teška i nesnosna.

Svi mi umiremo. I ja ću jednoć umrijeti. I Jadviga. Sve umire. Ali za nama dolaze drugi. Priroda je vječna. Bit će proljeće i ljeto i zima još mnogo, mnogo hiljada godina. Bezbroj će se ljudi diviti nebu, visokim gorama, šumi, snijegu i inju.

Kako je divno, divno to inje!

Sunce će još sinuti jače i nestat će ga. Vjetar će zaduvati i oblaci će ga prekriti. A ipak je prelijepo!

Kratak je ljudski vijek. Ta nije tome davno, što je majka bila još mlada. Nije dugo, te se igrala s nama, s djecom. Mi smo eto odrasli, otišli u svijet, a ona će za koji dan umrijeti...

Došle smo do glavne zgrade i unišle smo u pisarnu zavoda.

»Jeste li primili moje pismo? Jeste li se veoma preplašili?« zapitao me dr. Wronski, stari poznanik još otprije. »Ljudi još imaju uvijek predrasude protiv umobolnika.«

Rekla sam mu, da nisam primila njegovo pismo, a niti od župnika, nego da sam samo dobila od majke one tajnovite crtice, što su me toliko uznemirile.

»Da, da, majčin instinkt! Kap joj je uništila dio mozgovnog staničja, poremetila joj je sjećanje, ali je instinkt krvi još posljednji put ravnao njezine misli pravim smjerom. Nešto se tamno zbilo s njome, a ona je htjela

da to saopći svojoj djeci, da ih pozove i nadje kod njih pomoć. Ipak je to nešto veliko: majčin instinkt!«

»Mene je silno potreslo, što je ne zatekoh više kod kuće,« primijetih.

»Nisam mogao drukčije, draga gospodjo. Kome da je povjerim? Vi nijete dolazili, a rat je. Sve se razbježalo na sve strane. Staroj je Ani ne mogoh da ostavim. Ne bih bio mogao dolaziti k njoj, da vidim, što je. Da odavde pošaljem njegovateljicu? Nemoguće. Tu ima posla za tri puta toliko osoblja, koliko ga imam,« odgovori doktor.

»Ne bismo li je mogli prevesti sada natrag, da umre kod kuće?« zamolih ga.

»Isključeno. Umrla bi Vam na putu. Nego znadete li šta? Čini mi se, da je vrtljarova kućica dolje u parku prazna. To jest, unutra je natrpano razno pokućstvo iz glavnih zgrada, koje nam je smetalo i oduzimalo mjesta: glasovir, biljar, zrcala, naslanjači, ormari. Mi sada nismo i ne možemo da budemo sanatorij. To bi se sve dalo još možda stisnuti, smjestiti na tavan, potrpati jedno na drugo, da dobijete jednu praznu sobu, koju možete udesiti za se i za majku. To je jedino, što mogu da učinim za Vas. To jest, samo u toliko, da Vam za to dadem dozvolu, jer si morate urediti sve sami. Idite kući, pa priredite sve, što treba: krevet, rubeninu i t. d. Naći ćete još koga u selu. Uzmite koju ženu, ako nema muškarca. Vi ćete već sve udesiti, kako treba, da ne budem imao većih briga i veće odgovornosti. I meni ćete u toliko pomoći, što ću dobiti u paviljonu jedan krevet na dispoziciju. Sve bi još išlo, samo da ima više mjesta i više kreveta!«

Zahvalih mu. Nismo ga dugo zadržavale. Tri put su došli po njega u to kratko vrijeme, što je razgovarao s nama.

Navratile smo se opet u paviljon, gdje je ležala majka, da joj saopćimo, kako ćemo sve urediti. Ali nam je milosrdnica, što je otključala vrata, rekla, da spava.

Da ne gubimo vremena, pošle smo odmah kući.

Malo koju riječ progovorile smo putem.

Dušu mi je obuzela neka tiha sabranost i spremnost.

Osamljenost šume, kojom smo prolazile, još je više umirivala moje živce. Tuga, što je obuzimala moje srce, bijaše duboka i ozbiljna. Silni očaj, što je upravo divljom boli prožimao moje biće prije nekoliko sati na tom istom putu, sada se stišao i promijenio u mirnu odanost neizbježivoj sudbini.

Kad smo stigle kući i nešto se odmorile, pošla je Jadviga u selo, da nadje dvojicu, trojicu muškaraca ili žena, što će nam pomoći, da natovarimo potrebite stvari na saone. Putem se još htjela da svrati k župniku, da ga zamoli i da posudi od njega konje, kako bismo još isti dan, bilo i u noći, sve uredile, da uzmognemo već sutradan preuzeti majku u svoju njegu.

Gore u majčinim sobama našla sam sve na svojem mjestu; ključeve od ormara u starom šivaćem stolu iz ružina drva, što ga je baštinila majka još od svoje bake. Tu sam našla pletivo iz debele sive vune, kaput ili nešto tome slično, što je majka plela valjda za Ladislava ili Jana. I par debelih vunenih muških čarapa bio je u jednoj ladici.

U ormarima je bilo sve u najvećem redu. Evo i rupčića! Otkako pamtim, bili su uvijek gore na lijevo. Gle, i košulje su tu. Sve bi se moglo naći i u tami, po noći. Fini miris klinčaca dolazio je od rubenine. Agneza je sušila rascvjetane klinčace i spremala ih u svilene vrećice, što su onda porazmještane po ladicama i ormarima.

Da li je majka još spremila naše stare dječje haljinice?

Otvorila sam stari chifonier. Kad sam bila mala, uvijek sam tražila, da mi ga majka otvori. Dugo je već tome. Pun je čipkastih čepica, malenih košuljica, što smo ih nosili kao djeca. Ali i modri baršunasti kaputić bijaše tu unutra, opšiven starim, skupocjenim čipkama. Toga je Stanislav, moj najstariji brat, dobio jednoć, dok je još živio naš otac, kao dar za imendan. Tu bijaše i prva poljska kapa, što ju je nosio Zikmund. Od mene je bila čitava zbirka odijela. Maleno bijelo sa izblijedjelom plavom vrpcom: u tome sam odijelu prvi put prohodala. Karirano odijelo sa širokom crvenom vrpcom oko pojasa: to sam

nosila, kad su me počeli učiti čitati i pisati. Požutjela koprena, a u nju zamotan mali mirtin vjenčić: to sam imala kod prve pričesti. Bijele, malene, svilene cipelice: u njima sam prvi put plesala. I još druga odijela u svim bojama. Prve čizmice Ladislavove, male natikače Janove, kad su ga još nosili na rukama. U jednoj su ladici bile naše stare dječje igračke, sabljice dječaka, moje bebe, knjige sa slikama i pričama. Naše prve zadaćnice. Nekoliko početnih čitanka i računica...

Da, sve bijaše još tu. Sve na svojem mjestu, pa ipak kao da je tek nedavno prekapala nečija ruka po tim davnim uspomenama. I zbilja: evo maminog rupčića, još je svjež kao da je netom zgužvan njezinom rukom: još miriše po klinčacima!

Ah, samo joj je taj ormar ostao još vjeran. Djeca su otišla daleko. Tu bijahu njezine mile uspomene, svjedoci njezine majčine sreće.

Klekla sam na pod, glavu sam naslonila na otvorenu ladicu i slatke, mekane suze potekle mi iz srca.

Predraga davna vremena! Milo djetinstvo moje! Majko moja zlatna!

Stala sam spremati i slagati, što će trebati odvesti gore u Zalesko.

Ali misli su moje ostale kod onih davnih, prošlih godina...

Moja je majka bila veoma lijepa. Ali nije bila vesele ćudi. Malo se je smijala. Samo par puta sjećam se, da sam je čula, kako pjeva.

Jednog je Uskrsa pošla rano na Uskrsnuće i vratila se sva zadovoljna i razdragana. U svojem svilenom odijelu, što je šuštalo za njom po podu, prolazila je iz sobe u sobu pjevajući neku staru narodnu uskrsnu pjesmu. Prozori bijahu otvoreni, a naša bašča bijaše jedan jedini bijeli svijet.

Hodala sam za njom vesela i ushićena, ma da nisam sama znala, zašto. Neobično mi se svidjala majka sa svojom visoko počešljanom kosom, a tako isto i njezino neobično pjevanje. Često je u uspomenama stajala ovako preda mnom.

S nama je bila dosta stroga i tvrda. Nije voljela mazenja, nije nas raznježivala draganjem i milovanjem. Uvijek je nešto ispravljala na nama, prigovarala nam, kako hodamo, kako se držimo i vladamo. Pa i kasnije, kad smo poodrasli, ostala je ista. Njezina su pisma bila uvijek duga i puna beskonačnih prikora i nauka.

A ipak, sada tek znadem, koliko nas je voljela. Pa i njezini prikori i prigovori bijahu ljubav...

Već sam bila sve prilično priredila, a Jadviga se još uvijek nije vraćala. Pošla sam dolje k Ani u kuhinju? Kuhala je butinu, da je ponesemo sa sobom, i pekla je pecivo za čaj od brašna, jaja i maslaca.

»Pričaj mi štogod o majci, molim Te,« rekla sam joj i sjela sam, da se odmorim.

»Što da pričam, ljubezna gospodjo. Ništa ne znam. Bili su tako čudnovati... Veoma čudnovati... I uvijek su htjeli da putuju. Svaki čas: spremaj, Ana, moram otići k Hanki... Moram otići k Zikmundu... I ustati su htjeli. Drugu je to noć bilo, kad sam malo usnula u naslanjaču kraj kreveta. Svijetlo je gorjelo gore na ormaru, da budemo više u sjeni. Probudim se, pogledam — a krevet je prazan, vrata otvorena. Zato sam se i probudila, jer je sa hodnika strujala zima u sobu. Skočim brzo, a oni su već bili na stubama. »Moram da idem, čekaju me...«, govorili su, te sam ih jedva nagovorila, da su se opet vratili i legli u krevet. Zato su doktor i naredili, da ih odvedu u Zalesko... Tužno pričanje! Tužan život, otkada je umrla Agneza... Kuća je kao mrtva bez nje. Istina, mnogo se ona nagospodarila nada mnom, nikad ne bih mogla, da joj učinim po volji. Milostivoj je gospodji bilo pravo, a ona bi prigovarala. Nu ipak je meni tužno, otkad je nema. Kao grob je bila kuća onih dana, dok nisu oni došli. Ne bih voljela da budem opet sama... Već sam ih htjela moliti, da dopuste, da dodje kći moje sestre ovamo. Imade dječaka od dvanaest godina. Bilo bi ljepše u kući. Ja sam već stara, ona bi mi pomogla. A dečka bismo trebali, da nam štogod donese. Dobro, da je muškarac u kući, pa bio on mlad ili star... Pavle i onako ne vrijedi ništa više, kao ni ja. Treba paziti na kokoši, da ih

ne pokradu. Doći će proljeće, vrt će se morati urediti, a tko će sve to?«

»Dobro, piši, neka dodju,« rekla sam.

»Znala sam, da mi to oni budu dopustili... Strah me je samu...«

Otišla sam opet gore u sobe.

Gdje je Jadviga tako dugo? Gdje su žene? Nitko još nije došao. Pavle je otišao rano u grad sa samostanskim kočijašem, da se pobrine za našu prtljagu. I njega još nema.

Malo ću leći na divan. Možda ne ću moći noćas spavati. Majka će trebati podvorbe. Morat će uvijek biti jedna od nas budna kraj nje... Odmorit ću se. Pa i četvrt sata može biti od koristi.

Usnula sam.

Nisam znala, kako sam dugo spavala.

Osjetih, da mi netko nježno gladi kosu. Otvorim oči, a to Jadviga kleči kraj mene na podu.

»Mamečka...«

»Ipak si došla! Sve sam već priredila. Samo neka nose na saone...«

»Ništa ne treba da nose, mamečka. Bila sam kod župnika u samostanu radi konja. U to se on vratio. Bio je pošao odmah za nama u Zalesko. Kaže, da ga je nešto čudnovato nagnalo, da ide za nama. Mi smo već medjutim bile otišle. Ali kad je već došao, htio je ipak da vidi baku. Znao je, da se vazda veselila, kad bi došao. I njemu su rekli, da spava. Ali on je svejedno unišao k njoj, da je bar vidi. Kad je bio u sobi kraj njezina kreveta, pričinilo mu se, da ne diše. Primio ju je za ruke i opipao joj bilo. Još je bila topla, ali života više u njoj nije bilo.«

»Umrla je... Umrla je moja majka, sirota,« zaplakala sam.

»Da, zaspala je, mamečka. Nemoj, da plačeš. Zar nije i to lijepo, što nas je čekala tako dugo, dok smo došle, te si mogla, da se s njom oprostiš...«

Sve su davne uspomene ispunile moju dušu svojom ljepotom. U sto je slika oživjela majka u mojem srcu. Sto njezinih dobrih riječi ozvalo mi se u ušima. Sjetih se,

kako mi je vezala vrpcu u kose, dok bijah mala; kako me je uzela k sebi u krevet i stiskala me na grudi, kad me je bolio zub. Koliko puta sam osjetila u noći, kako mi popravlja poplun, da se ne bih nahladila. Došla je iz svoje sobe, da pogleda, jesam li pokrivena. Kako je plakala, kad sam kao mlada žena odlazila od kuće, kako me je blagoslivljala... Koliko je čarapica splela za moju djecu, dok bijahu malena...

Dobra moja majko! Jedina, jedina!

Samo je jedna, jedna majka, i ta mi je umrla...

Dugo sam plakala. Suze su mi navirale iz dubine srca. Bile su bolne, a ipak blage, kao proljetna kiša. Očaja i gorčine nije bilo više u mojoj duši.

»Župnik ti poručuje, da će on sve sam urediti. Bio je stari prijatelj pokojničin; pobrinuti će se za lijes, sam će odvesti pokojnicu još noćas na saonama iz Zaleskog. Ležat će jedan dan kod njih u kapeli, a prekosutra bit će pokop. Moli te, da se ne uzrujavaš i da ostaneš danas kod kuće, a sutra će sam doći ovamo, da te o svemu obavijesti i da se dogovorite, što je još nužno,« govorila mi je Jadviga.

Ja sam bila slaba i mekana. Plakala sam i poslušala, što je odredila.

»Sjesti ćemo navečer k bakinom pisaćem stolu. Ti ćeš izvaditi njezine fotografije, pričat ćeš mi o njoj. Skupa ćemo ju oplakivati. A sada idem, da budeš sat, dva sama.«

Velik je to osjećaj, kad saznaš: sada ti je umrla majka. Nema više tvoje majke...

Svečana je ta bol i sveta.

Bacila sam se na koljena, glavu sam zarinula u jastuke i mislila sam i opet i opet: »Majka mi je umrla. Nemam više majke...«

Sve lijepo, što mi je dala, učinilo mi se još ljepšim, još sladjim u mojem sjećanju. Ali i kajanje mi je obuzelo dušu sa svojim prigovorima.

Ah, majko, oprosti, oprosti! Mnogu si suzu prolila zbog mene, mnogu si brigu brigovala zaradi mene... Oprosti, oprosti!

Plakala sam, ali me je neprestano tješio njezin glas:

»Hanka, Ti niti ne znaš, kako sam Te voljela! Hanka, kako sam Te imala rado! Veoma sam Te ljubila, veoma, veoma . . .«

Majko draga, i zato ti hvala! Još i pred samu smrt obogatila si me i usrećila. Umirila si me i utješila, krasnu si mi uspomenu dala u baštinu za sav moj život.

Sve si zaboravila jade, što sam Ti ih ikad zadala. Kao blagoslov pratit će me Tvoje mile riječi: »Kako sam Te imala rado! Kako sam Te voljela!«

Nikad nisi bila bolja sa mnom, negoli onaj posljednji čas prije svoje smrti.

Ah, majko, zašto me više ne možeš da čuješ? Zašto ne možeš da vidiš moju harnost, moju odanost i moju ljubav prema Tebi?!

Htjela bih da Ti se zahvalim, da Ti padnem k nogama, da Ti izljubim ruke, mila moja majko! Jedina!

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Drugi dan htjedoh da je još jednom vidim.

Bijaše to pogrješka od mene. Jer što je tijelo bez života?

Mi volimo ž i v e. Živi treba da nam ostanu u uspomeni. Smrt je tvrda, strana, grozna. Odviše je stroga i odviše tvrda. Mi ljubimo igru života na ljubljenom licu, odraz duše, mijenu osjećaja, smiješak, bljesak očiju. Malo koje lice ne izobliči ukočenost smrti.

Odoh u kapelu, da vidim majku. Radi mene digoše poklopac s lijesa. Sama sam bila s njome, kako sam zaželjela.

Stroga, tudja gospodja ležala je tu u lijesu, odjevena u crnu svilu.

Ta to nije majka!

Prvi čas bio je moj utisak tako silan, te pomislih, da se nije možda desila kakova zabuna.

Ali onda sam prepoznala njezino čelo. Samo to plemenito čelo ostavila je smrt, kako je i bilo, a sve drugo bijaše izobličila. Duboko su upale oči, očne su se kosti izbočile, nos je postao šiljatiji, a usne su se stisle u usku blijedu crtu. Smrt je izbrisala s njezina lica sve boje, svu

milinu i mekoću. Ukočena ta brada i tvrda usta, nije to više bilo ono, što sam gledala jučer. Iščezli su posljednji dirljivi tragovi mladosti i dražesti. Preda mnom je ležala mrtva stara, strana žena.

Potresena sam pokrila gustom crnom koprenom lješinu svoje majke.

Zašto da gledam posljednje njezine ostatke?! Hoću da je zadržim u svojoj duši onakovom, kakova bijaše najljepša i najmilija meni, kad mi je bila najbolja i najbliža, kad mi je bila najviše mojom ljubljenom i ljubećom majkom.

Stara je Ana sjedjela crno odjevena, debelo zamotana u klupi kraj lijesa. Već je prije zore došla, da čuva mrtvo tijelo svoje gospodarice i da se moli za njezinu dušu. I Pavao je sjedio tu, stari pouzdanik majčin.

Ostavila sam kapelu i pošla sam u šumu. Sama sam pošla, bez Jadvige. Satove sam hodala okolo po putovima, gdje je nekad cvala i rasla moja prva mladost. Tišina bijaše svuda. Tišina i u mojoj duši.

Mislila sam na majku, na njezin život i njezinu smrt. Sa živom intenzivnošću dočaravali su mi se davno zaboravljeni prizori prošlosti. Suze, što su mi tekle niz lice, bile su slatke i lijepe. Kao rosa u ranu ljetnu zoru. Osvježivale su moju dušu. Sabrana je tuga dizala moje srce i punila ga svetim osjećajima.

Drugi smo dan pokopali moju majku.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Prijatelju, još uvijek sam tužna. Nije moguće zaboraviti majčinu smrt.

Nema je više! Nikada više ne ću čuti njezine opomene. Nikada više ne ću primati njezina pisma. Nikada više!

Teško mi je.

Nisam mogla da ostanem kod kuće u pustome domu.

Na pogreb je došao i moj muž, Jadvigin otac.

Bili smo si strani. Ništa nas nije zbližavalo. Vidjela sam, da je i u njemu zamro svaki topliji osjećaj za mene i nije mi to bilo žao.

Veselilo me je, što je došao, kao što nas veseli pažnja

daleka rodjaka, iako nas s njim ne vežu nikakve dublje veze.

Promatrala sam ga nekoliko puta dugo i pomno.

»Sa tim tudjim gospodinom imala sam dvoje djece i šesnaest sam godina živjela s njime u bračnoj zajednici?« pitala sam samu sebe, a ništa mi se nije ganulo u srcu. Samo sam se čudila i divila, kako li to bješe moguće.

On se vladao korektno i uslužno.

Jadviga se odvezla s njime. Njegova će se sestra vratiti u Njemačku, pa će je povesti sa sobom natrag u Draždjane.

Htjela sam najprije da ostanem neko vrijeme u svojoj rodnoj kući. Ali što ću tamo?

Samo sam nekoliko dana izdržala sama u kući, jer mi ona nije više mogla dati ništa od onoga, što mi je nekad pružala u tolikoj mjeri: toplinu rodnoga gnijezda.

Vratila sam se natrag ovamo, pa ću za trajanja rata ostati tu. Polazit ću dopodne u ovdašnje muzeje i arhive, a poslije podne ići ću u posjete svojim zemljacima u bolnice, zalazit ću u naša društva i pomagati ću u našim organizacijama. U centralnom uredu namjestili su sada plaćene sile. Tako i treba, jer je mnogo i premnogo naših inteligentnih žena ostalo bez ičega. A onaj, koji je navikao na kulturniji život, teže podnaša nevolju i bijedu.

Radit ću, a katkada ću pisati Vama, prijatelju!

Da, u posljednje sam dane često mislila na Vašu majku.

Da li još živi? Da li Vas još čuva svojim dobrim djelima?

Neka živi, neka živi!

Koncem septembra 1915.

Već Vam dugo nisam pisala, prijatelju moj. A ipak bijaše misao na Vas moja najveća utjeha u teškim danima, što ih proživjeh.

Bože, kakovo sam strašno proljeće imala ove godine! Pa ljeto!

Prijatelju moj, kakovi dani, tjedni, mjeseci! Pa noći prestrašne!

Jadviga i Stazika dovele su me prije tri nedjelje ovamo kući slomljenu i jadnu. Ali već za par dana poslao ih je dr. Wronski k ocu.

»Vi trebate duboki mir,« rekao mi je. »Vaše su kćerke dobre, ali su odviše mlade, da budu sada uz Vas. Vi ne smijete ništa čitati, ništa razgovarati, ni za što se zanimati i ni na šta misliti. Vaša je snaga totalno razorena. Živci su Vam popustili sasvim. Vi morate živjeti potpuno animalno. Ležite čitave dane u hladu Vašega lijepog parka, a stara Ana neka Vas hrani i njeguje. Ništa Vam drugo ne treba, niti što drugo smijete raditi. Pošljite djevojčice k ocu. Mlade su, treba im veselja, vedrine, smijeha. A za Vas je sada smijeh bol i uvrjeda. I dječja je ljubav sada za Vas teret. Mir, potpuni mir!«

Bila sam umorna do smrti. I apatična. Srce mi je bilo kao okamenjeno u grudima, a oči moje nisu više mogle da plaču.

Prijatelju moj! Duša mi se ukočila. Nije više pravo ni bitisala. Mozak mi bje pun užasa, očajnih krikova i neizmjerne tuge.

Prijatelju moj! U tamnom sam živjela ponoru, gdje je bila sama grozota. Tek je katkada misao na Vas pružala na kratke časove melem mojem srcu. Visoko, nedohvatno bje nada mnom nebo sa svojim svijetlom. Tek katkada su se mogle dići moje oči, da upru bolni svoj pogled u nj s uzaludnom čežnjom.

Prijatelju, samo Vi biste mi mogli dati utjehe. A Vi bijaste daleko, nedostiživ za moje jade. A i sami ste možda nesretni!

Prijatelju moj! Samo Vi biste bili kadri, da shvatite moj očaj.

Ljubim svoje kćerke. Ali one su mlade. Samo zrio čovjek može da razumije zrela čovjeka.

Ljubim Jadvigu i Staziku, njihova mi je naklonost mila. Bile su dobre, pisale su mi često, tješile me, kako su znale.

Ah, Bože! Ima nesreća, kad i sućut može da boli, nije li baš onakva, kakvu bi trebala duša: puna razumijevanja. A kakovo pravo imam, da od djece tražim razumijevanje, što ga daje tek iskustvo i oplemenjeni život?!

Prijatelju, kako sam Vas trebala!

Prijatelju, kako Vas je neizmjerno željela duša moja!

Ah, prijatelju moj, kad bih Vam samo jednom mogla da ispripovjedim svoju veliku bol, svoj očaj, svoju beznadnu tugu! Da sakrijem lice u Vašim plemenitim sveđeničkim rukama i da se isplačem, isplačem!

Jer nisam mogla niti da plačem! Moj je očaj bio pretežak za suze.

Prijatelju, Vi ste poznavali Jana, moga brata. Vi ste ga voljeli, znadem. Radovali ste se nad njim, nad njegovom mladošću, nad njegovom darovitošću, nad dobrotom i čistim idealizmom njegove duše, nad plemenitim žarom njegova srca.

Ah, prijatelju, Vi biste shvatili bol, koja me je izjedala radi njega mjesece i mjesece, gledajući ga, kako pati i gine.

Prijatelju, svaki sam Vas dan zvala u svojim mislima, da dodjete, da nas vidite. Da vidite svoga učenika satrta kao crva, kako se jadan neopisivo muči. Da nam dadete utjehe, ako li ima utjehe, da nam ulijete nade u dušu, ako li ima nade.

Al uzalud smo Vas nas dvoje jadnika dozivali. Ta rat je! Ustobočile su se granice diljem Evrope i razdijelile su ljude u prijatelje i neprijatelje.

Zar znadem, čije je tane unesrećilo mog Jana? Da li

ga nije pogodilo Vaše tane ili ono brata njegova Stanislava ili Zikmunda?!

Bože, kakove užasne misli!

Ne, prijatelju! Nije moguće, nije moguće, da je i Vaša ruka zadavala smrt! Vi ste tolikom snagom voljeli sve ljude, Vi ste bili propovjednik nada u bolji, ljepši život! Zar da ste i Vi strijeljali paklenim nabojima, koji pretvaraju lijepe, darovite mlade muževe u lješine, koji za tren satru u njima cvijet života i stvaraju od njih bijednike prejadne?!

Prijatelju, ne ću da znadem, da ste i Vi vojnik! Ne ću da za to znam!

Vi ste plemenit, dobar! Vi ste tješitelj potištenih, savjetnik bijednih i zalutalih, bodrilac očajnih, prorok novog, plemenitijeg čovječanstva.

Ah, prijatelju duše moje, vjerujem u Vas, sveudilj vjerujem!

Još sam koncem marta, iza smrti svoje majke, saznala, da je Jan ranjen. Njegova su pisma najednom izostala. Tek mi je nakon dva, tri tjedna jedan njegov drug javio, gdje se nalazi i da zamolim za njegovo premještenje u koju prašku bolnicu, gdje ću ga moći sama njegovati. Za mjesec dana bio je prevezen u Prag, jer je njegovo stanje bilo prije odviše opasno, a da bi ga se moglo transportirati.

Medjutim sam po savjetu doktorice Jablonske svršila bolničarski kurs, te sam dvorila druge ranjenike, da se pripremim za njegovanje.

Nisam bila u bolnici, kad su ga dovezli. Nisu me zvali. Valjda da me poštede, pa da ne vidim s mjesta jadnika u svoj njegovoj bijedi.

Dovezli su ga u noći i u noći su ga premotali.

Došla sam rano kao uvijek te sam saznala, da je stigao.

Sestre su mi rekle, da se prije moram najaviti kojemu liječniku, negoli podjem k bratu.

Otišla sam u predsoblje sobe za operacije. Već se sve spremalo za operacije. Bilo je mnogo posla, sva sila operativnih slučajeva. Gotovo od zore do mraka obavljale

su se operacije. Dopodnevna i poslijepodnevna vizita bila je liječnicima pravi odmor. Jeli su letimice, spavali malo. Svi bijahu već omršavili, a lica su njihova dobila neki osobiti duševni izraz zbog vječite spreme i volje da pomognu. Nekoji su vršili svoju službu već gotovo mehanički s većim interesom za bolest, za »interesantan slučaj«, negoli za čovjeka samoga, za ranjenika ili bolesnika, koji je trebao njihovu pomoć. Ali ti bijahu u manjini, zapravo iznimke. Većina ih je vidjela i u »najzanimljivijem slučaju« čovjeka, koji pati. Nisu bili sentimentalni i mekušni, jer bi im brzo nestalo snage, da rade i pomažu. A njihovo napeto i savjesno ispunjavanje teških dužnosti, energija, kojom su se borili protiv umornosti i klonulosti, ozbiljnost i požrtvovnost, kojom su se predavali svome zvanju, davalo je jadnicima, koji su trebali njihovu pomoć, silno povjerenje i nadu u spas. Nisu oni pomagali samo tijelu, nego su i dušu svojih pacijenata znali pridići i osokoliti svojom ličnošću i riječima.

Sa strahom sam čekala na to, što će mi reći. Moje je srce bilo prepuno tamnih slutnja.

Mlada gospodjica, pomoćnica instrumentarke, izašla je iz dvorane za operacije s velikom praznom bocom, da u ljekarničkoj sobi pripremi desinfekcionu rastopinu.

»Što biste htjeli, sestro Hanko?« upitala me, jer sam i ja bila u odjeći bolničarke kao i ona.

»Rekli su mi, da je noćas došao moj brat, ali da se moram najprije najaviti liječniku, da ga uzmognem vidjeti. Tko je u noći primao ranjenike?«

»Svi. Bili su najavljeni teški ranjenici, pa su bili prisutni svi liječnici. Radili smo gotovo do ponoći. Reći ću odmah, da čekate.«

I vratila se natrag u dvoranu za operacije.

Odmah je na to izašao s njome sam primarij.

Bijaše to već stariji gospodin, slavan operater i neobično dobrostiv čovjek.

Pogledao me pomno i oštro.

»Vi hoćete, da preuzmete sami njegovanje svojega brata?«

»Hoću.«

»Moram Vas upozoriti na to, da će ta njega tražiti od Vas veliku samozataju. Baš Vama kao sestri bit će veoma teško, da gledate njegove patnje. Jeste li jaki? Jeste li sigurni za svoje živce?«

»Ako li ustreba, bit ću. Zar je njegovo stanje beznadno?« upitah uzdrhtalim glasom.

»Nije beznadno, ali je ozbiljno. On ima razmrskani kuk. Hitac je ozlijedio i trbušnu šupljinu. Sada se još ne može operirati, jer se sve gnoji. Trebat će velike ustrpljivosti i s njegove strane i od Vas i od nas. On je mlad, možda će njegov organizam odoljeti. Ali boli imade velike, a mi ga ne smijemo odviše slabiti narkotičnim sredstvima. Radije bih povjerio bolničaru njegovu njegu, jer držim, da ipak niste dosta jaki, da je preuzmete. Iziskivalo bi to od Vas veliku, veoma veliku duševnu snagu! Nikakovih suza, nikakove klonulosti, očajavanja, nikakove uzrujanosti.«

Sve ću ja to moći. On je moj najmladji brat. Sve ću učiniti za njega. Veoma ga ljubim?«

»Dobro, pokušajte! Vaša ljubav prema njemu neka bude jaka i mirna. Bez suza morate slušati njegovo naricanje, bez jadikovanja. Ako bude Vaša dobrota uvijek jednako mirna, nepokolebljiva, mnogo ćete učiniti za njega. Morate biti sabrani i jaki. Nikakovih scena! Ne smijete očajavati, ako će očajavati on. Nikada ne smijete klonuti!«

»Ne ću.«

»Idite sada k njemu! Budite jaki ne samo za se, nego i za njega! Dugo će trajati, dok ga pridignemo. Ali on je mlad. Dok je života, uvijek je i nade.«

Stisnuo mi je ruku, te mi nekim posebnim, sugestivnim načinom pogledao u oči.

»Budite jaki! Ja se pouzdajem u Vas!«

Pošla sam u drugi sprat, a tamo su mi rekli, da su smjestili brata u posebnu sobicu, u nekadašnji fizikalni kabinet škole, koja je sada pretvorena u bolnicu.

Pokucala sam na vrata.

Bolničar mi je otvorio.

»Ja sam njegova sestra,« rekla sam mu. »Htjela bih da budem sama s njime.«

»Počekat ću pred vratima,« odgovorio je. »Samo nemojte da plačete, škodilo bi mu.«

Ah, već sam čula njegovo stenjanje!

Unišla sam. Nije me ni opazio. Ležao je zatvorenih očiju, ali je njegovo bolno stenjanje dokazivalo, da ne spava.

Sabrala sam svu svoju duševnu snagu.

Jadnik, kako bijaše žut i propao!

»Braticek moj!« prošapnuh.

Otvorio je svoje velike tamne oči.

»Ah, Ti, Hanko!«

Obratio se k meni, podigao ruke i strašno je zaviknuo.

Ruke mu klonuše natrag. Zaklopio je oči i dvije su mu teške suze potekle niz lice.

Položila sam mu ruku na čelo, nagnula se nad njega. Oprezno, oprezno, da se ni moja haljina ne dotakne njegovog kreveta i ne prouzrokuje mu nove boli. Stisnula sam zube, da i ja ne zavičem, da i ja ne zaridam svom snagom, ne zaplačem divljim, neobuzdanim plačem. Iz očiju mi kanuše vruće suze, a srce mi se pretvorilo u usijanu žeravicu, koja me je žegla u grudima neopisivim bolom.

Ali se svladah. Progutala sam suze gorčije od pelina.

»Braticek moj zlatni!«

»Oh, ja siromah, sestro!« plakao je on. »Da znaš, što patim! Jao, jao meni!«

»Šuti, moj mili, moj jedini! Sve ja znam, sve.«

»Ne, ne Hanko, ne možeš znati. Dobro je, da ne znaš. Paklenski je to, paklenski!«

I opet je počeo naricati jadno, prejadno.

»Proći će, Jaš, dragi! Proći će. Rekao mi je liječnik, da će biti brzo bolje.«

»Samo kad si barem Ti uz mene! Kad sam barem to dočekao!« I pogledao je u mene kao u spasenje.

Ah, njegove mile, drage oči! Gdje je njihova mladost, gdje je njihova igra snage i života, gdje je njihova vatra?!

Kao ugasnute gledale su u mene, a ipak bijahu tako neopisivo krasne u bolnom izražaju neizmjerne patnje.

»Čuješ, Hanko,« počeo je, stisnuvši svojim slabim, suhim prstima moju ruku nemoćnim, dirljivim stiskajem. »Ne mogu više da izdržim. Meni je užasno! Neka mi pomognu, neka mi štogod dadu! Pomozi! Hanko, pomozi! Idi, moli ih, da se smiluju! Neka učine nešto! Neka me operiraju! Neka režu iz mene, što ih je volja, ali samo neka me riješe tih paklenih muka.«

Gladila sam mu lice kao da je maleno, maleno dijete »Jaš, bratiček moj, reći ću im... Molit ću ih... Sve, sve ću učiniti, što želiš. Jadniče moj, ljubljeni, strpi se još malo, malo. Sada su operacije, ne mogu k njima. Ali kad bude vizita, reći ću im...«

»Ne mogu da čekam, Hanko! Ne mogu više da čekam! Oh, ja jadan! Jao meni! Jao meni!«

I počeo je stenjati sve glasnije i glasnije. Počeo je vikati!

Bolničar je došao u sobu.

»Užasno pati. I u noći je vikao,« rekao mi je.

»Zar nema tu pomoći? Da mu dadu injekciju?«

»Dali su mu sinoć, kad smo ga presvukli i premotali. Onda je spavao sat i po. Ali je kasnije opet počelo. Ne mogu mu dati tako jaku injekciju, da bi duže vremena djelovala. I samo katkada davaju injekcije. Navikao bi se, te bi mu sve veću dozu morali davati. Ne smiju da ga truju.«

Bilo mi je kao da mi srce čupaju iz živoga tijela slušajući očajnu viku bijednoga brata.

»Ta nije moguće, da to uvijek traje!«

»O, moguće je,« odgovorio je bolničar. »Imali smo ih već nekoliko takovih. Nesretnici viču, dok ohrapave, dok ih bol ne otupi i oslabi, te više ne mogu ni jaukati. Onda miruju četvrt sata, pola sata. Možda spavaju, možda su u nesvjestici, možda pate još više, negoli kad viču. Zatim opet počinju stenjati sve glasnije i glasnije.«

»To je užas!« istisnuh kroz zube, a koljena mi klecahu poda mnom.

Što da činim?! Što da činim?!

Najradije bih se bacila na pod i čupala sebi kosu, škripala bih zubima, savijala se i ridala od očaja.

»Budite jaki!« rekao mi je primarij. »Nikada ne smijete klonuti! Dok je života, ima i nade. Jake i mirne dobrote treba! Nikakovih suza!...«

Nagnula sam se nad brata i stiskala sam mu sljepočice svojim dlanovima.

Utihnuo je na čas.

»Tvoje su ruke dobre,« rekao mi je.

Ali nakon dva, tri časka počeo je opet naricati. Sve glasnije, sve žešće, dok se njegova krika nije pretvorila upravo u divlje, grozno urlikanje.

»Izadjite, gospodjo, pozlit će Vam,« rekao mi je bolničar, uhvatio me ispod ruke i izveo van.

»Moram da se priučim,« rekla sam njemu i sebi.

Očajna vika bijednoga brata mrvila je moju snagu i ubijala mi dušu.

Potrčah preko stuba, pa u sobu, gdje smo mi bolničarke ostavljale svoje kapute i presvlačile se.

Tamo sam pala u kutu na stolac, zgurila se kao prosjakinja, grizla sam svoje gole lakte do krvi i tukla sam glavom o zid.

Zar smije čovjek toliko da pati?!

Moj brat, pa da tako pati?!

Moj dobri Jaš, koji nije nikada nikome učinio zla?!

Taj mili, blagi, ljubezni mladić, da urliče od boli kao divlja zvijer?!

Ah, pa još ima ljudi, koji vele, da ima Boga!

Zar je to dostojno čovjeka?!

Zašto takve patnje?!

Ah, bijedni moj, bijedni brate!

Ne znam, kako je dugo bijesnila u meni ta prva buntovna i divlja bol.

Kad sam ustala, bilo je moje srce kao kamen.

Popravila sam svoju kosu i naravnala odijelo. Tudje je lice gledalo u mene iz zrcala.

To nisam bila više ja.

Potražila sam svoju ručnu torbu, izvadila sam bo-

čicu s kolonjskom vodom. Zatim sam otišla dolje u kuhinju.

»Dajte mi jake crne kave, pozlilo mi je. I dajte mi studene limunade za brata.«

Kad sam se vratila natrag u bratovu sobu, bio je on mirniji. Još je stenjao, ali je njegov glas bio slabašan i slomljen.

»Morala si da utečeš, sirota,« rekao mi je i kušao je da mi se nasmije.

»Ne, pošla sam po limunadu, možda si žedan.«

Ulila sam mu par žlica u usta.

»Ostani kod mene, Hanka!« molio me je. »Meni je laglje, kad si kod mene. I kad vičem, ostani... Ljepše je, da si tu, kad nisam sam. Ah, koliko sam se zaželio Tebe!«

»Uvijek ću ostati kod Tebe,« obećala sam.

Neopisiva mi je samilost zalila dušu. Osjetila sam, da sam jaka za sve.

»Znaš, Hanka, ja m o r a m da vičem! Ja sam sav gnjio...«

Bijedne suze curile su mu niz lice.

Ah, nesretniče moj!

»Ne mogu da se maknem, pa mi se već od ležanja izraniše ledja. Od mojih peta otpada u komadima gnjila koža i meso... Na ledjima vire mi gole kosti kroz sagnjilu kožu... Sav sam ogavan, zaudaram...«

»Mili, mili bratiček moj! Jadniče! Srce bih izvadila iz grudi i dala Ti ga, da mogu!«

»Oh, Hanko, utjeho moja... Sestro ljubljena...«

»Ja ću Ti pomoći, Jane, da sve podneseš... Mlad si, ozdravit ćeš, oporavit ćeš se... Čitav je još život pred Tobom.«

»Samo da se može to podnijeti! Ah, ne mogu! Ne mogu!«

Pocrvenio je u licu, čelo mu se oznojilo, ruke mu počele drhtati.

Namočila sam rubac kolonjskom vodom i otirala mu čelo, sljepočice, oči, lica, ruke.

Pomoglo je za nekoliko časaka, osvježilo ga je.

Ali bijesna se bol nije dala zaustaviti. Sve jače, sve jače vikao je, hroptao, urlao...

O, nikada ne ću moći zaboraviti to urlanje, te nečovječne očajne krikove.

Gledao je u mene s neopisivim pogledima čovjeka, koji pati nesnosljive, nemilosrdne muke.

I vikao je, Bože moj, vikao!

Držala sam ga za ruku i gledala ga bez suza. Ali ako se može duša dati pogledima, ja sam mu je davala.

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Prijatelju moj, toga je dana sve drugo na svijetu nestalo za mene.

Moj život se prikovao uz onaj krevet, na kojem se mučio moj brat. Moje su se misli bavile samo s njime. Tek katkada sjetih se na djecu. Opet su se udaljivale od mene svojim korektnim, dobro mišljenim pismima, što nisu imala dosta topline, niti dosta snage, da me utješe.

Znam, nepravedno je bilo, što sam katkada u svojim mislima tražila, da razumiju moj očaj, što sam očekivala, da će ih prožeti Janova tragedija, kao što je prožela mene svu.

One su mlade.

One nisu čule njegovu očajnu viku...

Samo kao san vraćala mi se katkada uspomena na onaj put s Jadvigom kući u Tatre. Na smiježne gore, na šumu, na Zalesko... Na svu onu ljepotu, što se bila tada skupila kao popratni pojav majčinoj smrti.

Ah, koja sreća, što je majka umrla! Što nije ni slutila, kako će biti nesretan njezin najmlađi sin, mezimče njeno... Kako će biti nesretan i koliko će se napatiti...

A na Vas, prijatelju, mišljah, kaošto se misli na onoga, od kojega se očekuje snaga i pomoć. Na Vas mišljah, kad mi je srce smalaksalo od najtamnijeg očaja, kad su noge klecale poda mnom od umora, kad mi je bilo da pobjegnem, da se sakrijem, samo da ne vidim više svoga bijednika i ne čujem njegovu strašnu viku.

Oh, Kazimir Stazsinsky, mnogo ste mi pomogli!

Sjećala sam se na Vašu ličnost, sjećala sam se, kako Vi nikada nikada niste napuštali mjesta, na koje Vas

je postavila Vaša dužnost. Kako Vi nikada niste klonuli i kako ste svuda izdržali do kraja.

Na sve sam ostalo zaboravila u svome očaju, na sav svijet. Samo su k Vama lijetale moje misli, jedinog Vas zovući i zaklinjući za pomoć.

Moram biti jaka, moram, moram to biti! govorila sam sebi sama. Moram imati snage za sebe i za brata. Prijatelju, pomozite! Prijatelju, dajte mi svoju jaku dušu! Sada, sada je trebam!

Oh, kakovo strašno vrijeme za mene!

Donašali su mi novine, ali ja ih više nisam čitala.

Pobjeda, poraz, — što je to značilo za me?

Same od sebe i protiv moje volje misli su mi izbrajale mrtve poslije svake bitke i izračunavale izmedju ranjenika postotak takovih mučenika, kakav bijaše moj brat...

Rat s Italijom, Zeppelini nad Londonom, osvojenje Przemysla, Lavova, — sve je dolazilo do mene kao daleka jeka.

Vani su lepršale zastave sa kuća, na večer su obilazile gradom vojničke glazbe. Naši galicijski bjegunci grlili su se po ulicama od veselja. A ja sam sjedjela uz brata i slušala njegove očajne vapaje...

Bila sam na oko mirna i jaka, samo da me puste kraj njega. Primarij mi je zabranio, da i po noći bdijem uz njega.

»Postupajte ekonomski sa svojom snagom,« rekao mi je, kad je vidio, da propadam. I nisu me više puštali u noći k njemu.

Htjeli su, da i po danu dolazim k njemu tek svaki drugi dan, ali ja nisam nikako htjela pristati na to.

Tada se zbilo, da sam neki dan koncem juna potražila primarija, kad bijaše sâm, i zamolila sam ga, da pomogne mojem bratu, bilo uz koju cijenu! Tada su naglo popustili moji živci. Počela sam plakati, gušiti se u suzama.

»Pomozite mu! Zar zbilja ne možete da mu pomognete?! Zar nema ništa, što bi ga spasilo od njegovih strašnih muka?! Kažete, da mu je bolje, da se oporavlja, da

bolje izgleda, a on urliče kao divlji od boli! Kakova je to znanost, koja to dopušta?!«

»Nemoćna je naša znanost, još je veoma nemoćna u mnogim slučajevima! Ali treba se strpiti. Često možemo da uklonimo smrt, ali protiv dugotrajnih boli nema spasa. Mlad je, možda će ozdraviti. Sav je još život pred njim. Zaboravit će na sve to. Tjelesne se boli zaboravljaju onim časom, kad prestanu.«

»Sve su to samo puke riječi, gospodine profesore!« viknula sam. »Što je budućnost! S a d a je bijednik, od sviju bijednika najjadniji!« Nisam mogla da dalje govorim od divljega plača, što me je stisnuo za grlo i gušio me kao da mi je bijesna neka zvijer zasjekla svoje pandže u srce.

»Vi trebate odmora, draga gospodjo. Ja to razumijem. Ni ja sam ne bih mogao gledati dan na dan muke bliskog čovjeka. Ostanite tjedan dana kod kuće... Otputujte kamo... Sklonite se barem u okolici grada u koje malo, zeleno selo na koji dan...«

»Ne, ne, ni za što na svijetu! On me treba! Bit će mu još teže bez mene!... Ta ja ne plačem,« govorila sam, premda mi je cijelo tijelo lomio neki silni, bolni grč.

Dao mi je broma, što li.

»Oprostite, nikad Vas više ne ću uznemirivati!« ispričavala sam se. »Pitajte, nikada, nikada ne plačem! Izdržat ću, kad i on mora da izdrži!«

»Danas više ne smijete k njemu,« rekao je profesor. »Sami ste bolesni.«

Znao je, da prijateljujem s doktoricom Jablonskom, te ju je telefonski zamolio, da me odmah posjeti u mojem stanu. Pozvao je na to jednu sestru, da me otprati kući.

»Gospodji je pozlilo,« rekao joj je. »Treba da odmah legne.«

Odveli su me. Bila sam kao bez volje. Nikakve snage nije bilo više u meni.

Gotovo zajedno sa mnom došla je i dr. Jablonska. Ništa me nije pitala. Kao dijete me je svukla i položila u krevet.

Nisam htjela da plačem, ali suze su mi kao neusahljivo vrelo curile iz očiju.

»Plačite, bit će Vam lakše, samo plačite!«

Plakala sam, plakala sate bez prestanka.

Nije imala službu, pa je ostala kod mene preko noći.

Probudila sam se u šest sati kao uvijek.

»Nemojte ići danas u bolnicu. Profesor mi je rekao, da Vas ne pustim. Zamolila sam kolegu, da me zastupa. Provest ćemo se zajedno ladjom po Vltavi. Cijeli ćemo dan ostati negdje vani u zelenilu,« govorila mi je dr. Jablonska.

»Ne mogu, ne smijem!« Moram k Janu! Što će misliti, kad me ne će biti?!« branila sam se.

»Morate me poslušati! A što onda, ako klonete, ako obolite, pa ne ćete uopće smjeti ni moći k njemu?« zapitala me ona.

»Ne ću oboljeti!«

»Velim Vam najozbiljnije, da ćete sigurno oboljeti, ako se katkada ne odmorite duševno i tjelesno,« rekla mi je odlučno. »Danas ćete poći sa mnom. Danas morate slušati mene! Kod Jana bit će jedna druga sestra. Već je sve odredjeno!«

Bila sam uistinu poslije krize prijašnjega dana još sasvim slaba i bez prave energije. Mehanički sam upravo poslušala odredbe svoje prijateljice.

Povela me u neki veliki vrt, gdje smo zajutarkovale. Onda smo se odvezle ladjom izvan grada te izašle u jednom malenom seocu i popele se na brdo, kamo nije nitko drugi dolazio. Bilo je vruće ljeto, ali je na vodi bilo ugodno. Na brdu, kamo smo se zaputile, prostirala se tiha, bujna ljetna krajina, mirna i blaga.

Dr. Jablonska odvela me u šumu. Lipe su odcvjetale, zrak je bio pun mirisa.

Mlada hrastova šuma primila nas je u svoje svježe zelene sjene. Kao po mekanom sagu stupale su noge. A svuda divan mir, neopisiva blagost.

Legle smo u travu.

Moje je srce obuzela sjeta.

»Ubogi Jan, sigurno mu je teško, jer me nema!«

»Ni na što ne smijete misliti!« zapovjedila mi je prijateljica. »Nema rata! Nema bolnica! Nema ranjenika! Još je mir! Jan je u Krakovu i uči za ispite! ... Gledajte, kako se žure mravi po mahovini nekamo za svojim važnim poslovima ... Kako kukci plaze preko niskoga šumskog cvijeća, kako se mali hruštevi njišu na visokim stabljikama trave, kako šumski leptirići lepršaju naokolo ... Tu je drugi svijet ...«

Bilo mi je kao da padam, duboko padam u blagi, mekani mir, u zelenu tišinu, duboku kao more.

Uistinu, nema rata! Jan ne jauče, ne viče ... Još je mir, njegova se mlada usta veselo smiju ...

Odmarala sam se na mekoj mahovini kao zaplakano dijete na majčinim grudima. Zaspala sam spokojno i slatko.

Visoko je bilo sunce posred neba, kad me je probudila dr. Jablonska. Odvela me u malu gostionicu i tamo smo jele priprost ručak, kaošto jedu seoski ljudi, krumpirovu juhu, jaja, sir, domaći kruh.

Poslije podne otišle smo opet u šumu, opet smo legle, opet sam spavala dugo i duboko.

»To je dobro, to je reakcija,« rekla je dr. Jablonska pod večer, kad me je budila, da se vratimo za vremena dolje i dočekamo ladju, da nas odveze natrag u grad. Činilo mi se, da sam sva prožeta šumskim mirisom, da se svaka stanica moga tijela napila njegove svježine, kad sam počivala sate u njegovu krilu.

Oštro sam osjećala promjenu atmosfere, kad smo se približavali gradu. Zrak je bio u gradu sparan, zagušljiv, olovan.

Savjest mi je s teškom gorčinom napunila srce, kad smo stupile na gradski pločnik. Ostavila sam brata tudjim ljudima ...

»Idem još k Janu ... Samo da ga vidim i pozdravim ...«, rekla sam prijateljici.

»Ne, ne! Ni govora danas! Taj odmor bijaše i te kako potrebit Vašim živcima. Sutra ćete s novom snagom nastupiti svoje mjesto. Ali odsada ćemo poći češće van. I

ja to trebam. Treba pametno upravljati svojom snagom. Samo zdrav čovjek može da ispunjava svoje dužnosti.«

Bila sam ugodno umorna od vožnje na ladji, od šumskoga zraka, od zelenila, što sam ga prvi puta uživala toga proljeća i ljeta. Bila sam i kukavna... Bojala sam se Janova očaja, njegovog stenjanja i vike...

Nisam pošla k njemu, nego sam se dala otpratiti u svoj stan.

I tu sam noć spavala dobro i mirno, bez snova.

Ne znam, možda je taj primarni egoizam tijela katkada potrebit, možda on automatski stupi u akciju. Ne može mu se izmaći, kaošto se ne može ni snu izbjeći.

Ustala sam drugi dan svježa i jaka, puna nove snage i pouzdanja.

Ali što sam se više približavala bolnici, srce mi je postajalo sve teže. Bilo mi je kao da sam učinila neoprostivi grijeh.

S neizmjerno me je tužnim očima pozdravio brat.

»Rekli su mi, da si bolesna. Što Ti je bilo?«

Ah, kako je jadan, kako je jadan! Kako su mršave njegove ruke, kako dugi i tanki njegovi prsti, kako mu je košćato lice!

Zar mogu da kažem istinu? Da priznam tome bijedniku, koji leži već tri mjeseca u užasnim bolima nepomično na ledjima, da sam se vozila po rijeci, šetala po šumi, dok je on sam stenjao i čeznuo za mnom?

»Rekli su mi, da ćeš doći samo svaki drugi dan,« rekao je neopisivo tužnim drhtavim glasom teško hropteći i svom snagom svladavajući bol, da može razgovarati sa mnom nekoliko riječi. »Znam, odviše vičem, oprosti!... Svladavat ću se...«

»Ne, ne. Mislili su, da sam bolesna. Ali to bijaše samo migrena... Već je prošlo. Svaki ću dan biti kraj Tebe. Kako Ti god zaželiš.«

»Nisi bolesna?«

»Nisam!«

»Oh, ja sam se već toliko bojao, Hanko!« šaptao je vruće. »Kakav dan jučer, Hanko, kakav dan!... Rekli su, da ne možeš doći, ali ja sam ipak čekao. Gledao sam na

vrata, uvijek sam se nadao, da će se otvoriti, pa da ćeš unići... I patiti je lakše, kad bar oči mogu da gledaju drago biće...«

»Hoćeš li, da namirišem sobu omorikovom esencom?«

»Namiriši. Ljepše se diše. Ah, kako mi je grozan moj vlastiti zapah!«

Sjela sam kraj njegova kreveta.

Vidjela sam, da je sav znojan. Znoj mu je ovlažio čelo, kosa mu se slijepila na sljepočicama.

Otrla sam mu lice rupčićem, poprskanim kolonjskom vodom.

»Zar Ti je danas toliko vruće?« pitala sam ga.

»Da, jest... Ne ću da vičem,« zašaptao je s bijednim, bijednim smiješkom na blijedim usnama. »Da ne dobiješ opet migrenu.«

»Bracičku!... Bracičku, moj jadni!... Viči! Viči!... Nemoj, da se još više patiš, viči!...«

Počeo ga je lomiti silan paroksizam boli. Htio je da se opre, škripao je zubima, grizao je svoje usne do krvi... Ali onda je popustila njegova snaga. Nemilosrdna je bol slomila njegovu volju i vikao je sve glasnije, sve glasnije. Urlao je od boli neprestano, neprestano... Četvrt sata... pola sata... sat... dva sata...

Svaki sat ima šezdeset minuta... Šezdeset... Svaka minuta ima šezdeset sekunda... dugih, dugih sekunda... Šezdeset!

Kakove je oči imao, kad se napokon, napokon bol izdivljala... Jer nije prestala... Samo se malo stišala... Malo, malo je popustila...

Jadniče moj, jadniče!

»Hanko, čuješ... Nešto bih Te molio... Nešto veliko... Nešto teško...«

»Što? Govori! Kaži! Sve ću učiniti!«

»Ako li možeš, dodji kadšto malo po noći... Samo jedamput... Mene je tako silno strah noći... Tako su neopisivo duge i užasne... Još užasnije od dana...«

»Doći ću, Jaš, doći. Ostat ću još danas.«

»Moli profesora, da Ti to dopusti... Idi poslije podne kući, lezi, spavaj... Dosta je, ako li dodješ u jedanaest

sati. Pa do tri, četiri u jutro... Ja se bojim noći, poludjet ću...«

Taj sam se dan preselila u bolnicu.

Branili su mi; ali su morali da popuste.

Ne, nikada, nikada više ne bih mogla otići iz grada...

Kako sam ga sama mogla ostaviti onaj dan?! Zaboraviti samo jedan časak na njega?!

Dali su mi malu sobicu kraj spremišta kreveta, blazina, popluna i rublja. Upraviteljica kuhinje i dvije druge sestre spavale su tamo u sobicama, odijeljene daskama jedna od druge. Zapravo bijaše to samo jedna oveća soba.

Tamo sam sprovela vrijeme, što ne bjeh kod brata.

Daljih šest nedjelja nisam se ni na čas udaljila iz bolnice.

Pritisla je vrućina. Kao sparina nad močvarom bio je zrak u bolnici olovan i zagušljiv, nepomičan, vruć i zasićen svakojakim zapahom. Niti razna desinfekciona sredstva nisu ga mogla popraviti, nego su samo činila atmosferu još gušćom i težom. Odijelo se neugodno lijepilo na znojno tijelo, a misli su bile trome.

Rane moga brata zaudarale su po trulоći. Kroz sve poveze probijalo je smedje gnojno izlučivanje.

S najvećom duševnom snagom jedva sam svladavala odvratnost, što me je davila u želucu i grlu. Svu svoju volju i energiju morala sam naprezati bez prestanka, da izdržim u strašnom zadahu bolesničke sobe, što ga nije mogao popraviti nikakav drugi miris. Bilo je dana, kad mi se maglilo pred očima, kad se sve okretalo u mojoj utrobi od neopisiva gnjušanja. Često sam morala otići van, da se izbljujem.

»Što sam skrivio?!« naricao je siromašni Jan. »Što sam skrivio, da se tako pretvaram u gnjilež?! Da patim do ludila i da okužujem zrak svojim ranama! Danas zaudaram kao kuga!... Zašto ne bježiš od mene?!... Pustite me, pustite, mene prokletog, da poginem!«

»Nije istina,« tješila sam ga. »Vrijeme je zagušljivo i vruće, pa misliš, da je gore... Bože, gnoj ne može baš da miriše. Ali ja sam se već naučila, ništa me ne smeta.«

»Lažeš!«

»Ne lažem!« Sjela sam kraj njega i skrajnjom sam odlučnošću udisala zrak, protiv kojega su se bunila moja pluća kao protiv otrova.

Što je tek on morao da pati!

Oh, užasnih, prestrašnih noći!

Čitave sam boce svakojakih esencija izlijevala po njegovu poplunu i po podu, da bude zrak snošljiviji.

Bilo je mučno provoditi po par sati u toj atmosferi, ali patiti u njoj bilo je gore i od samoga pakla.

Pa još cijele dane urlati od boli; tjedne i mjesece!

Kako je to uopće mogao?

Njegove su muke bile uvijek na granici ludila. Ah, kamo sreće, da mu se pomutio mozak! Ali on je bio uvijek pri svijesti!

U pauzama, kad je intenzitet muka popustio barem toliko, te je mogao govoriti i misliti, kušao mi je kadšto da opiše svoju bol. Ali kako da se ocrta riječima pakao?

»Katkada bih htio da se oprem sili svojih groznih patnja. Hoću da ih snosim šuteći, mirno, Ta ja sam još čovjek!

Ali sa stotinu gladnih čeljusti glodje bol moje tijelo. Glodje, glodje... Divlje hijene trgaju moje jadno meso, strašne ptice grabilice kljuju moju utrobu sa svojim oštrim kljunovima, nemilosrdne pandže užasnih nemani kopaju po mojim žilama i živcima...

Jao, jao! Tonem u goruće sumporno more... Krv moja vrije od boli, strašan zapah vlastitog tijela guši me, te hvatam zrak otvorenim ustima kao gonjena zvijer... Padam u pakao užasa i prokletstva... Moj mozak kipi, kao da će rasprsnuti lubanju... Gubim dušu, gubim volju, gubim snagu...

Onda stanem vikati, tuliti, urlati...

Bestijalne muke divljaju u svim stanicama mojega tijela...

Prestajem biti čovjek... Ja sam životinja, mučena voljom barbarske pohote neopisivim mukama...

Vičem, hropćem... U ušima mi odjekuje užas mojega urlanja... Srce se moje cijepa od grozote, od bijesa, od nemoćna divljeg očaja...

U tom času mrzim groznom, gigantskom mržnjom sav svemir, vasionu, Boga, ako ga ima... Mrzim čitav svijet, sve živo, sve ljude, koji su sretniji od mene i ne pate kao ja... I Tebe mrzim, Hanko... A najviše mrzim sebe, svoje prokleto, jadno, gnjilo tijelo... Mrzim svoj kukavluk, svoju nemoć i slaboću...

Zašto nemam snage, da ubijem sama sebe?... Zašto ne skočim s toga mog prokletog kreveta i ne bacim se kroz prozor?... Zar ni to ne mogu?!... Zašto se ne ugušim vlastitim svojim rukama, kad ne će tijelo da me više sluša, kad moja gnjila ledja i moje trule noge ne mogu da me nose?!...

Jao, jao! Ta ja sam nemoćan sasvim! Ni sama sebe ne mogu više da ubijem!...

Oh, onda me poliju suze, vruće i gorke, nemoćne i jadne.

Užasne suze, koje čovjek sam nad sobom plače. Nad svojom vlastitom lješinom!...«

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Prijatelju moj, koliko mi je takovih užasnih riječi rekao! Riječi, kojih se grozota ne može da napiše. Kao lava bijahu vruće, vruće, te su žegle moje srce kao da mi rastaljeno olovo ulazi u nj.

Kako da stišate taj otrovan šapat?

Bila sam nemoćna, kaošto je i on bio nemoćan.

Gdje ima utjehe za takav očaj?

Kako da umirim groznu viku njegova mučeničkog tijela? Kako da utješim očajni vapaj njegove jadne duše?

Kakvim se riječima može ublaživati takva nesreća?

Znao me je katkada zaklinjati teško dišući i stenjući: »Hanko, sestro, ubij me!... Ako me ljubiš, ubij me!... Ako si dobra i milosrdna, ubij me!... Ne mogu više! Ne mogu više!... Ne mogu duže patiti!... Pa ako mi obećate, da ću biti sutra zdrav, volim umrijeti nego još jedan sat patiti te paklene muke...«

U najstrašnije noćne sate, od jedanaest do pet u jutro, kad sam redovito bila uz njega bez prekida, slušala sam njegov užasni vapaj: Ubij me! Ubij me!, isprekidan

sipljivim nemoćnim plačem, teškim stenjanjem, očajnim zapomaganjem, divljom vikom...

A u meni je ta djavolska riječ nalazila strašnu jeku...

Ubij! Smiluj mu se!... Riješi ga nečovječjih muka! Zašto da se muči jadan gore od ranjene zvijeri, koja bar brzo skapa u svomu duplju...

Čemu liječenjem rafinirano produljuju njegovo mučenje?!... Zašto mu ne daju morfija, da zaspi spokojno?!...

Zar mora da do kraja svijesno prati rastvaranje svoga tijela u gnjilež?!

»Ubij me! Ubij me!... Baci jastuk na moju glavu, pridrži rukom nekoliko minuta i učinit ćeš dobro djelo... Zaguši me, zadavi, ako si mi sestra, ako si me ikad voljela, ako Ti je žao, što patim... Riješi me života i bit ću Ti još u grobu zahvalan!«

Kakav šapat, kakav strašni šapat!...

I opet naricanje, sve žešće, sve žešće... Škripanje zubima, vika, urlanje...

Nemoćni, očajni, vrući plač...

»Da je još majka živa, ona bi se smilovala... Čuj, Hanko, ona bi mi se smilovala!... Znam, da bi mi svojom rukom zatisla usta, da umuknem, da zašutim za uvijek... Najteži bi grijeh uzela na sebe, u pakao bi pošla, da me oslobodi... Hanko, zašto ne ćeš, da me ubiješ, kad vidiš, da se sam ne mogu?!... Sestro, molim Te: Ubij me, ubij me!«

Grad je spavao, ulica je šutjela, sva je golema zgrada mirovala.

A brat moj najmladji, najmiliji, Jaš moj, zaklinjao me je užasnom molbom: Ubij me! Ubij me!

I moje je srce jecalo: Ubij!

I sparna, nemilosrdna, tamna noć je šaptala: Ubij! Ubij!

I htjela sam već da učinim... Stotinu puta sam već htjela...

Ali nešto je tajnovito zadržalo moje ruke. One su klonule, kao da su olovom opterećene... Okamenjene ostale su noge na svojem mjestu...

Napokon ga smjestiše u vodeni krevet.

U dvorani, gdje je bila prije risaona, nalazila su se na jednoj strani četiri kreveta, a na drugoj tri velike kace s vodom. U kutu je pod stropom bio reservoir, u kojem se je plinom grijala voda i odvodila cijevima u kace. Voda je u kacama imala temperaturu tijela te je neprestano pritjecala i oticala. U vodi je plivala strunjača, a na njoj je ležao bolesnik gol do vrata u vodi. Kaca je bila pokrita daskama, te se samo gornji dio tijela vidio iz vode. Budući da je tijelo napola plivalo u vodi, bila je njegova težina smanjena na minimum, pa su tako rane, nastale od ležanja na ledjima i nogama, mogle polako cijeliti. U noći su stavljali opet bolesnike na krevete. Jedan je bolničar bio uvijek prisutan, te je i spavao s bolesnicima. Bilo ih je naime uvijek nekoliko zajedno, jer bi ih istovremeno prenosili po dvojicu ili trojicu.

Nisam bila prisutna, kad su premještali moga brata. Pričali su mi kasnije, da je siromah vikao, te se orila cijela zgrada. Spavala sam u drugome odjeljenju kuće. Mislila sam, da će ga tek dopodne prenijeti, a ne odmah rano izjutra.

Mnogo je bio mirniji, kad sam došla k njemu i našla ga već u vodi. Njegove su me oči pozdravljale s novom nadom.

»Ledja me više ne peku toliko. Mogu da podnosim bol,« rekao mi je. »Samo kad ne bih morao više vikati, i to je već sreća!«

Onome, na čije su ga mjesto smjestili, pozlilo je naglo prije dva dana, te je umro.

Kraj mog brata ležao je neki Slovak, a dalje jedan Rumunj. Moj je brat ležao najbliže do prozora.

Taj je dan bio miran, pun nade i pouzdanja.

Neprestano mi je govorio, da će biti sve dobro i da sada vjeruje u svoje ozdravljenje. Ganutljivo se zahvaljivao profesoru i liječnicima, kad su došli na pregledbu.

Popodne je došla dr. Jablonska i donijela mu cvijeća. Njegovo je patničko, suho lice uljepšavao mio smiješak. Ma da je katkada i naricao, smiješak nije iščezavao iz njegovih dragih velikih očiju.

»Bilo mi je prije kao da sam ležao na živoj žeravici.

Ljubljana

Sada mi se čini, kao da ležim na ugodnim, hladnim, svilenim jastucima. Još me bole rane, naravno. Ali više ne moram da vičem kao divlja zvijer. Prije sam bio u paklu, sada sam u čistilištu. Odavde dolazi se u nebo...«

Nije mogao da se nagleda ruža, što mu ih je donijela dr. Jablonska.

»Ruže cvatu. Isto su tako krasne, kaošto su nekoć bile. Tamnocrvene, žute, bijele, ružičaste... I kako mirišu... Sve u prirodi umire ljepše negoli čovjek... Ništa ne zaudara tako strahovito kao raspadanje našega tijela, naše lješine...«

Nasmjehnuo se i upro je u nas svoje divne oči, što su odražavale novu, osobitu, mirnu ljepotu. »Danas ni ja ne zaudaram, Hanko, zar ne?«

Poljubila sam ga u čelo. »Ta nije bilo ni prije tako strašno!«

»O, bilo je više nego strašno!... Kako je užasno, kad se gnjušaš nad samim sobom! Kad moraš da bljuješ nad vlastitim smradom!«

»Šuti! Šuti!«

»Sada sam u vodi. Voda me miluje, guši otrovno zaudaranje, što ga izlučuju moje rane, nosi me na svojoj mekanoj ruci... Sada vjerujem, vjerujem, da ću ozdraviti!«

Taj prvi dan, kad je bio u vodi, bio je jedini odmor njemu i meni.

Kad se približila večer, zašutio je i sklopljenim je očima ležao u kaci. Mislila sam, da spava, pa sam nepomično gledala u njega, da mu ne klone glava sa jastuka od gume u vodu.

Počeo je uzdisati i naricati.

»Zar ne spavaš?«

»Bojim se,« istinuo je vruće i drhćući kroz zube. »Bojim se noći...«

Dvije krupne suze kanule su ispod njegovih dugih tamnih vjedja.

»Ne smiješ se bojati, braciček! Ja ću bdjeti uz Tebe.«

»Ne ću moći šutjeti...« šaptao je očajno. »Već mi je gore. Već i tu u vodi jedva podnosim boli...«

Olakšica, što ju je osjetio zbog promjene, počela je popuštati. Boli su se vraćale, stupnjevale...

I ja sam se toga bojala.

Morala sam izaći, kad su ga prenosili iz kace na krevet i prematali njegove strašne rane. Bili su toliko milosrdni sa mnom, te nisu dopustili, da vidim čitavo njegovo iznakaženo jadno tijelo.

Njegov strašan jauk progonio me preko stuba u moju sobu.

Bilo je vrijeme, da legnem i spavam.

Trsila sam se, da postupam razumno sa svojom snagom, kako mi je savjetovala dr. Jablonska, pa sam uvijek lijegala u sedam na večer i spavala do pola jedanaest, zatim opet od šest ujutro do deset dopodne. Da me ne smeta nemir u sobi i po hodnicima, natrpala bih uvijek svoje uši vatom. Da me tužne i teške misli ne ubijaju i ne odganjaju umor i san, svaki sam put, kad bih legla, nešto zbrajala, kako me je to naučila dr. Jablonska: 5 + 7 = 12 + 5 = 17 + 7 = 24 + 5 = 29 + 7 i t. d. i t. d., dok se nisu misli umorile i smirile, te bih klonula i zaspala.

Tu večer nikako nisam mogla da usnem. Uzalud sve zbrajanje...

Ležala sam mirno i samo mislila jedno: ubogi, bijedni moj bračičku, moj tužni Jan, moj nesretni jadniče...

Jedva sam dočekala deseti sat, da ustanem. Zadala sam riječ Jablonskoj, da ću uvijek proležati odredjeno vrijeme za počinak, desilo se što mu drago. »Samo tako ćete moći izdržati do kraja...«

Kad sam došla, Jan je stenjao teško, teško...

»Kako Ti je, dragi?«

»Užasno, užasno!«

Bio je sav mokar od vrućega znoja. Oprala sam mu lice i ruke hladnom vodom.

»Oni spavaju,« šaptao je Jan.

I zbilja, sva su trojica, oba ranjenika i bolničar, spavali.

»Rekli su, da mogu spavati samo od devet sati do ponoći mirnim, dubokim snom. Poslije ih bude njihove boli

svaki čas... Ja nisam ni oka zatisnuo. Strašno patim... Ali ne ću da vičem. Ne mogu da ih budim, siromahe... Stiskaj mi rukama sljepočice, da mi bude lakše..., da ne moram vikati...«

Donijela sam u zdjeli leda. Položila sam ruke na led, da budu hladne i stiskala mu sljepočice, kako je želio.

Malo se smirio. Činilo mi se čak, da spava. Nepomično sam stajala kraj njega, ruke su mi se ukočile, nisam se usudila da ih maknem, da ga ne probudim. Disao je mirno i duboko.

Pet, šest, osam minuta možda je tako spavao, onda se probudio, jer su moje ruke postale tople.

Počeo je opet stenjati.

»Kad bih mogao spavati, Hanko! Kako je slatko spavati, ne znati ništa, izgubiti svijest, zaboraviti na svoje jade i muke... Oh, neizmjerno, neopisivo sam umoran... Gladan sam sna i počinka...«

Opet sam hladila svoje ruke na ledu, opet mu ih polagala na čelo.

Zašto nije moja volja, moja ljubav dosta jaka, da ga uspava?!

Nisam mislila ni na što drugo osim na jedinu riječ: Spavaj! spavaj!

Tako je spavao po koju minutu pod mojim rukama.

Ali boli su njegove rasle. Rane su počele da pale, da žegu.

»Koliko je sati?«

»Za deset minuta pola dvanaest.«

»Ta zar nije više?!... Daj mi nešto, da grizem! Daj mi tvoj rupčić...«

Polila sam svoj rupčić studenom limunadom, što se je hladila u ledu, i metnula mu ga na usta.

Do ponoći ga je zgrizao na male komadiće...

»Svakih deset minuta reci mi, da su prošle...«

Dugo, neizmjerno dugo čekali smo, da bude pola dvanaest.

»Kaži mi radije, kad prodje svakih pet minuta...«

Obavještavala sam ga, kad bi prošlo pet minuta.

Polako, polako stavila sam drugi jastuk pod njegovu

glavu, a jastuk od gume dala sam na led, da se hladi. Pokrila sam ga jastučnicom, što sam je natopila kolonjskom vodom, i neopisivim oprezom položila sam ga opet njemu pod glavu. Rane su moga siromašnog brata opet zaudarale strašno...

Čekali smo do ponoći.

»Moram da izdržim,« šaptao mi je brat. »Poslije ću opet jaukati...« Njegove su oči bile mutne i crvene od boli.

Dočekali smo ponoć.

Izvadila sam mu rupčić iz ustiju. Bio je vlažan od vrućih slina i zgrižen u klupko.

»Piti!«

Dala sam mu piti. Ledenom vodom oprala sam mu lice i ruke.

Još je izdržao nekoliko minuta.

Tad je počeo hroptati sve groznije, sve strašnije. Počeo je jaukati sve glasnije i glasnije. Počeo je vikati sve bjesnije i sve strahovitije. Dugo zategnuto urlanje punilo je sobu, te je kroz otvorene prozore odjekivalo preko ulice u taman park.

Pol je sata vikao, jedan sat, dva sata, tri sata...

Stajala sam uz njegov krevet, sagibala se nad njim, stiskala mu sljepočice, ruke... Srce mi se cijepalo u grudima, u glavi mi se ledio mozak...

Napokon je oslabio, ohrapavio... Samo je još nemoćno jecanje, jadni, bijedni plač izlazilo iz njegovih grudi.

Spavao je pet, deset minuta, izmoren do smrti... A tad bi ga pograbile opet i opet bestijalne boli iza kratkog sna...

U pet sati otišla sam u svoju sobu, bacila se na krevet i usnula animalnim, dubokim snom.

— — — — — — — — — —

Prijatelju moj, nikada, nikada ne ću zaboraviti tih noći. Ljudski govor nema riječi, da opiše svu njihovu strahotu.

Čujem sveudilj još groznu viku svoga brata, ali gdje

su riječi, koje bi bile dosta snažne, dosta strašne, da opišu divlji očaj njegovog bolnog vriskanja i urlikanja?!

I vjerujte, još danas, još danas obuzmu moju dušu tamne misli i bude mi žao, što nisam poslušala očajne molbe svoga jadnoga brata, te mu sasula otrov u vodu, kad sam mu je davala piti...

Prijatelju moj, tjelesne su boli nešto barbarsko, bestijalno. One ubijaju misli, volju, sve lijepo i uzvišeno. Duševna bol može da očisti čovjeka, da ga prekali, oplemeni, kaošto vatra čisti rudaču od blata. Ali tjelesne boli ponizuju čovjeka, čine ga zlim, otimaju mu dušu. Smrt nije strašna, smrt je spasiteljica. Smrt je mirna i uzvišena. Smrt šuti.

Uz moga je brata ležao Slovak, mio i dobar mladić. Već u početku rata bio je ranjen. I on bijaše bijednik.

Kad sam ga molila, da se ne ljuti na moga brata, što više u noćima i buni odmor drugih, pričao mi je, da je i sam tako vikao. Tri je mjeseca ležao na krevetu, a sada već leži pet mjeseci u vodi.

»Boli su popustile. Ledja i noge već mi zacjeljuju. Za par će tjedana možda rane, što su nastale od ležanja, zacijeliti sasvim. Rana mi je na grudima već zarasla. Ali u trbuhu nalazi se još uvijek zrno od puške. Neprestance teče gnoj kroz drainažu. Noge i ne osjećam. Ukočene su sasvim.«

»Imadete li još majku?«

»Imam. Posjetili su me već tri puta.«

»Sigurno Vas veoma voli...«

»Veoma me vole, da. Ja sam jedinac sin. Otac mi je umro, dok sam još bio malen. Sirota majka mislili su, da ću im biti u pomoć pod stare dane... A sad eto, što je sa mnom... Teško mi je, kad dodju, kad plaču nada mnom, sirota. Peku me njihove suze, koje na me padaju kao da su živa vatra.«

»Ali ozdravit ćete... Vidite, već Vam je bolje, već toliko ne patite. Već možete da jedete više i oporavit ćete se.«

»Kad bih znao, da ću sasvim ozdraviti! Ali bojim se, da ne ću... toga me je strah... Nisam se bojao smrti.

Kad me je pogodilo, a krv je tekla i snaga odlazila, mislio sam: dobro, umrijet ću. Dodji, smrti, spreman sam. Riješi me. Niti jedamput me nije plašila misao na smrt. Ali sada se bojim života... Kakav će to biti život za mene...? Možda ću još morati ležati tako nekoliko mjeseci, još pola godine, još godinu, i onda ću istom ostati bogalj... Kako da vučem za sobom obamrle noge? Tko će me dvoriti, tko hraniti? A još sam mlad, još me čeka dugi, dugi život. Kad će biti svemu kraj? Da se tako jadno vučem kroz život, ima li to smisla? Da sam bar stariji. Preko četrdeset godina. A ja sam još mlad. Nisam ni živio. Pa da sada ostanem takav?! Oh, žao mi je, žao mojih mladih godina, mojih mladih dana!... Prije sam vikao, a sada me evo muče ovakve misli... Rane su prestale da me pale, a sada me guši strah pred onim, što će biti... Što će imati moja majka od takvoga sina? Kuda ću, kad ona umre? Imat ću rentu, vele. Premalo, da se živi, odviše, da se umre. Da sam stariji, bio bih već umro! Ali što će mi jadna moja mladost, kad mi samo produljuje muke...«

»Ne smijete da govorite tako. Svakim danom bit će Vam bolje«.

»Deset ću godina trebati da ozdravim sasvim, ako će ići tako polagano kao sada. A potpuno nikada... Znam ja to. Svakim danom pada mi nada. Znam, da nema više zdravlja, nema više sreće za mene mladog...«

Do njega, najbliže stijeni, ležao je Rumunj, neobično lijep mladić južnjačkoga tipa. Bolest, rane i muke nisu mogle izobličiti njegove pravilne crte. Lijepa mu je glava bila kao da je načinjena iz slonove kosti. Njegove krupne oči bile su pune izražaja i neobično krasne. Kad su se digle duge, tamne trepavice, pa je pogledao u vis ili u lice kome, što bi prolazio mimo njega ili stajao uz njegovu kacu, svatko je bio ganut od njegovih vlažnih, dubokih, tužnih očiju. On je bio ranjen prvoga mjeseca rata, pa je već dvanaesti mjesec ležao u neprestanim bolovima, uvijek na ledjima, pravi mučenik.

Lijepo je govorio češki, te u početku nijesam ni znala, da nije rodom Čeh. Volio je cvijeće i fine cigarete. Dala sam

mu jednom kartu razglednicu, umjetnički reproduciranu kitu cvijeća.

»Ove ne mirišu, ali se lijepe,« šalila sam se. »Poslat ćemo ih nekome, koga najviše volite.«

»Majku,« rekao je, a meni se pričinilo, kao da nije više mladić, s malenim crnim brčićima iznad ustiju, nego malen, malen dječarac, kojega su protiv njegove volje odveli od majke, pa sada čezne vruće za njom.

»Pisat ćemo joj. Samo mi kažite adresu i sve, što hoćete, da napišem,« kažem mu, te izvadih olovku iz džepa.

Nasmjehnuo se.

»Ne možete da pišete. Ne bi Vas razumjela. Ona je Rumunjka.«

»Pa onda ste i Vi Rumunj?«

»Jesam. Jedan lakši ranjenik, takodjer Rumunj, dolazi k meni i piše mojima, što mu velim.«

»A gdje ste se naučili češki? Ta bolje govorite češki od mene Slavenke, koja sam već nekoliko mjeseci učila taj jezik.«

»Tu sam se naučio. U ovoj bolnici, u ovoj kući. I ja već ležim tu u vodi pet mjeseci. A prije šest u krevetu u maloj dvorani, gdje smo bili sami »teški«, onakvi, što smo vikali. Uvijek je jedan od nas vikao ... Pakao ... A ja ni vode nisam znao zamoliti. Nisam znao reći, da mi poprave jastuk ispod glave. Nisam znao ni da ih molim, da me paze, kad su me prenosili iz kreveta na krevet, previjali me, prali. Nisam im znao reći, gdje da me primu, da me suviše ne boli. Ali sad znam sve. Naučio sam.«

»Pišu li Vam Vaši od kuće?«

»Pišu. Moji su roditelji još mladi. Otac četrdeset i pet, majka četrdeset. Još je lijepa. Ima krasne kose. Crne. Do koljena joj dosežu, kad ih češlja. Ima i brata. On je dvije godine stariji. Lijep je, visok, veći je od mene. On je kod mornarice,« pričao mi je.

Oči su mu sjale, usta su se njegova smiješila. Vidjelo mu se, kako je ponosan na svoje drage i koliko ih voli.

»Je li Vam bilo lijepo kod kuće?«

»O, veoma lijepo. Voljeli su me. Mazili.«

»Zar Vas ne bi mogla posjetiti majka? Ili otac? Do-

duše daleko je, ali dobili bi dozvolu, polakšicu na željeznici...«

»Ne, ne! Ne ću, da dodju!« uskliknuo je i njegovo se lice naglo promijenilo. »Ne ću, da me vide ovakvoga... Da moja majka zna, kako ležim u kaci u vodi, te se ni maknuti ne mogu... Nisam dao, da pišu kući, kako sam jadan. Neka se bar oni tješe, da ću brzo ozdraviti i doći. Od mjeseca do mjeseca... Pa iako će uzalud čekati na moj povratak, ipak je bolje, nego da me vide i znadu, kako sam nesretan.«

Njegova su se mlada usta zategla na nemoćan, bijedan plač, a iz očiju mu potekoše teške, krupne suze.

»I moj je brat siromašak. Svi ste vi siromasi,« istisla sam teško kroz grlo i pošla na drugu stranu, gdje je bio stol, da tobože nešto poredim, pa da ne vide, kako nad njima plačem.

Moj se brat u toj dvorani čudnovato promijenio. Postao je nekako taman, zatvoren. Nešto je počeo da misli i snuje, što ja nisam znala. Pričinjalo mi se, kao da je njegova volja porasla i ojačala. Svaki su dan, svaku noć bile duže stanke izmedju njegova očajnog stenjanja i vike. Ali kad je vikao, pričinjala mi se njegova vika groznijom negoli prije. Nešto užasno, buntovno i divlje bilo je u njegovim vapajima. Kao da nešta proklinje, nešto mrzi neobuzdanom divljom mržnjom, kao da se prijeti, kao da nešto zahtijeva svom snagom svoga bića. Ali na časove je opet znao biti mekaniji i nježniji nego ikada.

»Ako umrem,« rekao mi je jednom, »ne sjećaj me se takvoga, kakav sam sada. Misli na mene, kakav sam bio prije. Sjećaj se desetgodišnjeg, pustopašnog dečka, koji je lovio lepire po šumi, dok si Ti ležala u travi i čitala koju knjigu. Sjeti se mene, kakav sam bio, kad si se Ti udavala. Kako su me odjenuli, da Ti budem paž kod vjenčanja u crkvi... Sjećaš se, kako sam bio sretan, kad mi je Tvoj muž poklonio tada dvokolicu, jer si Ti to željela?«

»Sjećam se, Jan.«

»Sjećaš li se, kako sam plakao, kad si odlazila?«

»Sjećam se, Jan.«

»Sjećaš li se, kako je bilo lijepo, kad sam Te prvi put posjetio kao mladu ženu?«

»Sjećam se, Jan.«

»Pa onda kasnije, kad su već bile Jadviga i Stazika na svijetu, kako li mi bijaše čudnovato, što imaš djecu Ti, Hanka, s kojom sam se toliko igrao, dok si još bila kod kuće... Meni su one rekle ujak... Toliko su bile dražesne, dok su bile malene. I sada su lijepe. Bit će prave ljepotice... Ali sve mi se čini, da Te ne vole dosta...«

»Vole, Jan, vole.«

»Ali ipak... I za Hansa, Tvojega muža, uvijek sam znao, odavno već, odmah, da Te ne voli, kako treba... Ako umrem, pozdravi Jadvigu i Staziku... Kaži, da im poručujem, neka Te vole. Koliko puta sam ih nosio na rukama... Tada je još bilo lijepo... Sve pozdravi. Braću moju i njihovu djecu, moje bratiće i sestrične... Neka me se sjećaju onakova, kakav sam bio prije rata, kakvoga su me poznavali, vesela, mlada, nasmijana...«

»Nemoj da toliko govoriš, škodit će Ti. Sâm ćeš ih opet vidjeti i pozdraviti.«

»Ne ću, znam, da ne ću.«

Zaklopio je oči. Ležao je u vodi, a boli su mu bile blaže. Nije morao da viče. Dugo je šutio.

»Misliš li često na Kazimira Staszynskog?« zapitao me ozbiljnim pogledom.

Nikada dotada, prijatelju, nismo razgovarali o Vama, otkako se vratio s ratišta toliko bijedan.

»Mislim,« priznala sam.

»Da me takova vidi... I on bi zaplakao nada mnom. Kako misliš na nj? Kaži!«

»Onako, kako se misli na nešto lijepo, visoko, daleko, nedostiživo. Bez želja. Kaošto se u sparnoj ravnici gleda na visoki sniježni brijeg, što blista čist i krasan u suncu.«

»Kako još?«

»Kaošto nemirni putnici, vječni beskućnici, misle na krasni brijeg, gdje su zelene šume, divne vrleti, čisti potoci, bujne bašče, cvjetne livade i bijeli domovi, kraj kojih su jednom plovili, ali ih je ladja za uvijek odnijela u druge, puste strane. Žive u drugom životu. Ali ne čeznu.

Samo katkada im misli lijetaju k dalekom, dalekom onom brijegu, što su ga samo oči pozdravljale mimoiduć, ali na koji uistinu nikada nisu ni stupili.«

»Kako još?«

»Kaošto pobožni ljudi misle na svece, kojima se utječu i od kojih traže pomoć, kad im je duša tužna i srce teško.«

»Što Ti još očekuješ od života, Hanko?«

»Za se ništa. Htjela bih samo, da Ti ozdraviš.«

»Ne pitam Te, što želiš meni, nego što očekuješ za sebe samu.«

»Ništa više. Ono, što imam, dosta mi je. Imam nekoga, na koga mogu misliti u najvećoj ljepoti. Misliti misli, kao da su molitva.«

»Zar ne želiš, da Te djeca više vole, da su više Tvoja?«

»Želim. Ali me ta želja više ne boli i ne peče kao nekoć. Tiha je. Ustrpljiva. Voljet će me i razumjet će me, ako ne prije, a to onda, kad ću biti mrtva.«

»To Te je naučila smrt naše majke?«

»Da, to me je naučila smrt naše majke. I ja nju sada više volim i više razumijem, negoli dok je bila živa.«

»Ja sam je veoma volio.«

»Ti si bio najmladji. I od nas sviju znao si joj najljepše pokazati, da je ljubiš.«

»Vi niste znali podnositi njezine prikore. Kad mi se činilo, da je prodika odviše duga, ja sam je zagrlio i poljubio, a ona bi se smela, zaboravila bi na svoju ozbiljnost i smijala se sa mnom.«

»Žao mi je, što i mi nismo isto tako radili.«

»Da, Vi ste se uvijek upuštali s njome u raspravu. Majku treba voljeti, grliti i cjelivati. Dječja glava ne mora da misli kao majčina, ali srce djeteta i srce majke moraju uvijek udarati jednako i jednako osjećati.«

»Danas Ti je bolje. Tako lijepo razgovaraš.«

»Da, tu u vodi opet se osjećam katkada kao čovjek. Ali mislim, da mi nije bolje, da mi ne će biti nikada bolje.«

»Zašto? Ne smiješ, da misliš tako!«

»Znam. Da, da, i meni je žao mojih mladih, mladih dana... Ali ne može da bude drukčije. Smirio sam se... Hanko, ako umrem, pozdravi Kazimira Staszynskoga. On

mi je bio uzor. Želio sam, da postanem njemu sličan. Kakav je to čovjek! . . . Kad je govorio, bio je gospodar svima, što su ga slušali. Naš mozak i naša čuvstva imao je jednako u vlasti. U dupkom punoj dvorani mislio je svaki pojedini, da baš u njega gleda njegovo pronicavo, snažno oko, da njegov silni, muževni glas baš samo njemu govori. Svakoga je obogatio, koji ga je čuo, svakoga je učinio boljim, valjanijim, tko je došao u doticaj s njime . . . Želio sam, da budem kao on, kad dozrijem do pravoga muža, a sada, vidiš, jadno, jadno svršavam . . .«

Bio je to njegov posljednji duži razgovor.

Ah, prijatelju moj, kakova je beznadnost virila iz njegovih očiju u mene! Kakova je tajinstvena i strašna težina padala na moju dušu.

Ta je dvorana bila ispunjena patnjama i očajem. Pet mjeseci, otkako su postavili te velike kace ovamo, leže u njima Slovak i Rumunj, a nitko od liječnika ne može još da kaže, kad će biti izliječeni i pušteni medju druge ljude. U kaci, gdje je ležao moj brat, ležao je pred njim drugi takav patnik, kao što je i on, no taj je umro na krevetu, kamo su navečer prenosili moga brata, da spava.

Spava?! Niti jednu jedinu noć nije spavao, nikada nije spavao jedan sat bez prekida.

U kuku i trbuhu bijahu njegove boli sve žešće.

»Za rane na ledjima više ni ne znam, jer me ove na lijevoj strani i na kuku žegu i pale, kao da mi netko sa usijanim kliještima čupa meso i drob iz mene živoga,« znao bi reći.

Sve je manje govorio. Glas mu je ohrapavio od vike. Usnice mu bijahu krastave, jezik otečen i krvav, jer ga je u ludilu boli grizao. Lice mu je pocrnilo.

Ah, jadni, jadni moj brate!

Došla je dr. Jablonska.

»Čujete, zašto Vi liječnici dopuštate, da ljudi toliko pate?!« rekla sam joj prateći je od brata po hodniku do stuba. »Dajte mu štogod, da umre, ako mislite, da se ne će izliječiti!«

»To se nikada ne može znati. Liječnik je čuvar života do kraja.«

»Nemilosrdno je to!« rekla sam i gotovo sam mrzila nju i sve liječnike i njihovu znanost. »Da je Vaš brat, zar biste ga Vi pustili, da se tako muči?«

Šutjela je.

»Zar nisu u Americi liječnici zagovarali misao, da se dade otrova svima beznadno bolesnima, koji mnogo pate, kako se ne bi mučili uzalud u beskonačnost?«

»Nekoji, da.«

»I stari Špartanci izlagali su nemoćnu i slabašnu djecu, da poginu, a o nekom sam divljem narodu čitala, da ubijaju starce, kad ne mogu više da hodaju. Sin to čini ocu. Sada se više ne zgražam nad njima. Milosrdniji su od nas!«

Prijatelju moj, zašto smo čovječni, kad je čovječnost često okrutnija od divljaštva?!

Moj je Jan svršio strašno.

Užasno, užasno je svršio moj brat!

Bdila sam u noći kod njega. On je patio više nego ikada. Niti minutu, niti minutu nije spavao.

Strašne li noći! Njegova je pljuvačka bila krvava, jer je grizao jezik i usne. Morala sam da mu držim ruke, kako ne bi izjeo bijedno svoje meso sa ruku. Na blijedoj koži njegovih mršavih ruku poznali su se tragovi njegovih zubi. Vikao je, urlao užasnije nego ikada.

»Ubij me! Ubij me, Hanko, zar ne vidiš, koliko patim!... Zašto, zašto ne poludim?!... Konja, kad je ranjen, ustrijele iz milosrdja, da se ne muči. Čovjek mora da mjesece i mjesece pati gore od divlje zvijeri. Jao meni, jao meni!«

Poklekla sam uz krevet, pritisla sam njegovu glavu na svoje lice.

»Bracičku moj bijedni!«

Ah, što koriste riječi?!

Ništa, ništa!

Užasno je, kad si nemoćan. Hoćeš da pomogneš uz cijenu svoga života, a nedoćan si potpuno kao zid, koji niti čuje, niti osjeća. Sate se lomi u Tebi jedan jedini vapaj u svakoj stanici tijela i mozga: Hoću da Ti pomognem! Hoću, hoću! — a ruke su Ti bez snage. Niti mi-

lovati ne možeš više. Takova je tuga u srcu, takav očaj u duši, da se usta ne usude ni šaptati više. Stide se lijepih, mekanih riječi, koje nemoćne padaju u beznadnu prazninu još prije negoli su se takle uha ongoa, kojega bi imale da tješe. Široko otvorene, uplašene oči gledaju s grozom tu prestrašnu bijedu.

Ta to nije java! To je san, bestijalno užasni divlji san, što ga je stvorila fantazija pakla, gorega i strašnijega od Danteova! Ali vrisak nečovječnog očaja, što tupi mozak i ledi srce, stavlja dušu na muke u groznoj zbilji.

To vrišti brat! Brat urliče, mučen djavolski bijesnim bolima. Brat hropti i ne može ni da živi, ni da umre.

Jao, jao!

Suze su premalo za takvu nesreću. Srce tišti u grudima, sada ledeno kao kamen, sada vruće kao živa vatra.

»Idi, Hanko! Pusti me! Ostavi me! Zašto me se ne kloniš?! Treba da bježiš od mene, da Ti ne ubijem dušu sa svojom paklenom sudbinom! Bježi! Spasi se od mene!«

Zašto mu ne otupi mozak?! Zašto mora da z n a, kako mu je užasno, užasno?!

Danje se svijetlo miješalo sa sjajem električne žarulje. Hladan jutarnji vjetar zastrujio je kroz prozore.

Moj je brat zašutio strašnom šutnjom.

Pogledala sam mu u oči i bilo me je strah.

Iz pakla se gleda tako. Očaj bez kraja i nade...

Drhtao je kao šiba.

»Zar ti je zima?«

»Nije.«

»Drhšćeš...«

»Od slabine... Hoće mi se spavati.« Zaklopio je oči. »Idi, Hanko, otpočini... Ova je noć bila strašna...«

»Ići ću kasnitje. Spavaj. Čuvat ću Te. Pričekat ću malo.«

Utrnula sam električno svijetlo. Vani je bio onaj osobiti, svježi, tajinstveni, mladi dan prije izlaza sunca.

Bolničar je došao u sobu.

»Prije sam se probudio, negoli obično. Idite, gospodjo, u svoju sobu i lezite. Ja ću paziti.«

»Da, idi, Hanko!«, rekao je Jan. »Ja ću spavati.«

Ali on je još uvijek drhtao i njegove oči bile su neobične, strašne.

Htjela sam da ostanem, ali mi je obuzeo nagli umor tijelo. Baciti se kamogod na pod! Zatisnuti oči, usnuti, zaboraviti!

»Idi, Hanko, otpočini! I hvala Ti!« šaptao je Jan, a njegov je dah bio vruć.

Koljena su klecala poda mnom.

»Zbogom, Jan! Zbogom, siromah moj jadni!« Poljubila sam ga u čelo kao uvijek. Bilo je usijano, a žile nabrekle na sljepočicama.

»Zbogom, Hanka! Ti si dobra. Hvala Ti!«

Ruke je stisnuo u pjesti. Drhtao je.

»Idi! Hoću da spavam. Smetaš me...« zaviknuo je kroz zube oštro, neprijateljski.

»Idem već, idem.« Znala sam, kakovi su bolesnici, kad ih sve buni i smeta.

Već sam bila na vratima.

»Oprosti, Hanko! Ti si dobra. Hvala!« viknuo je za mnom.

Njegovo mi se lice pričinilo smjelo i puno snage kao prije, kad je još bio zdrav i bezbrižan. Samo je bilo strašno tamno, strašno ozbiljno...

Ali bila sam odviše iscrpljena, da razmišljam dalje, da stvaram zaključke, da se bojim.

Otišla sam. Stupila sam k prozoru u hodniku, odakle se vidjelo crveno nebo. Zora je pucala nad gradom do sredine neba.

Bolničar je išao mimo mene.

»Gospodin me je poslao po čaj. Zaželio si je čaja. Reći ću noćnoj službi u kuhinji... Kakova krasna zora! Čudo od zore...«

Tada je divlji krik neizmjernog užasa odjeknuo iz sobe, zaorio po hodniku. Pa još jedan, strašniji, dulji od prvog.

I dva druga glasa viču. Zovu u pomoć.

Poletjeli smo natrag.

Bolničar je odgurnuo vrata, te su se širom otvorila.

Uletjeli smo u sobu.

Jao, groze!

Jao, užasa!

Jan je ležao napola gô na krevetu. Strašnom nekom nepojmljivom snagom strgao je povoj sa strašne rane na kuku i trbuhu. Mlaz gnoja i krvi zamrljao je plahtu i kapao na pod. A njegova je strašna ruka još uvijek kopala u vlastitom drobu. Prestrašan smrad je naglo otrovao zrak u sobi.

Jan! Brate!

Htjela sam da skočim k njemu. Htjela sam da zalomim rukama, da zakukam — ali pred očima mi se zamaglilo i tvrdo lupih na pod.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Pričali su mi, da sam tjedan dana ležala u besvijesti i buncanju.

Katkada ipak priroda zna da bude milosrdna...

Ali prijatelju moj, čini mi se, da ne ću biti nikada više vesela, da se ne ću moći nikada više nasmijati.

Prijatelju moj, postala sam staricom. Moje je lice još mlado, ali je moja duša stara sedamdeset i više godina.

Jer vidjela sam i čula, kako je patio i kako je skončao moj Jan, moj lijepi, najmladji i najmiliji brat, Vaš učenik.

Nema ga više. A umro je užasnom smrću.

Prijatelju moj, prijatelju moj!

Gdje su Vaše ruke, da sklonem svoju glavu u nje i da plačem, da se isplačem?!

Ah, kako sam bijedna i satrta, potrebna utjehe kao dijete, koje je u noći zalutalo na groblje, pa su ga ganjale aveti i sablasti.

Prijatelju moj, umorna sam, umorna neopisivo.

Doći će dr. Wronski. Silno bi se srdio, kad bi znao, da Vam već tri dana opisujem sudbinu svoga brata.

Ali Vi, prijatelju moj, Vi ste jedini, koji stišavate moj očaj. Misao na Vas melem je mojoj jadnoj duši. Premda ste daleko, daleko, na drugoj strani preko streljačkih jaraka, koji presijecaju bijednu našu poljsku zemlju, ipak ste potpora mojoj duši i utjeha mome srcu.

Prijatelju moj, nesretna sam, veoma sam nesretna!

U novembru 1915.

Već opet je zima. Nastala je ranije, negoli inače. Studen je velika i nemilosrdna. A u Evropi je još uvijek rat. Još uvijek lijevaju najbolji sinovi evropskih naroda krv svoju, još uvijek danomice padaju desetinama hiljada u prerane grobove daleko od svojih domova. Najstrašniji od sviju ratova, što ih pamti historija čovječanstva, pustoši kao ciklon po poljskoj zemlji i nebrojeno je poljskih kuća planulo i pretvorilo se u pepeo. Tko bi prebrojio sela i gradove naše, što postadoše razvalinama? Tko bi pronašao porodice poljske, kojima je uništen trud i muka otaca i djedova za uvijek, te se sada kao prosjaci vucare od nemila do nedraga? Tko bi znao za svu poljsku djecu, koja su poginula bježeći po šumama i močvarama?

Prijatelju moj, moje su već misli umorne i ne mogu više da shvaćaju golemu nesreću našu, što nas je zadesila. Što će biti od nas, kad se stiša orkan, koji već godinu dana potresa temeljima Evrope? Mi smo Poljaci narod osrednjeg broja, pa nije svejedno, budemo li desetkovani. Mi smo Poljaci siromašan narod, što se tek stao da oporavlja polako od udara nesretne naše sudbine posljednjih stoljeća. Sada ćemo ostati siromašniji, negoli što smo ikada bili. Kako ćemo se i kada ćemo se oporaviti?

Prijatelju moj, moja je duša neizmjerno potištena. Gubim vjeru, gubim vjeru u ljude, u čovječanstvo. Hoće li biti ljudski rod sposoban, da se ikad vine na viši stepen, kad će svi ratovi biti suvišni, kad će svi učenjaci, svi izumitelji, svi veleumi ljudski imati samo jedan cilj pred sobom: da usreće čovječanstvo, da ga oplemene i da stvore raj na zemlji?

Vi ste me, prijatelju, učili tako. Vi ste, prijatelju, proricali takovu sretnu budućnost čovječanstva, Vi ste svojim radom pomagali graditi lijepi taj put u bolji svijet. Vjero-

vali ste u ljude, vjerovali ste, da će se čovječanstvo dovinuti cilja, što ste ga Vi već naslućivali.

Prijatelju moj, zar Vi još i danas vjerujete u to? Zar možete da vjerujete? Od sjevera do juga, od istoka do zapada Evropa je danas naoružana najužasnijim oružjem, što ga je mogla zamisliti najsmjelija mašta. Germani, Slaveni, Romani — sve se to bori, kolje, ubija. Svu svoju staru civilizaciju stavila je Evropa u službu rata. Naučenjaci daju mu na raspolaganje svoje izume, socijaliste svoju organizatornu vještinu, tvorničari svoje tvornice, banke svoj novac, svećenici svoje propovjedaonice, muškarci svoje mišice, žene svoje milosrdje.

A kultura?

Koliko je kulturâ već stvorilo čovječanstvo, pa ih je opet uništilo, kaošto djeca razaraju igračku, koje su se zasitila! U saharskoj pustinji spavaju ispod vrućega pijeska, što ga nosi i prenosi samum, veličanstveni gradovi, visoka stara kultura, možda starija od one, što je sadržana u silnim piramidama starih Egipćana. Sva je Evropa golema grobnica starih kulturnih naroda, kojih tragove spremamo po muzejima, sva je stara kultura ostala bez koristi i gotovo nepoznata širokim slojevima današnjeg vremena, milijunima i milijunima analfabeta, od kojih svaki počinje za sebe zapravo tamo, gdje je počeo biblijski Adam. Što se krije pod naslagama zemlje i kamenja u Aziji, u toj tajinstvenoj kolijevci čovječanstva?

Koliko je puta počimalo čovječanstvo iznova, da stvori sebi viši, ljepši, plemenitiji, duševniji život? Ako li je čovječanstvo napredovalo, napredovalo je samo vanjski. Postalo je lukavije, otelo je prirodi nekoliko njezinih tajna, da se tobože njima koristi, ali i da se njima uništava.

Prijatelju moj, sumnjam, sumnjam u sve. Mozak je ljudski možda izradjeniji, nego što je bio prije koju hiljadu godina, ali instinkti su naši ostali isti. Zar nisu bili prije dvije hiljade godina ljudi u svojoj suštini sasvim isti, kaošto su danas? Ratovali su, kaošto i danas ratuju. Neki prosvjetljeniji ljubili su umjetnost i znanost, kaošto ih i danas ljube odabrani. Znali su da misle, bili su mudri

Sokrat nije manji od Nietzschea. Što smo postali bolji uslijed otkrića, da se zemlja okreće oko sunca, a da se ne okreće sunce oko zemlje? Zar smo manje podli, zar manje podliježemo životinjskim strastima, jer znamo za magnetizam i elektricitet, o kojima još naši praoci nisu ni snivali? I tada prije dvije hiljade godina znali su pobjednici da budu velikodušnima. Grčki su pjesnici pjevali tragedije o Perzijancima, kojih su vojske i brodovlje uništili njihovi vojskovodje.

Prije devetnaest stotina godina rodio se Krist te je učio: Ljubi bližnjega svoga, kao samoga sebe. Učio je praštati neprijatelju, pomagati bijednima, smilovati se nesretnima. Kamenovali su grješnicu, a on ju je milovao dobrim riječima, rugali su se ubogima duhom, a on je rekao, da je njihovo kraljevstvo nebesko, njegov ga je učenik tri puta zatajio, ali on ga nije odagnao od sebe. Razumio je Tomu, koji je morao da stavi prste u njegove rane, pa da povjeruje. Nikoga nije osudjivao, nikoga nije proklinjao, nikome se nije osvećivao. Dvije hiljade godina živi već gotovo njegova nauka na zemlji, stotine je milijuna svećenika njegovih propovijedalo njegove riječi u svim jezicima ljudskim, u miljardama knjiga širila se njegova prva i najljepša zapovijed: Ljubi bližnjega svojega! A što učiniše ljudi iz svega toga? Zar smeta njegova nauka kršćanskim narodima evropskim, da medju sobom ratuju bjesnije, užasnije, istrajnije, negoli su se nekada divljaci borili jedan protiv drugoga, da preotmu zvjerku, što je ubiše kamenom? Gdje su kršćani, koji žive, kako to zapovijeda Isus Krist? Gdje su svećenici, koji ne zatajiše imena onoga, kome služe?

O, prijatelju, ne vjerujem više u ljude! Ne mogu da vjerujem! Hiljade ih godina ne promijeniše, pa ih ne će promijeniti ni nove hiljade. Ostajemo uvijek isti. Nikada ne će moći duh ljudski da triumfira nad tamnom baštinom krvi naše. Nikada se ne ćemo osloboditi vječnih okova strasti i zlih nagona naših. Nema za nas sretne budućnosti, u koju povjerovah pod Vašim utjecajem. Nema za nas zbiljskoga napretka, napretka duše i srca, koji bi jedino mogao postati spasom čovječanstva. Nikada ne će svi narodi

zemlje težiti za istim. Nikada ne će svi vjerovati isto, nikada ne će u istom cilju nalaziti svoj spas. Nema nauke, koja bi pretvorila ljude, koja bi ih učinila blagima, boljima, koja bi ih riješila posljednje strašne životinjske baštine. Nema uzvišene ideje, koju ljudi ne bi krivotvorili. Nema plemenite nakane, koju ne bi zloupotrebili.

Ljubi bližnjega svojega, učio je Krist. Budite krotki kao ovce!...

S dobrotom, plemenitošću, samozatajom i beskrajnom blagošću prigrlio je ljude, kupio je oko sebe učenike i sljedbenike. Ali već poslije njegove smrti preudesiše njegovu nauku, da bude ugodna ljudima i njihovim navikama. I digoše mač, da s krvlju šire vjeru Kristovu, vjeru ljubavi. Od Konstantina, bizantinskoga cara preko sredovječnih križarskih vojna sve do danas zatajiše prvu i najglavniju zapovijed onoga, što ga učiniše Bogom svojim. I nitko od njih nije pomislio, da je svetogrdje moliti blagoslov oružja od istoga Boga, koji je zapovijedio: Ne ubij!

Ljudi se nisu pokoravali Bogu, za kojega držahu, da može kazniti zlo i nagraditi dobro, nisu se ravnali prema odredbama Boga, koji obećaje blaženstvo nebesko onome, koji ga sluša, a prijeti kaznom vječite paklenske muke onima, koji ga ne slušaju. I Vi, prijatelju, možete da se s drugim optimistima nadate, kako će ljudi slijediti i d e j u dobra?! Ideju, koja bi bila korisna za čovječanstvo, ali koja će možda bar u prvo vrijeme mnogoga pojedinca stajati žrtava!

Ne vjerujem, prijatelju! A mislim, da ih ima mnogo, mnogo, koji ne vjeruju više ni u šta.

Ne vjerujem više ni u budućnost Poljske! Ne vjerujem više u budućnost Evrope! Ne vjerujem više u kulturu, ni u napredak ljudi!

Uvijek će biti mnogo zlih ljudi, a malo plemenitih. Uvijek će biti tirana i robova, uvijek izrabljivača i izrabljivanih. Uvijek će bezobzirnost triumfirati nad blagošću, sila nad dobrotom. Zar nismo promijenili stare forme od temelja, a kakav je konačni rezultat? Koliko je amerikanskim siromasima, podanicima slobodne republike bolje,

negoli siromašnim podanicima ruskoga cara?! Svuda nesretni pate jednako, a u novom je svijetu možda još gore parijama bez čiste ogrlice, jer mi u staroj Evropi imamo više smisla za patinu prljavštine i uzdahe prosjaka, negoli tamo preko Oceana. Tamo prijeko deklasirani umiru prije negoli kod nas, jer kod nas ima više sentimentalnih duša, koje milodarima produljuju patnje gladnih beskućnika. Ali nepravda, što je čine oni, koji imaju vlast, onima, što je nemaju, svuda je jednako strašna.

Vi vjerujete, da će se oni, koji su gaženi, jednom osvijestiti, pa će tražiti svoja ljudska prava, jer su u većini, pa da bi oni bili nepobjedivi, kad bi bili složni. Ali oni su glupi! Oni bijahu uvijek glupi i ostat će glupi! I za vrijeme starih Rimljana bilo je više robova negoli gospodara. Bit će da se i u njihovim glavama kadšto rodila smjela misao: »Zašto sam ja rob, kad je u mene isto tijelo s trupom, glavom, rukama i nogama kao i u gospodara?!« Ista je to smjela misao, što katkada buni današnjega radnika, te se on pita: »Zašto moram da u znoju lica svoga zaradjujem svoj hljeb, a drugi troše moju muku ne radeći ništa? Jednako smo se goli rodili iz majčina tijela i jednako ćemo jednom obojica služiti crvima za hranu i pretvoriti se u prah. Zašto nekojima pripada sve, a tolikim drugima ništa?!«

Ali šta to koristi? Što mijenja to poredak stvari? Ako je danas jednome bolje, zaboravlja odmah, da mu je jučer bilo zlo. Ako je u staro doba kojom slijepom srećom postao od roba slobodan čovjek i gospodar, te je i sam imao robove, isto ih je onako šibao, kaošto su prije drugi šibali njega. Pa i danas će se od sto bogataša, koji još jučer bijahu radnici, možda samo jedan sjećati, što je bio i što je patio i kako je živio, pa će onima, koji su u njegovoj vlasti, biti pravedniji i blaži gospodar negoli bijahu drugi prema njemu.

I vuka se može pripitomiti, ali će sin njegov biti ipak vuk, divlji i opasan, kao svi vuci.

Čovjek se radja uvijek takav, kakav bijaše prije hiljade godina. Nema ga, u kojem ne drijemaju svi zli instinkti. Može se naučiti, da svladava sama sebe, njegova

duša može postati velika i slobodna, bez ljage, čista kao kristal. Ali tko kaže, da će mu djeca biti, kakav je on? Zar geniji nemaju često glupane za sinove, a plemeniti podlace? Kod svake kolijevke počinje tragedija čovjeka iznova.

Gdje ste, prijatelju, da me spasite od tih crnih misli, s kojima se bori duša moja?

— — — — — — — — — — — — — — — —

Prijatelju moj, danas sja sunce. Zimsko sunce, ali je i ono lijepo.

Već je nekoliko dana bila magla. Ne volim maglu. Nikad je nisam voljela. Ali sada, otkako sam proživjela toliko toga teškoga, otkako je rat, još mi je nesnosnija. U dušu mi se zavuče, svu mi snagu ispije; tišti me kao mora. Moje srce, i tako umorno i tužno, stisne se sasvim te gubi pouzdanje i vjeru u sve, u samu sebe, u narod, u čovječanstvo.

Sunce me opet budi. Oh, svijetlo sunčano, jasan dan, visoko modro nebo! Nikad nije čovjek tako nesretan, a da ne bi zapazio tu ljepotu.

Prijatelju moj, znadem, da biste se srdili na mene zbog mojega malodušja. Vi, koji nikada ne očajavate, imali biste stotinu dokaza protiv svake moje sumnje.

Prijatelju moj, ne, nije istina, da ne vjerujem u ljude, ni u bolju, svjetliju budućnost čovječanstva! Ne znam, kada će doći ono sretno doba, te će biti zemlja svim ljudima dobra majka, a ljudi će biti braća. Da li za hiljadu ili za pet hiljada godina, ili još kasnije? Ipak vjerujem, da će biti tako! Sigurno će to doći! Doći će doba, kad ne će biti ratova, kad ljudi ne će hotimice činiti zlo jedan drugome. Barem to!

Prijatelju, ne može se živjeti bez nade. Srce je kao cvjetnjak, iz kojeg je zla ruka iščupala cvijeće. Ali je ostalo nešto korjenja, sjeme se prosulo po zemlji i s prvim proljećem cvjetnjak se opet kiti zelenilom i cvijećem. Ne može se zaustaviti život, a dok je života, snuju se nove misli u glavi, nove nade niču u duši.

Otkako živim tu kod kuće, vodim opet račun o svojoj snazi, kako me je naučila Jablonska i kako mi je zapo-

vijedio dr. Wronski. Rijetko razmišljam o problemima, što se ne mogu dokučiti i pred kojima klone duša. Samo tmurni dani i magla rastvaraju moju otpornu snagu i ispunjaju srce svojim jetkim pesimizmom. Ali kad je sunce, oživim iznova, živčana klonulost popusti i moje su misli opet vedrije, svjetlije. Znam, da sam samo kaplja u moru. Ali znadem, da je more bilo od vijeka i da će biti, dok postoji zemlja. Treba se stišati, treba se zadovoljiti s malim, suziti granice svojih misli i svojega htijenja.

Probala sam, da pratim ratne događaje iz dana u dan sa svojim mislima. Ono, što se zbiva, tako je silno i užasno, te bi čovjek poludio, kad bi sebi zorno predstavio grozotu svega toga, što se događa na ratištu i iza njega, po bolnicama, u stanovima siromaha, po zatvorima i u kućama majka i udovica, što izgubiše svoje sinove i muževe.

»Nemojte, da mislite na to,« rekao mi je dr. Wronski. »Niti ja ne smijem da mnogo razmišljam. Ne smijem da mislim na sudbinu našega naroda, jer bih morao da se ubijem od žalosti. Suzio sam horizonat svojih misli gotovo na minimum s obzirom na rat i politiku našega naroda. Činiti valja svoju dužnost i čekati, to je jedino, što se može. Mnogi se naši vesele, što su Nijemci zaposjeli tako golem dio poljske zemlje, koja je pripadala Rusiji. Ali ja sam liječnik, te uvijek mislim samo na bježanje pučanstva, na tegobe naših ljudi, na propast djece i naših žena. Jer gdje se tolika vojska, ruska, njemačka i naša, valja ovamo i onamo, tamo će ostati grozni tragovi, koje ne će moći izbrisati ni dvije, tri generacije. Poljski je narod zadobio u ratu rane, koje ne će moći dugo zacijeliti, a možda i nikada. Biti pozorištem takvih ratova, kakvi se danas biju, strašna je sudbina za svaki narod. Nikada više ne će biti Belgija ono, što je bila, a niti Poljska ne će biti više prijašnja. Možda ćemo dobiti svoju staru neovisnost, svoje davno kraljevstvo, ali malo nam koristi od toga, kad su najvaljaniji sinovi Poljske legli u grobove, kad će nam izumrijeti djeca, a žene će biti zaražene strašnim bolestima? Istina, sva zaraćena Evropa gubi najbolje svoje ljude. Evropska je rasa u pogibelji i degeneracija će nastupiti kod svih zaraćenih naroda tako, da

je ni stoljeća ne će moći izbrisati. Ali pučanstvo teritorija, na kojem se taj rat vodi, deseterostruko pati i patit će. Premda i ostali narodi gube mladiće i zrele muževe, mi gubimo još i djecu i žene. Tamo, gdje se ratuje, nema obzira prema dojenčadi i nejakoj djeci. Tamo, gdje topovi grme, šuti čovječnost. Ako li je vojnik gladan, ima pravo da uzme posljednji komadić kruha iz ruku žene, da otme sve, što nadje. Rusi su prije stotinu godina zapalili svoju Moskvu, da je ne ostave u rukama neprijatelja. Bolje bi bilo, da su nam sada spalili Varšavu, negoli što nam spališe hiljade naših sela. Bila bi to manja šteta za poljski narod i njegovu budućnost. Od čega živi sada na selima naš narod, što jede, gdje se sakriva pred zimom? Pobjednici dodjoše gladni, pa su našim seljacima uzeli i ono, što su ostavili Rusi. Sada se već neki čude, što ih ruski Poljaci ne pozdravljaju kao svoje osloboditelje, poput Židova, koji su trgovali s Rusima pa i sada prave s njima svoje poslove.«

Dr. Wronski zabranio mi je čitanje novina. Katkada se na večer doveze iz Zaleskog, pa mi priča, što se desilo u njegovu zavodu i što je kod ručka letimice čitao u novinama.

Pričao mi je o našoj ofenzivi u Srbiji. Žao mu je srpskoga naroda.

»Zaslužio je bolju sudbinu, negoli ga je snašla. Putovao sam tamo dolje po Dalmaciji, pa po Crnoj Gori, Bosni, Hercegovini i Srbiji. Sjajan narod. Lijepo, zdravo pleme. Daroviti ljudi. Pjesnici. U stihovima govore, a njihov je jezik zvonak, jasan i ugodan. Mlad narod. Prije pedeset godina još su tamo gospodarili Turci. Njihove su kule gledale čak na Jadransko more, a u Beogradu se sjajio polumjesec. I ti Jugoslaveni imaju sličnu sudbinu s nama. Već su gotovo zaboravljena vremena, kad bijahu samostalni i ujedinjeni. Francuzi su pod Napoleonom na nekoliko godina skupili dio njihovih plemena u Iliriju. Dalmatince, Hrvate, Slovence. Austrija ih je opet razdijelila na pet, šest zemalja s posebnim upravama. Austrija je mogla od njih načiniti Jugoslaviju, pa bi bila mogla bez velikih žrtava k sebi privući i Srbe još prije balkanskog rata, prije

Obrenovića i kralja Petra Karagjorgjevića. Nesretni su to narodi, rascjepkani, kao i mi Poljaci. Ali mi smo barem kao narod cjelina. Naša je kultura jedna, naša umjetnost, znanost, literatura, svuda jedna jedina p o l j s k a: u Poznanju, u Varšavi, u Krakovu, u Lavovu. Oni govore jedan jezik uz male varijacije, kaošto ih imaju dijalekti svih naroda, od triglavskih alpinskih vrhova pa dolje do Kotora na Jadranu. Srbohrvatski razumjet će u Ljubljani, u Zagrebu, u Trstu, na Rijeci, u Dubrovniku, na Cetinju, u Sarajevu, Beogradu, Nišu, pa u Macedoniji. Ali oni imaju tri literature mjesto jedne, a njihova djeca uče iz sedam ili osam različitih školskih knjiga. Braća su, a ipak se mnogi mrze, kao najveći dušmani. I njih će taj svjetski rat oslabiti kao sve male narode. Oslabiti to više, što ih je manje i što su više pocijepani. Samo će veliki narodi moći da zadrže svoj nacionalni položaj i poslije rata, dok će mali narodi životariti i umirati. Svjetski je rat pospješio za par stoljeća prije njihovu sudbinu. Poslije te goleme evropske krize početak će agonija malih naroda i svršit će to brže, što je veće gubitke zadao dugotrajni rat njihovom pučanstvu i što je slabija bila njihova kultura prije rata. Sada umire srpski narod. Četvrtu on godinu sada bojuje. Hrabri su to ljudi kao Spartanci, ali nestat će ih, kaošto je i Spartanaca nestalo. Ova rana zima, što ih je progonila na strašnome bijegu u albanskim gorama, zadnji je smrtni udarac njihovoj snazi. I Francuzi su počeli propadati poslije napoleonskih ratova, nazadovati, degenerirati, zaostajati. Ali njih je ipak još i dans četrdeset milijuna, oni imaju svoju slavnu kulturnu prošlost, kod njih se rodila moderna demokracija i sloboda, a svijet im to ne može i ne će zaboraviti ni poslije toga svjetskog rata. Srba je bilo jedva tri milijuna pod beogradskom vladom prije balkanskih ratova, a na to je došao rat s Turskom, Bugarskom, austrijska prva ofenziva prošle jeseni, pa zarazne bolesti, strašna epidemija pjegavog tifusa u zimi, naša sadašnja ofenziva, bijeg čitavog naroda u Macedoniju i u albanske puste gore, prerana zima, glad — možda je još ostalo samo poldrug milijuna pučanstva, žena, djece, staraca, a teško da ima dvije stotine hiljada zrelih, zdravih muškaraca i mladića, ubro-

jivši i one, što su zarobljeni. Kakav je to narod? To nije više narod, o kojem će budućnost voditi računa. Što su danas Finci, Estonci, Slovaci, Slovenci, pa čak i Česi? Što oni znače u svijetu? Evropski kuriozitet! Pa i mi Poljaci, kojih je bilo prije rata dvadeset milijuna, kojih slavna prošlost nije još tako stara, te bi ju veliki kulturni narodi već zaboravili, — što smo mi? Što nas čeka? Kad ćemo pasti ispod granice, koja dijeli srednje narode od malih, pošto smo posljednjih stoljeća bili već izlučeni iz broja velikih naroda, koji uplivaju na svjetsku historiju?«

Ljutito je odbacio cigaretu. »Hiljadu sam se puta zakleo, da ne ću više o tome razmišljati i govoriti, ali počeo bilo o čemu, uvijek svršavam kod toga teškog i tužnog pitanja: Što će biti od nas, što će biti?! Nadam se i bojim. Najsmjelije nacrte snujem za svoj narod. Vidim ga slavna i jaka, kako se oporavlja od strašnih stoljetnih udaraca sudbine, kako cvate, kako se razvija, da u novoj epohi novom slavom okiti poljsko ime. Vidim ga, kako se otimlje iz okova neznanja i sužanjstva, kako se širi kultura medju narod poljski, kako naše porodice stječu novo blagostanje, kako se natječemo s drugim narodima za prvenstvo na polju znanosti, umjetnosti i napretka. Neovisni smo i slobodni, svoji vlastiti gospodari. Novi duh jednakosti prožima nas sve, bratimi seljaka u kolibi s gospodinom u palači, te svi osjećamo, kako smo jedne krvi, sinovi iste majke. Naše žene, oduvijek duhovitije i ljepše od drugih, postaju i radinije i poštenije od drugih, radjaju Poljskoj novo, zdravo, sretno pleme. Nova su se sela digla na garištima, ljepša, udobnija od starih. I svuda nove, prostrane škole, gdje oduševljeni učitelji i učiteljice uče naš podmladak svemu korisnu i dobru, gdje uče novom, prosvjetljenijem, boljem i plemenitijem životu, negoli što smo to mi učili i živjeli. Na grobovima sinova naših, koji su na stotine hiljada pali s lijeva i s desna nebrojenih streljačkih jaraka, što su dubokim ranama ispresjecali našu zemlju, niče nova budućnost, novi bujni, mladi, zdravi život. Jeszcze Polska nie przegrana . . .«

Suze se zasjaše u očima starčevim. Njegovo je časno lice plamtjelo u vatri oduševljene ljubavi za rod i dom naš.

Ispio je čašu čaja, zamahnuo rukom. »Fantasta! Kao da mi je dvadeset godina!«

Uozbiljio se i rastužio. »To su samo sanje, draga gospodjo Hanka! Lijepe slike srca, blistavi mjehurići od sapuna, s kojima se igraju djeca i koji se rasplinu u ništa, kad ih se dotakne vjetar. Moj mi mozak drugačije slike dočarava, drugačije brojke iznosi. Drugu godinu traje rat, možda će trajati još jednu ili dvije godine. Lako je zamrsiti niti, teško ih je opet naravnati. Vojske stoje s jedne i s druge strane na poljskoj zemlji i nitko ne zna, gdje će se biti nove odlučne bitke. Naša će djeca propasti od zime i nestašice, a naše će se žene pokvariti. Velike su nesreće uvijek radjale očajem, cinizmom i moralnim propadanjem naroda. Sitome je čovjeku lako da bude poštenim. Žene, kojima su se muževi izgubili u svijetu, kojima su djeca pomrla od bijede, kojih su ognjišta razorena vatrom i topovima, moraju ili da polude od tuge, ili da postanu bezdušna bića, što se razuzdanim smijehom prodaju vojnicima za komad hljeba ili za novac, za koji se može nabaviti staklene korale, isječene cipele, košulje, šarene svilene vrpce, likeri, da se opiju i zaborave na sve... Ali sada dosta o tome svemu. Nemojte o tome čitati, razgovarati, i razmišljati. Pa i ja sâm, liječnik, mučim Vas tužnim tim razmatranjima!... Kažite mi radije, što rade Vaša djeca, Vaše kumče, mali Kazimir? Valjda mu zubi ne prave neprilika, kad me niste odmah poveli k njemu?«

»Ozdravio je sasvim,« nasmiješih se. »Debeo je i čvrst kao uvijek. Ipak će biti još Poljaka!«

Mladoj Jozsi, koju sam upoznala u praškom rodilištu i koja me je zamolila, da kumujem njezinom sinčiću, pao je muž na ratištu još početkom ljeta. Bila sam tada silno zaokupljena Janovom bolešću, te nisam imala smisla ni za što drugo. Dr. Jablonska smjestila je na moj trošak Jozsu s djetetom u blizini Praga kod jedne seljačke obitelji. Sada, kad sam se tu kod kuće ipak nešto oporavila i duševno malo smirila, pisala sam po nju. Iz velike jedne konjušnice mog pradjeda dala sam napraviti dva mala stana i veću dvoranu. U jednoj sobici stanuje Jozsa s malim Kazimirom, onda dolazi zajednička kuhinja, dalje još dvije

sobe, gdje stanuje učiteljica Levska sa svojom majkom i djetetom. U dvorani sakupljaju se velika i mala djeca iz okolice. Levska pazi na njih i uči ih. Opodne dobivaju ručak, što ga kuha i dijeli Jozsa. To su djeca žena, koje odlaze u grad za poslom u tvornice i vojničke radione ili u Zalesko, da peru rublje, cijepaju drva, pomažu u kuhinji i zgradama. Naš je kraj siromašan, a zemlja je na podnožju visokih gora neplodna. Teško živu. Prije su njihovi muževi radili po šumama i tvornicama, a sada moraju same žene privredjivati, jer je potpora premalena, a da bi se moglo od nje živjeti.

Osnovala sam ovo sklonište za djecu, što je ujedno i škola i zabavište, da ne živim bez koristi. Vi ste u meni uzbudili težnju, da živim vrijednim, lijepim, dobrim i korisnim životom.

Prijatelju moj, želim, da budem vazda vrijedna Vaše naklonosti i Vašega prijateljstva. Želim, da opravdam vjeru, koju ste stavljali u mene, da zaslužim poštovanje, što ste mi iskazivali. Bila sam Vašom prijateljicom, Vašom učenicom. Mnogo ste dobra i plemenita posijali u moju dušu. Niti opazila nisam, kako je niklo, jačalo se, raslo. Čudim se, otkuda mi najednom snaga, te mogu da radim ovo ili ono. Otkuda meni misao za maleni, skromni tihi rad. Ni slutila nikada nisam, koliko zadovoljstva daje taj rad i kako on umiruje. Da, da, prijatelju, sada nije vrijeme za historijske studije, kad se pravi historija. Sada nema mjesta za taštinu u nas intelektualaca, što smo precjenjivali duševni rad, knjige, slike, glazbu, — kako veli dr. Wronski. »Ako ste očuvali siromašno poljsko dijete, da se održi na životu, da se razvije, ojača i postane zdravim čovjekom, — više ste učinili za Poljsku, negoli da ste napisali učeno djelo, naslikali slavnu sliku, spjevali divnu pjesmu. Ono će dijete imati opet djecu, kad odraste, a djeca njegova novu djecu. Možda će ono ili koji potomak njegov biti na slavu i čast poljskom narodu, kako će biti i on i svi, koji niknu iz njega, na korist domovini. Glavno je život, ljudi!«

Dr. Wronski nije zadovoljan, što su ga poslali k umobolnima u Zalesko. »Oni su slomljeni od života, oni su bes-

korisni, degenerirani. Meni ih je žao. Tužni su to preostaci pravih ljudi, ladje, što ih je more razlupalo i bacilo na pijesak. Njihovo je sjeme prokleto, te donosi samo novu nesreću. Beznadni su. Kad god moram da pustim kojega iz svoje bolnice, a moram ih pustiti mnoge, koje bih još zadržao, kad bi bilo mjesta i kad mi ne bi danomice pošiljali bolesnijih od njih, — svaki put mi steže srce nešto hladno. Samo kad ne bi imali djece, mislim svaki put, pa da se s njima završi teška njihova sudbina. Teško mi je, da sam kod njih liječnik, kad sam u tom kraju vidio bujati život. Dvije, tri generacije rasle su pred mojim očima. Volio sam od smrti spašavati muževe, mlade djevojke i djecu. Biti liječnikom neizlječivih preteško je već zvanje za moju starost.«

Htjela sam najprije da idem s njima u Zalesko, pa da tamo pomažem nesretnima, koliko mogu, jer je tamo kod njih umrla moja majka. Ali me je dr. Wronski odvratio. »Vaša je majka umrla od starosti,« rekao mi je. »Kap je umrtvila dio njezinoga mozga i prekinula njegov rad. Veoma rijetko dolaze takvi pacijenti u moju njegu. Većina ih je još mlada. Njihova bi njega bila preteška za Vašu dušu, jer ste i sami tužni i potišteni. Učinite što za djecu. To će biti njima na korist, a i Vama. Ne valja izabirati posao, kome nismo dorasli. I meni je teško, ali ja sam star i miran. Vi biste gore kod mojih nesretnika zapali u melankoliju.«

Baš tih dana primila sam pismo od Levske. Bila je učiteljicom dolje u gradu. Veoma mlada. Tek je godinu dana službovala, kad je buknuo rat. Znala sam, da je moj brat Jan prije dopisivao s njom, i mislila sam, da se medju njim i njom budi prva poetična ljubav. Kod jednoga mog posjeta predstavio mi ju je i mnogo je lijepa o njoj pričao. Ali kad sam ga jednom kasnije pitala za nju, rekao mi je, da su se razišli i da je ona drugačija, negoli je mislio, te da ga više ne zanima. Nikada više nije ju spomenuo, pa ni u svojoj bolesti.

Već sam bila sasvim zaboravila na nju, kad sam nekoliko tjedana poslije povratka primila od nje očajan list s molbom, da joj pomognem. »Ljubila sam Vašega brata,«

pisala mi je. »Ono doba našega prijateljstva, kad smo zajedno razgovarali, šetali i dopisivali, najljepše je i najčišće doba moga života. Znali smo za medjusobne osjećaje, premda nije nikada medju nama došlo do jasnih priznanja i obećanja. Možda je baš to urodilo nesrećom za me. Vaš je brat šutio, jer je možda bio prepošten da govori prerano. A ja sam, mlada, neiskusna, glupa, bila gladna lijepih i slatkih riječi, ljubavnih očitovanja, poljubaca. Vaš je brat otišao u Krakov i pisao mi je odanle redovito. Ali meni se pričinjahu njegova pisma odviše mudra i odviše hladna. Tada je došao u našu garnizonu mladi časnik Leo F. Bio je lijep i vatren. Bio je lakouman i prema ženama bez skrupula. Zaludio mi je glavu medenim riječima i strastvenim molbama.

Pisala sam Vašemu bratu, da mi oprosti, jer da ljubim Lea. Priznala sam mu, da sam postala ljubovcom lijepog časnika. Odgovorio mi je, da mi želi sve dobro, a osobito da se ne bih morala nikad pokajati radi svoga čina i molio me, da mu više ne pišem, jer bi ga sjećanje na mene bolno diralo.

Proživjela sam nekoliko mjeseci u opojnosti ljubavne strasti. Onda je buknuo rat. Moj je ljubavnik otputovao bez oproštaja. Bivša njegova gazdarica predala mi je pismo, što ga je ostavio za mene. Pisao mi je, da se žuri kući, jer mora da se oprosti od svoje majke i da vjenča prije odlaska svoju zaručnicu, daljnju svoju rodjakinju, što je odrasla u domu njegove majke, pod njezinom paskom, a koju je majka već davno odredila, da bude njegovom ženom! Mene moli, da ga ne proklinjem, te da će mu biti mjeseci, što ih je proveo u ljubavi sa mnom, uvijek čarnom uspomenom. Da se u životu ne može uvijek ono, što bi se htjelo. Neka ga zaboravim, on da se mora pokoriti majčinoj želji i da mora iskupiti davno zadanu riječ zaručnici.

Gospodjo, što da Vam opisujem svoj očaj, svoje poniženje! Bol ostavljene i uvrijedjene, prekasno kajanje, zdvojnost nemoćne bijednice ... Sve proživljene slasti pretvoriše se u gorki otrov, sve lijepe riječi u gadnu laž. Što

sam učinila? Kome sam povjerovala? Za koga sam pogazila svoje poštenje i ponos?!

Gospodjo, u mojem je tijelu živio već plod moga grijeha. Oh, one besane, proplakane noći! Strah pred budućnošću, pred sramotom, pred majkom, pred ljudima! Kome da se potužim? Od koga da tražim savjeta i pomoći?! Još sam se borila sama sobom, sa ostacima svoga ponosa, oklijevala sam. Da se propitam za boravište svoga ljubavnika, koji me je ostavio, koji je već muž druge? Da mu saopćim sve i da od njega zatražim barem materijalnu pomoć? Brzo će se opaziti moje stanje, a onda mi više nema mjesta u školi. Od čega ću živjeti? Što će reći moja majka, koja me je teškim žrtvama izobrazila? Da njoj opet padnem na teret, da njoj opet izjedam skromnu mirovinu iza rano preminuloga oca? Ponizit ću se, pisat ću svome ljubavniku, koji me je odgurnuo i ostavio kao djevojku s ulice. Molit ću ga milosti, novaca, da se nekamo sakrijem. Ako je zatajio mene, ne smije da zataji dijete u mojoj utrobi, plod svoje strasti.

Već sam se odlučila, da pišem na njegovu pukovniju, da saznam njegovu adresu, kad dodje u naš gradić vijest, da je pao na ratištu.

Što sada? Nemam prava ni da ga proklinjem!

Proživjela sam strašno vrijeme. Sakrivala sam svoje stanje, dok bijaše moguće. Noge mi klecahu od straha i tuge, ali sam u školi podučavala dan za danom. Nisam znala, što se zbivalo vani u svijetu. Živjela sam u vlastitom očaju, što me je ubijao i glodao dan i noć. Majka je prva opazila, što se sa mnom zbilo... Oh, njezine su me suze palile neopisivo. Ostala sam kod kuće. Zahvalila sam se na učiteljskom mjestu, ta i onako još nisam bila definitivno namještena. Nikuda nisam izlazila. Sakrivala sam se pred ljudima. Moj je očaj bio tolik, te majka nije imala srca, da mi spočitava moje lakoumlje. Ta vidjela je sama, koliko se kajem za nepromišljeni grijeh svoje mlade krvi, što je nisam znala da ukrotim.

Rodila sam dijete, sina. I krstila sam ga imenom, koje mi jedino znači kratku, čistu sreću moje mladosti. Zove se kao i Vaš brat, gospodjo, zove se Jan. To dijete

ljubim. Ljubim neizmjerno. Svejedno, tko mu je otac, ja sam mu majka.

Živim u bijedi. Potrošila sam svoje skromne prištednje. Majka je prodala, što se dalo prodati. Krpamo rubeninu za bolnice, pletemo čarape za vojnike. Ali sve je to malo u današnjoj skupoći. Njezina mala mirovina ne bi sada dostajala niti za nju, a kamo li još za mene i za dijete.

Pomozite mi, gospodjo! U ime Vašega brata, koji je nedavno umro, kako sam čula, molim Vas, da mi pomognete. On je bio plemenit. Pomogao bi mi, da ne propadnem s majkom i djetetom u bijedi. Preporučite me. Imate mnogo poznatih. Možda me primu gdje u koju pisarnu, kad mi je škola, koju sam voljela nada sve, zatvorena zbog moje nesreće. Učinit ćete dobro djelo. Za me više nema sreće na ovome svijetu, ali željela bih, da svoje čedo valjano odgojim, kad sam ga rodila.«

Tako je glasilo Levskino pismo. Bilo mi je kao znak sudbine: evo Ti rada!

S mjesta sam dala pregraditi praznu konjušarnicu, postaviti peći i probiti velike prozore, da bude svijetla. Sada je već sve u redu. Rano u jutro već je puna moja škola. Majke odlaze rano na posao. Već u sedam sati dijeli se djeci čaj i kruh ili kaša, već prema tome, što možemo da smognemo. One majke, koje mogu, plaćaju malenkost, a siromašnijima čuvamo djecu badava. S većom djecom pletemo čarape, izradjujemo kućne cipele, vezemo svakojake male stvarčice. Tek smo počele, a već sve lijepo napreduje. Pokušat ću, ne bi li se moja škola bar donekle sama izdržavala, da bude poticaj drugim općinama. Nisam toliko bogata, a da bih je mogla sama obezbijediti i za budućnost, pa ću kušati da od toga, što ćemo zaraditi i što će mi darovati moji prijatelji, sakupim stalnu svotu za buduća gora vremena.

Gotovo je sam od sebe nastao čitav mali zavod. Kad bih sa svijetlom tražila od grada do grada, od sela do sela prave sile za tu našu improviziranu školu i sklonište, ne bih mogla naći bolje sile od Levske i Jozse. Četiri nedjelje primamo tek djecu — a ja sam mislila, da ne ćemo

moći primati mladju od četiri godine. Ali Levska i Jozsa silno se zauzimaju i za malu djecu. Same imaju malenu djecu, pa im je žao malih sirotana, što ostaju često čitave dane zatvoreni po kućama i prepušteni sami sebi ili možda kakvoj staroj susjedi, koja se ne razumije u njegu ovakvih mališa. Sada primam djecu, koju nam god donesu majke. Dolaze već u šest sati u jutro. Imamo i troje dojenčadi. Jozsa ih je smjestila u svoju sobu. Na tavanu smo našli kolijevke i male dječje krevetiće za njih. Samostan nam šalje mlijeka, a dr. Wronski nam je isposlovao u gradu dječjeg brašna i krupice.

Kad svrši rat, naći ćete kod mene čudnovato društvo. Tek je nastala zima, a ja već mislim, kako će u ljetu biti lijepo u parku mojim malim štićenicima. Novi me neki svijet okružuje. Daleko, daleko je rat sa svojim grozotama.

Često mi se pričinja kao da sanjam, pa da nije istina, te mi je tek nedavno, prije tri mjeseca, umro brat na tako užasan način. Mislila sam, da nikada ne ću preboljeti grozni taj doživljaj, da će mi duša ostati ubijena i tupa za uvijek, da ne ću imati nikada više smisla za išta drugo, osim za svoju gorku tugu; da ne ću moći nikada više vedro razgovarati, nikada se više smijati.

Pa ipak, prijatelju, opet živim novim životom. Brinem se za svoj mali krug, razgovaram s djecom o tricama, pričam priče, šalim se s njima, čak se i smijem njihovim dražesnim dječjim dosjetkama.

Da, smijem se, prijatelju. Nije moj smijeh, kakav je bio. Nisam više ona nekadašnja Hanka, bezazlena, pustopašna, nasmijana, s lakim srcem kao ptica, uvijek djevojačke ćudi, premda su mi kćeri bile već gospodjice. Moje je srce prekaljeno očajem i neizmjernom tugom, neopisivom zdvojnošću i gorkim duševnim patnjama. Nije veselo kaošto je bilo. Teže je, ali i čišće, ozbiljnije.

Rekla sam dru. Wronskome, da sam druga. Ali on mi se nasmjehnuo i rekao je, da se varam, jer da čovjek ostaje u svojoj suštini uvijek isti, kakav je jednom bio. Ćud se ne mijenja. »Imade ljudi, koji su još i sa sijedim

kosama djeca, sanjari. Ja sam takav, a i Vi, gospodjo Hanka.«

Danas mi je to rekao, ali meni se čini, da bi bio grijeh, kad bih ostala ista, kakova sam bila. Istina, moje su misli opet često kao lepiri, što se igraju na suncu. Otkinu se od težine i tuge zemaljske i njišu se na čarnim blistavim sanjama, što se ne daju ni uhvatiti ni opisati. Vedri dani osvijetle i moju dušu svojom vedrinom, a meni se onda čini, da je moje srce kao jezero, sada mrtvo i sivo kao tamni oblaci i slijepa magla, što se nadvila nad njim, pa opet radosno i jasno kao modro nebo, kao zlatno sunce, kao srebreni bijeli oblačići, što ih vjetar raznosi u daljinu.

Kadšto bih htjela da budem ozbiljna, pa da moje misli zarone u tešku zbilju života. Ima dana, kad moram da mislim samo tužne, tamne misli. Ali one su preteške za moju dušu. Olovan pesimizam pada na mene, oduzimlje mi snagu i pouzdanje u život. Dr. Wronski imade pravo, kad mi kaže, da ne gledam u crne ponore ljudske prošlosti, u užasni bezdan historije, što je progutala toliko naroda i kultura. »Gledajte visove,« kaže mi. »Svijetlo gledajte! Tražite i u prošlosti svijetle momente, ima ih dosta! Mnogo je toga propatilo čovječanstvo, pa što mu je sve moglo naškoditi? Čitali ste, kako su milijuni umirali od gladi u Indiji, kako je kuga ubijala na stotine hiljada ljudi. Silni potresi smrvili su ljudska obitavališta u prah, more se diglo, poplavilo obale i potopilo neizmjerno mnoštvo ljudi. Prašume su planule vatrom, uništile sela i gradove, strašna je suša spalila polja, te su ljudi pogibali od žedje i glada. Sve je to bilo ipak prolazno. I ratovi su prolazni. I sadašnji strašni rat proći će jednoć, pa će ljudi živjeti, kako su živjeli, radjat će djecu, iznova će sagraditi kuće, sela i gradove, iznova će smišljati, kako bi stvorili sebi i potomstvu svome bolju, ljepšu budućnost, jasniji, viši i bezbrižniji život, negoli su ga živjeli oni sami.«

Ne, nije dobro gledati u ponore. Ruke klonu, noge ne mogu da zakorače sigurno, oči su mutne. Treba gledati

preda se na put u visinu, treba misliti na cilj, na gorski vrhunac, na svijetlo. Onda su i propasti manje opasne.

Ne, ne smije se misliti na nesreću, na opseg i strahovitost toga rata, koji danas potresa temeljima Evrope. Jer ruke očajno padaju pred gigantskim neizmjerjem ljudske bijede, pred golemošću strahota i patnja ljudskih, pred strašnim ludilom, što je zahvatilo najkulturnije evropske narode. Ne, ne smije se misliti na to, da milijuni ratuju, da su već milijuni pali, da milijuni pune evropske bolnice, da su uništene hiljade sela i gradova, da su pogažena nedogledna polja, porušene stoljetne šume. Ne smije se misliti, da ima na milijune siročadi, tužnih udovica, bijednih starica majka; da se sveudilj prolijeva krv na ratištima, da teku suze potocima, da godinu dana stenje čitava Evropa pod grozotama rata i njegovom bijedom.

Ne, ne valja gledati g o l e m o s t svega strašnoga, što se zbiva. Ne valja slijediti na karti milijunske vojske, redati ih u neizmjerno dugačke fronte, brojiti streljačke jarke, topove, puške, predstavljati sebi prasak mina, aeroplanske borbe, propast ladja na moru, požar tvrdjava i gradova. Jer tko bi mogao da digne ruku u pomoć? Svoju slabu ruku!

A ipak je potrebito, da se radi, da se pomaže!

Pravo kaže dr. Wronski: Treba biti ponizan. Treba suziti horizont svojih misli, treba se ograničiti u svojem htijenju. Treba se brinuti za svoj mali djelokrug i na svome skromnom mjestu činiti svoju dužnost. I čekati. Čekati strpljivo i mirno, što će donijeti budućnost našemu narodu.

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Prijatelju moj, proživjela sam tri lijepa dana.

Jadviga i Stazika bijahu kod mene sa svojom tetkom, sestrom svoga oca.

Kad ih nema, pa mi pišu svoja kratka pisma, na koja moram često da čekam duže nego li bih željela, nešto se tvrdo sabere u mojem srcu protiv njih. Ne volim da mislim na to, ne volim se doticati toga bolnog mjesta...

Tada, kad mi je umrla majka, pa sam sa Jadvigom proživjela zajedno toliko lijepih i tužnih časova, koji se nikada ne mogu zaboraviti, mislila sam, da će to za uvijek razjasniti odnošaj medju nama. Nadala sam se, da ćemo ostati blizu, kako smo bile blizu u onim danima. Nadala sam se, da će za uvijek iščeznuti izmedju nas ono nepojmljivo i tvrdo, što nas je dijelilo i što nas je tako često činilo medju sobom tudjima. Tješila sam se, da sam doduše izgubila majku, ali da sam našla kćer. Veoma sam se zato začudila, kad mi je poslije našega rastanka pisala isto onakova rezervirana pisma kao i prije. Mislila sam, da će biti iskrena i topla prema meni, ali njezina su pisma postajala sve konvencionalnija, te je doskora nastupio medju nama onaj stari hladni odnošaj, kaošto je bio prije smrti moje majke. Janova me opet bolest zaokupila tako, te nisam više toliko patila zbog rijetkih i hladnih pisama Jadvige i Stazike kao nekoć. Janove patnje i njegova strašna smrt slomile su za neko vrijeme svu moju tjelesnu i duševnu snagu. Otupila sam. Bilo mi je ugodno, što su me kćeri i svekrva dovele ovamo. Nije me boljelo, što su bile tako spremne, da me odmah ostave samu, kako je tražio dr. Wronski. Pisale su mi u prvo vrijeme češće, ali kad iz mojih listova razabraše, da sam se stala oporavljati, postajali su njihovi dopisi sve kraći; konvencionalniji. Nisam zbog toga patila kao nekad. Moja bol bijaše tiša, mirnija. Sakrivala sam je sama pred sobom. Smirila sam se. Rezignirala. Nisam im pisala više duga, vruća, nemirna pisma, puna molba, predbacivanja, tužbi i uvrijedene ljubavi. Došla sam do spoznaje, da se ne da ništa promijeniti, ništa iznuditi. Bilo mi je lijepo, da mislim na Jadvigu, kako je bila dobra, blaga i mekana sa mnom, kad je zimus došga k meni u Prag, pa smo zajedno putovale kući, posjetile majku u Zaleskom i pokopale ju. Nije mi bio suviše gorak osjećaj, kako se ipak nije ništa promijenilo medju nama, kako se nije ništa popravilo za duže vrijeme, dotično za uvijek.

Sada su došle obadvije. Iznenadile su me. I onaj čas, kad ih vidjeh, zaboravila sam, da mi baš nisu is-

krene, da me ne vole osobito, da mi ne pišu, da ne čeznu za mnom, da nisu moje, kako bih željela. Neopisiva mi je slatkoća zalila srce, kad sam ih ugledala i zagrlila. Tajna, nepojmljiva i vječna veza krvi, iste krvi, što kola u meni i u njima, učinila je, te su naši zagrljaji bili sretni i blaženi. Kako li je bilo divno, što sam im mogla gladiti kosu, dodirivati se njihovih obraza, slušati njihove glasove, stiskati njihove mlade tople ruke.

»Mamečka, Ti si ipak naša draga mamečka!« kliknula je Stazika. »Uvijek si nam to bila i uvijek ćeš nam to ostati!«

»Lijepo je, kad nas gledaš, miluješ i cjelivaš,« rekla je Jadviga. »Majka je majka!«

»Da, majka je majka, kćerke moje!«

Bilo mi je lijepo, bilo mi je slatko.

Svejedno, da li mi pišu ili ne pišu, svejedno, da li me razumiju ili ne razumiju. Ipak me vole! mislila sam u sebi.

Sasvim sam se prepustila sreći, što su opet oko mene.

»Ništa ne ćemo mudrovati,« rekla sam im naveče, kad su već ležale u krevetima gore u sobi, posjetivši ih, da još malo čavrljam s njima. »Nazori, što će nazori medju nama?! Mislite, što hoćete, glavno je, da se volimo. Ova tri dana, što ostajete kod mene, svetkovati ćemo.«

Jest, prijatelju, nekoliko dana može da se pretvori u praznik osjećaja, kad šuti sve, što dijeli najbliže ljude, pa nažalost i roditelje i djecu. Nikada ne će majke shvatiti, kako djeca ne mogu biti uvijek, da, gotovo nikada, ne mogu biti onakova, kako to one žele. A ipak bi bilo tako korisno po njih, kad bi to shvatile.

I ja sam tek mogla da po koji dan uživam u svojim kćerkama bez sjenke, da tek samo za koji dan prigušim i stišam crva, koji mi je uvijek glodao u srcu i htio ono, što nije. Nikada nije srce zadovoljno, uvijek čezne, čezne. Tek je postiglo jedno, a već traži drugo.

Bila je oštra zima, premda je sunce sjalo. Pošle smo u divnu bijelu šumu po tvrdom snijegu, što je škripio pod našim koracima.

»Kako je tu kod Tebe lijepo i romantično, mama,«

uzdahnula je Stazika s dražesnom naivnošću, te sam je morala da poljubim.

»To je Tvoj svijet,« rekla je Jadviga. »Tu je Tvoje mjesto, tu kod kuće pod gorama. Vani, u svijetu i kod oca, često mi se činilo, kao da si nekud tudja, zalutala ptica, što ne može da se snadje. Svi osjećaju, da ona ne živi s njima, da uvijek nekuda čezne, da hoće nešto, što mi ne znamo. Nisi bila naša, niti svoja. Ti spadaš ovamo. Pravo ima Stazika, kad kaže, da je tu lijepo i romantično. Ti si sama romantična, gledaš zbiljski život drukčije, nego li ga vide drugi ljudi. Uvijek trebaš nešto, da iskitiš svoj život.«

»Da, Levsku i Jozsu i zbirku siromašne djece!« smijala se Stazika. »Oko svake njihove kuštrave glave izbajaš nešto, izmišljaš lijepe pripovijesti, slikaš svakome lijepu budućnost. Svaka Ti je zamusana pucica Pepeljuga, od koje ćeš Ti da stvoriš preko noći nešto bajno i osobito. A sa dječacima razgovaraš kao da su sami zakleti princevi, ne vidiš njihove potučene krastave nosiće i krive, rahitične noge. Papa veli, da tek generacije stvaraju kulturu i da analfabeti ne radjaju velike ljude. Uzalud ćeš čekati, mamečka, da iz Tvoje škole izleti feniks-ptica. Mali debeli Kazimir bit će možda najviše dobar postolar, a sinčić Levskin možda filolog, koji će nalaziti vrhunac sreće u raspravicama o raznim glagolima, što će se štampati u srednješkolskim godišnjim izvještajima ni na čiju korist.«

»Pusti Ti mamečku, neka ona pretvara svoj mali svijet u priču, ako je to veseli,« branila me Jadviga. »Nemoj da se žalostiš, maman! Istina, mi ćemo biti drukčije od Tebe i realnije ćemo gledati u život. Naš je mozak pozitivniji od Tvojega, nemamo Tvoje bujne mašte. Ali uvijek ćemo rado dolaziti k Tebi u posjete i u Tvoj posebni svijet. Volim veliki grad i njegovu rafinovanost, kazališta, koncerte, umjetničke galerije, znanstvene knjižnice, velike prodavaone i laboratorije, tvornice, blistave dućane, bučne ulice, more ljudi. Ne bih mogla živjeti u samoći i u gorama. Ali je ipak lijepo znati, da postoje gore, da postoje šume i samoća. Lijepo je znati, da Ti tu

živiš, pa da možemo doći k Tebi u posjete, odmarati se kod Tebe od svijeta i njegova nemira, pristati uz brijeg kao ladja, pa onda opet zaploviti dalekim, nemirnim životom.«

Moja je svekrva bila toliko ljubezna i uvidjavna, te nas je tih nekoliko dana puštala gotovo uvijek same. Samo smo se kod objeda i večere sastajale. Inače je bila u svojoj sobi, te je čitala ili pisala.

Tek me je dan prije odlaska zamolila za »ozbiljan razgovor« poslije večere. Djevojke smo poslale u njihovu sobu.

Bila sam radoznala, što će to biti, jer sam već odmah kod dolaska opazila, kako se Erna drži važno i tajnovito. Slutila sam, da nije došla samo ovako k meni, te da joj je povjerena neka osobita misija.

Kad smo bile same u salonu, nalila sam njoj i sebi još jednu čašu čaja, te sam zapalila cigaretu.

Da, i to je prestalo, prijatelju. Odučila sam se da pušim. U bolnici kod Jana nisam htjela da pušim cigarete, a i sada to kod djece ne ide. Samo naveče, kad sjedim sama pa čitam ili razmišljam, ili kad dodje dr. Wronski, zapalim dvije, tri cigarete.

Erni se ne svidja, kad dama puši. Znam ja to još otprije. Ali u meni se opet probudila stara poljska buntovna krv, te sam zapalila cigaretu baš u najsvečanijem momentu, uoči »veoma važnog« razgovora, pa da vidi, kako sam Poljakinja i u suštini ipak još sasvim ona nekadašnja Hanka.

Njezino je lice odmah poprimilo izraz negodovanja i ukora. Pušiti, pušiti u crnome odijelu za vrijeme rata, kako neozbiljno, nedelikatno!

»Što želiš od mene, Erna?«

»Ja ništa. Hans, moj brat, zamolio me je, da Ti saopćim neke stvari, da Te upitam . . .«

»Govori!«

»Ti se i onako ne kaniš više vratiti k njemu?«

»Ne.«

»Onda ne ćeš sigurno praviti nikakove poteškoće.«

»Kakove poteškoće?«

»Hans je još razmjerno mlad, nije stvoren da živi pustinjački život. Ne može se to od njega tražiti.«

»Ne, zaista ne.«

»Voli obiteljski život. P r a v i obiteljski život,« naglasila je Erna. Znala sam, da je u tome naglasu ukor i predbacivanje za mene, što tobože nisam znala ili htjela, da stvorim njezinom siromašnom bratu »pravi« obiteljski život.

»No, pa?« pitala sam kao da ništa ne slutim i s nasladom sam gledala, kako se diže dim iz cigarete i riše lagane, prolazne arabeske u zraku. Bože, kako smo mi ljudi ipak tričavi! Sasvim me je ozbiljno veselilo, što se srdi, jer posvećujem veću pažnju svojoj cigareti, negoli njezinim saopćenjima.

Pocrvenila je od neprilike, zatim je rekla jasno, gotovo grubo, bez okolišanja: »Hoće da se oženi s drugom.«

»Može. Ta on je protestant.«

»A Ti, što Ti veliš na to?«

»Što da kažem? Ne tiče me se, što on radi. Nadam se, da će svakako osigurati materijalnu budućnost Jadvige i Stazike, i to je jedino, što tražim.«

»Dakle Ti pristaješ na rastavu braka.«

»To je i onako samo formalnost.«

»Doduše Tvojom krivnjom došlo je sve tako daleko.«

»O krivnji ili nekrivnji ne treba da sudiš Ti, Erna. Očito je moralo doći sve onako, kako je došlo.«

»Ti ne žališ?«

»Ne.«

»Ne pitaš, tko je ona, koju je izabrao, da zauzme Tvoje mjesto? Ne zanima Te?«

»Ne zanima... Doduše radi djece možeš da mi kažeš...,« sjetih se i naglo osjetih u srcu bol i gorčinu. »Evo joj jedno biće, jedna neprijateljica, koja će mi otimati simpatije mojih kćeri, s kojom ću voditi vječni potajni boj za njihovu naklonost,« pomislila sam u sebi.

»To je moja prijateljica. Poznaš je. Došla je sa mnom iz Njemačke, kad je buknuo rat. Zajedno smo radile u bolnici.«

»Da, sjećam se. Visoka, jaka plavka. Prava Njemica.«

»Da. Fina dama iz bogate, otmene obitelji. Njezin je pokojni otac bio liječnik, pa se odavna razumjela u njegu bolesnika. U našoj je bolnici bila instrumentarka. Vanredna sila; liječnici je hvale. Dugo nije htjela ni da čuje o Hansu, kojega je sasvim zanijela svojom pojavom i svojim otmenim načinom.«

»Ali je ipak pristala?«

»Da, uz uvjet, ako Ti dobrovoljno rezigniraš. Ako Ti ne stavljaš nikakove zapreke?«

»Ja sam rezignirala onim danom, kad sam otišla iz kuće svoga muža.«

»Onda je sve dobro. Vjeruj, i za djecu će biti dobro. Materijalno će se pitanje lako riješiti. A i inače će Helena dobro uplivati na djecu. Ona je besprikorno odgojena, u svakom pogledu prava dama. Ti i onako ne voliš da paziš na svjetski odgoj svojih kćeri, mojih nećakinja, na konvencionalni odgoj, kako Ti veliš, ali koji nije tako nuzgredan, kako se Tebi čini. Helena je kao stvorena, da ih uvede u društvo, da dade ozbiljni smjer njihovom duhu i dobri temelj pravim manirama.«

»Hvala, hvala! Ne interesira me to, draga Erna. Jadviga i Stazika i onako su već odrasle za guvernantu, te će se uzgajati u kojem institutu. Jadviga hoće zatim da studira, a Stazika je muzikalna. Obadvije žele, da postanu neovisne i samostalne. Žele da podju u svijet. Kaži Ti Tvojoj prijateljici, da želim i očekujem od nje samo jedno: neka mi barem hotimice ne otudjuje djecu, kad budu kod oca.«

»Što misliš time?! Helena je dama . . .«

»I dame mogu biti katkada, recimo, nekorektne . . . Želiš li još čaja?«

»Molim.«

»Htjela sam da Te pitam, kako Ti se svidja moja škola, moje sklonište?«

»Hm, kako da Ti kažem . . . Čini mi se, da je sve dosta improvizirano, odviše primitivno. Premalo discipline. Vaša su seljačka djeca veoma zapuštena . . .«

»Pa zato sam baš osnovala taj moj »zavod«.«

»Čudim se, kako si došla na ideju, da namjestiš tu

Levsku. Učiteljica mora da bude korektna, da u svakom pogledu daje dobar primjer. Bog zna, tko je otac njezinom djetetu? Mogla si je podupirati drukčije, ako si baš htjela. Kao uzgojiteljica i učiteljica svakako nije na svojem mjestu.«

Nasmijala sam se od srca. Ta ona je iz drugoga svijeta! Što da razgovaram s njome, kad se baš ni u čemu ne slažemo?

»Hoćeš li, da igramo šah?«

Indignirano je ustala.

»Ipak sam mislila, da će se Tebe dublje dojmiti moje saopćenje. Držala sam, da su Te teška vremena, koja proživljavamo, i nesreće, koje su Te lično stigle, uozbiljile, ali vidim, da si površna i lakoumna kao sve Poljakinje,« rekla mi je oštro i naduto.

»Ne vrijedjaj!« planula sam. Ipak sam se s mjesta umirila. »Oprosti! Nisam zaboravila, da si moja gošća. Zašto se uzrujavamo? Niti Ti razumiješ mene, niti ja Tebe!«

Zaželjele smo jedna drugoj laku noć, ona je otišla u svoju sobu, a ja gore k mojim kćerkama.

»Ne znam, da li Vam je već poznato. Ja ću se s Vašim ocem i formalno rastati. Hoće, da oženi prijateljicu Vaše tetke, gospodjicu Helenu,« rekla sam im.

»Znamo već,« rekla je Stazika.

Na čas sam nešto neugodno osjetila u svojem srcu. Kad su znale, zašto mi to nisu rekle?

»Mamečka, znam, da je Tebi svejedno,« rekla je Jadviga. »Ti si dobra, a i otac je dobar, ali ipak niste bili jedno za drugo. Već sam kao mala pucica, još prije, negoli sam učila abecedu, osjećala, kako ne pristajete zajedno, kako se ne razumijete. I dosta me je to boljelo. Kasnije sam privikla na to. Nešto čudnovato bijaše uvijek medju vama, neki nevidljivi, hladni zid. Nu, onda si Ti otišla... Svatko živi, kako mora...«

»Ti ćeš uvijek ostati naša mamečka,« govorila mi je Stazika mazeći se. »Papa je rekao, da ne ćemo morati reći gospodjici Heleni mama, kad dodje k nama. Nego samo Helena, kao da nam je rodjaka. To je glavno, zar

ne? Znam, da bi Te boljelo, kad bismo drugu ženu zvale majkom.«

»Glavno je svakako, da me ne zaboravite sasvim,« odgovorila sam.

»Ne može se zaboraviti majka,« razlagala je Jadviga. »Bila živa, bila mrtva, ona je majka. Ti si nam dala život, Ti jedina! Braće može imati čovjek više, i muževa i žena i djece. Majka je samo jedna, kaošto je i otac samo jedan.«

»Da, krv nije voda,« izjavila je Stazika tako mudrim glasom, kao da je otkrila tko zna kakovu tajnu.

Jadviga i ja morale smo se nasmijati. Sve tri smo bile razdragane, vesele.

»Da nam je još čaja, bilo bi slavno,« uzdahnula je Stazika.

Potrčala sam dolje u salon, nalila još tri čaše čaja, uzela slatkoga peciva, što ga je priredila stara Anka, i odnijela sam gore k njima. Još smo dugo u noć razgovarale o svemu i svačem. Najednom sam bila i ja s njima mlada. Pomagala sam im praviti nacrte za budućnost, mudre i smjele nacrte, kako ih pravi svatko izmedju dvanaest i dvadeset godina.

Ah, nije istina, da nemaju fantazije! Svaka mlada djevojčica ima fantaziju, uobražavala ona sebi koliko joj drago, da ima »pozitivan« duh.

Moje je srce bilo lagano i veselo, kad sam legla na počinak.

Gle, kao silna rijeka nosi me život, ne znam kuda, ne znam kamo. Zašto da se bojim?

Mislila sam još na braću, na ono dvoje tamo prijeko. Na Stanislava i Zikmunda. Već nekoliko mjeseci posjeduju Nijemci Varšavu, ali još ništa ne mogoh da saznam o svojoj braći i njihovim porodicama. Zar su i oni morali da bježe u unutrašnjost Rusije? Pa da, oni su ruski podanici, ruski vojnici! Nek ih prati sreća, neka ih spasi dobra sudbina!

Ladislav mi je prije nekoliko tjedana javio, da je dobio veliku srebrenu kolajnu za hrabrost. Pisala sam mu,

da se čuva. Zlo po njega, ako ga uhvate Rusi. Nemaju mnogo milosrdja prema našim legionašima.

Evo, Jan već počiva u češkoj zemlji na staroslavnom Vyšehradu. Napokon je našao melem svojim strašnim patnjama, zamijenio svoj mučenički krevet s crnim grobom.

Moje se srce stislo. Opet mi je zaječao u ušima njegov grozni krik.

Ne, ne, zašto da mislim na to?! Sâm mi je rekao: »Nemoj, da misliš na mene ovakova. Misli na mene, kakav sam bio prije rata.«

Bracičku moj, spavaj mirno! Snivaj spokojno svoj vječni sanak. Ne ću Te buniti strašnim uspomenama. Mlad si legao u grob, mlad, premlad...

I na Vas sam mislila, prijatelju, kaošto uvijek mislim na Vas. Vi ste moja posljednja misao prije negoli usnem u noći, a prva, kad me probudi dan.

Prijatelju moj, zar i Vi mislite na mene, kaošto ja na Vas? Da li ću to ikada doznati?

— — — — — — — — — — — — — — — — —

Danas sam ustala rano.

Još je bila noć. Tek pet sati ujutro.

Vani je bilo još tamno. Samo se snijeg svjetlucao. Jedva, jedva su se tamo visoko zapažale bijele gore medju crnim nebom.

Nisam mogla da spavam.

Probudio me neki neobičan san.

Sanjala sam o Vama.

Ali to zapravo nije bio san.

Probudila sam se, jer sam osjetila na svojem licu težinu ruke.

Bila je to velika, jaka, mekana ruka. Mir i neopisiva blagost strujala je iz nje i napunjala je moje srce svijetlom i srećom.

Probudila sam se.

»Ta to je ruka Kazimira Stazsynskoga,« rekla sam glasno sama sebi.

Još sam osjećala težinu i dobrotu Te drage ruke na svojem licu. Cijelo se moje lice sakrilo u njezin dlan. Moja se duša digla u neku osobitu, svetu i čistu ljepotu.

Lebdila sam iznad zemlje u divnom nekom svijetu. Neizmjerna dragost, neizmjerna milina strujila je čitavim mojim bićem. Srce mi je podrhtavalo u grudima lagano, kaošto drhće uhvaćena ptica. Kucalo je mirno i jasno kao srebreno zvonce.

Prijatelju moj, bilo mi je lijepo, neopisivo lijepo.

Još sam ležala neko vrijeme.

Činilo mi se, da tek polagano nestaje osjećaj topline i drage težine, što ju je ostavio dragi dodir Vaše ruke na mojem licu.

Meni to i ne bje san, nego java, istina. Živom intenzivnošću osjećala sam, kako je nekoliko trenutaka počivala Vaša ruka na mojem licu i kako sam se budila pod njom, začudjena i sretna.

Tada sam ustala. Sve moje biće bilo je proniknuto svečanim bogatim osjećajem.

Odjenula sam se i izašla sam iz kuće.

Moja bi pokojna majka pošla u crkvu.

Bilo mi je pobožno u duši, moje su misli bile sabrane i iskrene, lake i brze kao vjetar, očišćene od zemaljskih stvari.

Na jutarnjem nebu još su bile zvijezde. Upravljala sam poglede gore u neizmjernost. Moje srce bijaše kao oltar, s kojeg se dižu čežnje, vruće i svete, u nedogledne visine, u nedostižne daljine. Moje je srce bilo kao izvor, iz kojega pretiče voda; kao baklja, što svijetli u noć; kao ruže u ljetu, što mirišu blago.

Znam li, prijatelju, kamo se dizala neodredjena svijetla, vječna čežnja duše moje? Dizala se u svemir, sve više i više. Vas je tražila, a opet nije tražila samo Vas.

Prijatelju, divno je čeznuti bez cilja, bez granica!

Otkako postoji zemlja i ljudi po njoj gaze, uvijek su oni dizali svoje poglede tako u zvjezdano nebo, gubili se mislima medju zvijezdama i željeli, da dostignu i kažu, što se ne da dostići i izreći, čeznuli su za nečim, čemu nisu ni imena znali.

Što je taj vječni neutaživi glad, prijatelju, što je ta žedja, koja se nikada ne može ugasiti? Zar je to čežnja za ljubavlju, srećom, neprolaznošću, vječnošću?

Moje su noge stupale po sniježnom gorskom putu, a jutarnji je vjetar već hujio u šumi. Moje su misli bile daleko. Tražile su Vas, ali ne na zemlji, na ratištu, u bojnoj vrevi, gdje topovi grme, praskaju mine, klepeću strojne puške, gdje ljudi vrište od boli, kunu od straha i umiru u divljim navalama pred bodljikavim žicama ili zasuti zemljom u blatu streljačkih jaraka.

Kazimire Stazsynski, prijatelju moj, gdje ste? Gdje ste?

Na jutarnjem su nebu ugasle zvijezde.

Došla sam sve do Zaleskog.

Javila sam se u privatnom stanu dra. Wronskoga.

Odmah su me pustili u sobu. Baš je zajutarkovao.

»Što se desilo, gospodjo Hanka? Vi ovdje tako rano, još prije dana?«

»Ništa se nije desilo. Probudila sam se rano. Nije mi se dalo, da ostanem u krevetu ili kod kuće. Izadjoh. Advenat je... Moja je pokojna majka polazila prije uvijek u crkvu na zornicu. Pošla sam u šumu, i sve dalje i dalje, dok se ne nadjoh tu gore.«

»Zapravo ste došli, kao da sam Vas zvao. Jučer dopodne dovezli su mi s one strane brijega seljaka-vojnika s troje djece. Od nekuda je došao s djecom u ono selo, govorio je čudnovato i zbunjeno, pa ludi starci zgrabili njega i djecu i hajd na saone te k meni. Najstarije dijete, djevojčica od šest godina, priča, da im je pred nekoliko dana umrla majka. Mislio sam da ih danas pošaljem k Vama. Što ću ja tu gore s njima? Seljaci istovariše vojnika i djecu pred zavodom, pa utekoše zbogom. Djeca bijahu napola smrznuta. Jedva su ih ogrijali. Ali lijepa su to i mila djeca. Samo su sirotani mršavi i poderani. Najmladje ima dvije, tri godine. Inače su zdrava. Pregledao sam ih. Gospodsko bi dijete svako zadobilo upalu pluća od takve ekskurzije na saonama, mokro i golo. Ali njima ništa. S ocem imat ću više brige. Imat ćete mjesta za mališe, zar ne?«

»Bit će. U dvorcu ću iz blagovaone u prizemlju urediti učionu. Manja djeca moći će ostati kod Levskine majke i kod Jozse u prvobitnom azilu. Moj »zavod« raste

od dana u dan. Za ove tri moje nove štićenice zamolit ćemo državnu potporu, što pripada djeci mobilizovanih.«

»A ja ću ih odijevati na moj trošak, kad su mi tako iz neba spala. Za svaki slučaj ostavite ih još koji dan u karanteni, možda kod stare Anke ili u kojoj gostinjskoj sobi kod Vas. Mislim doduše, da je suvišno, ali Vi morate paziti zbog drugih. Hoćete li, da sa mnom pijete čaj?«

»Molim.«

»Sinoć sam imao društvo. Pozvao sam iz zavoda dvoje interesantnih pacijenata na večeru. Jedan je slikar. Upravo strastvenom ustrajnošću riše sve, što vidi, crta ljude, lica, ruke. Kaže, da mora napraviti mnogo, mnogo studija, jer će doći novi kralj, Jan Sobieski, i povjerit će mu, da iskiti stijene u katedralama i palačama, što će ih sagraditi. Dok ne dodje do te točke, do svoga novoga slavnog poljskog kralja, sve je dobro. Nitko ne bi primijetio, da je ludjak. Vanredno je inteligentan i duhovit. Drugi je bivši srednjoškolski profesor. Mio i simpatičan čovjek, miran i liričan, dok se ne sjeti svoje fiksne ideje. Onda snubi pristaše za neku tajnu veliku urotu... Moramo se sjediniti, dignuti bunu, kakove nije vidio svijet. Zašto da idu ljudi u vojsku bez prestanka, pokorni kao ovce? Zašto da se bijemo? Drukčije treba to učiniti! Složit ćemo se svi? Nijemci i Rusi, Francuzi i Englezi, Poljaci i Talijani, svi. Drugu ćemo vatru zapaliti u Evropi. Sve ćemo smrviti, što postoji, a onda ćemo stvoriti novi svijet. Pristajte uz nas, treba da pristanete... Moćni smo mi, mnogo nas ima. Ali tiho, tiho. Oni nas vješaju, kad saznadu za nas. Ali već nas ima previše... Zavjerite se, da ste naš... Tako šapće sve strastvenije i onda nema s njim nikakva razgovora više. Počinje da se uzrujava, bijesni, prijeti. Inače citira lirične pjesme i priča folkloristična opažanja, — on se prije veoma zanimao za folkloristiku. Sinoć smo lijepo sproveli večer. Moj je slikar donio svoje mape sa sobom. Gledajte!... Zar ne, kako interesantno?...«

Listala sam po skicama i crtežima. Zbilja vanredan talenat. Ali sva lica crtana su s jednim jedinim ponešto divljim izrazom vatrene smjelosti i odlučnosti, s raširenim

nozdrvama, poluotvorenim ustima, oštrim pogledom u očima.

»Portretirao mi je sve moje ludjake i sluge. Mene i asistenta po više puta,« pričao je dr. Wronski. Sličnost je vanredna, upravo frapantna, pa ipak zategnuta u karikaturu. Kao da smo svi ludi...«

»Da, istina. Crta zanesene ludjake, uzbunjene, u ekstazi.«

»Gledajte njegove studije ruku. Još nikada nisam vidio tako bogatu zbirku crteža ruku. I kakova karakteristika, kakova snaga! Sve te ruke govore, žive su, imadu karakter. Poslao bih to sve akademiji u Krakov. Ali on ne da. Jedva je preko noći ostavio svoje crteže tu kod mene. Zna za svaki pojedini list. Molio sam ga, da mi bar pokloni moj lik. Ali ne će. Veli, da sve treba. Da treba mnogo, mnogo. Da je jedva stoti dio svršio. Sve se bojim, da će to sve poderati u kojem nesretnom momentu. Već su mi danas javili, da je nemiran i uzrujan, te da hoće k meni po svoje mape. Prvoga ću morati danas posjetiti njega, da mu vratim crteže,« pripovijedao je dr. Wronski.

S osobitim sam osjećajem pregledavala crteže. Same ruke. Stotine ruku. Mladih, starih, dječjih, ženskih, muških, slabih i jakih ruku, strastvenih i mirnih, lijepih i ružnih, otmenih i prostih, košćatih i mekanih. Volja i beskarakternost, podlost i plemenitost, mržnja i ljubav, dobrota i cinizam, egoizam i blagost, okrutnost i milosrdje, bestijalnost i duševnost, sve strasti, sve krjeposti bijahu nacrtane u tim rukama.

Sjetih se na svoj san, na Vašu ruku, i bude mi teško, što je nemam nacrtanu, da je gledam, da me sokoli i čuva, da me vodi po dobrim putovima u visinu i drži, da se ne survam i padnem.

Prijatelju moj, žalim, što nije ni jedan pravi umjetnik narisao Vašu silnu glavu, s izrazitim Vašim visokim, snažnim čelom, s Vašim mirnim, pronicavim, dubokim i duhovitim očima, s plemenitim vedrim obrvama. Vaš rasni nos, odlučna i lijepa usta, energičnu bradu. Što nije nacrtao osobitu, muževnu igru Vaših ličnih mišica u pro-

filu, snagu izražaja, ponos i gordost Vašu, harmoniju Vašega bića, poletnu, smjelu i muževnu dušu Vašu. Fotografija je uvijek zanatlijski posao, sad bolji, sad gori. Pa ruke Vaše! Vaše osobite, velike, snažne, mirne, plemenite ruke!

Koliko starih dobrih portreta visi po mojim sobama, sve same vrsne reprodukcije Michelangelovih i Rembrandtovih djela, koliko, koliko gordih, plemenitih glava iz prošlosti našega naroda! Zašto nemam i Vašu sliku, kad Vas poznam u tančine? Ta Vi meni niste manje od bilo kojega našeg pjesnika i veleuma!

Zavidjala sam ludome slikaru na njegovoj vještini. Dr. Wronski pričao mi je, da ima čudesno pamćenje lica i ljudi. Koga bi god vidio samo jedan jedini put, nacrtao bi ga na pamet nevjerojatnom oštrinom i obiljem svih karakterističnih poteza i detalja. Meni Vaš lik već iščezava. U meni je samo cjelokupni dojam Vaše ličnosti, tjelesne i duševne. To će ostati za uvijek. Ali kad hoću da se sjetim pojedinih crta Vašega lica, kad zatisnem oči pa hoću da predočim sebi Vašu sliku, Vas samoga, kakav jeste, tada bolno spoznajem, da to ne mogu. Vidim Vas daleko, daleko kao u magli, kao kroz gusti veo, što mi brani, da Vas upijem u svoju dušu. Pa ipak mi se svidjate čitav, dušom i tijelom. Sretna sam, što je kod Vas bila i duša i tijelo u odabranom savršenom skladu. Znam, da su rijetki ljudi, kaošto ste Vi, pa se ponosim, da sam Vas upoznala od svih ponajbolje, što su Vas poznavali, što sam Vam najbliža od svih, koji su Vas štovali i voljeli.

Vratila sam se pješice kući, da priredim, što treba za primitak ono troje zalutale djece. Poslat će mi ih još danas dobro zamotane u gunje i kožuhe u kolima, što ih vuku stara polagana zavodska kljuseta, koja sada u ratno vrijeme vrše postiljonsku službu izmedju Zaleskog, nas i grada.

Zavoljela sam onaj put kroz šumu. Divno me umiruje i tješi. Misli moje mogu da se tu dižu u vis, da lijetaju u daljinu, lagane i slobodne. Bez granica je moj svijet, divan i čist. Sve u prirodi gubi svoju jetkost i žestinu.

Uspomene na Jana ne peku me više kao živa žeravica. Ovamo ne siže očaj svijeta, tu je tiho. Dubokom šutnjom šuti šuma, utopljena u svoj čisti, mirisavi sabrani život. Mnoge moje boli, što su mi prije ogorčavale život, čine mi se ovdje tričavima. Kao magle rasplinjuju se u šumi. Ili ih je sunce rastjeralo ili ih je zemlja upila. Čist je ovdje zrak kao kristal. Lakše dišem u toj svojoj šumi, ispod visokih bijelih gora. Duša je tu nesputana, a srce kao orao slobodno i smjelo.

Sve mi je lako, kad se odatle vraćam kući. Sabrana sam, bolja, očišćena, kaošto su bivale moja majka i moje bake došavši iz crkve od mise i pričesti. Bez grijeha sam i veselom rukom mogu da činim dobro.

U decembru, pred Božić 1915.

Dr. Wronski poslao mi je danas obavijest, da će doći naveče u posjete.

»Sjećate li se onoga jutra, kad ste rano u zoru došli u Zalesko?« piše mi još. »Onaj je dan pao Kamizir Stazsynski. Mislim, da ste ga poznavali. Dobio sam danas »Krakowski Dzenik«, gdje je nekrolog. Nismo pisali mnogo nekrologa onim našim sinovima, koji su pali tamo na drugoj strani. Ali Kazimir Stazsynski zavrijedio je, da svi za njim tugujemo, i oni tamo prijeko, i mi ovdje.

Koljena mi zadrhtaše.

Zar je moguće?

Kazimir Stazsynski pao!

Ona ruka Vaša u noći...

Ona ruka...

Što ću ja, što ću ja sada, prijatelju, bez Vas?!

Kome da pišem, na koga da mislim?!

Prijatelju, prijatelju moj!

Jedini!

Mili!

Nepreţaljivi!

Nezaboravljivi!

Za mene nisi umro! Za mene nisi umro!